ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО ПРИСЬВЯЧЕНЕ НАУЦЇ І ПИСЬМЕНСТВУ
УКРАЇНЬСКО-РУСКОГО НАРОДУ

впорядкував

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНЬСКИЙ.

ТОМ IV.

MITTHEILUNGEN DES SZEVCZENKO-VEREINES

aus dem Gebiete der Wissenschaften und der ruthenischen Literatur

REDIGIRT VON

ALEXANDER BARWIŃSKIJ

BAND IV.

У ЛЬВОВІ

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.
1894.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО ПРИСЬВЯЧЕНЕ НАУЦЇ І ПИСЬМЕНСТВУ
УКРАЇНЬСКО-РУСКОГО НАРОДУ

ВПОРЯДКУВАВ

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНЬСКИЙ.

ТОМ IV.

MITTHEILUNGEN DES SZEVCZENKO-VEREINES

aus dem Gebiete der Wissenschaften und der ruthenischen Literatur

REDIGIRT VON

ALEXANDER BARWIŃSKIJ

BAND IV.

У ЛЬВОВІ.

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.
1894.

ПАРУБОЧИЙ ВІК Т. Г. ШЕВЧЕНКА ДО ВИКУПУ З КРЕПАЦТВА.

(1829—1838).

КРИТИЧНО-БІОҐРАФІЧНИЙ НАРИС.

Написав **О. Я. Коніський.**

Даєш Ти, Господи Єдиний,
Сади панам у Твоїм раю,
Даєш високії палати,
Пани-ж неситії, пузаті —
На рай твій, Господи! плюють...

Шевченко.
(Кобзар, 1876. Т. 2. ст. 151).

Парубочий вік Шевченка, — геть більш як його вік дитинний, убогий на певний материял життєписний. Хоч і як пильнував я розжити ся на такий материял, але не поталанило менї роздобути чого небудь більш-менш важного. Таким чином про період парубочого віку Шевченка, доки останнього викуплено з крепацтва, тільки по старому, вже відомому материялу, вести му я річ. Властиво я тільки критично, поглядом обєктивним роздивлю ся той материял.

Материял сей, кажу я, занадто убогий: автобіоґрафічний лист Шевченка до Оболонського; споминки Сошенка, переказані з його уст д. Чалим в книзї „Жизнь и произведенія Тараса Шевченка" та автобіоґрафічне оповідання Тарасове „Художник", надруковане в 5—8 чч. „Зорі" сего року в моєму перекладї. Отсе і увесь головний материял; та ще деякі дрібненькі звістки, пороскидувані за 33 рр. по ріжних українських і російських часописях. От і все! Вельми на омаль. На превеликий жаль і з сего материялу убогого — не все можна приймати яко материял певний. Звістки д. Чалого записані, як кажуть, „по старій памяті". Сошенко пе-

реказав їх тодї, коли сам він був вже людиною доволї пристарковатою, коли память його вже підтоптала ся. Те, що чув Сошенко з уст самого Шевченка про його вік парубочий до викупу з крепацтва — він чув, — се певна річ, — в другій половині рр. 30, а Чалому він росповів про те літ через тридцять. Не буде нічого дивного, що за такий довгий час — дещо Сошенкова память погубила, дещо, зовсїм не хотя, переіначила, або не так осьвітила. Опріч того в книзї д. Чалого не можна не добачити інде чимало субєктивізму, інде польонофобство і брак погляду безстороннього.

Того часу, як д. Чалий компонував свою життєпись Шевченка, оповіданнє „Художник" — не було ще надруковане; тим то, гадаю я, він і не покористував ся з його і нічого з „Художника" не завів до свого „Своду". А тим часом „Художник" дає біоґрафови чимало материялу життєписного.

„Художника" Шевченко написав р. 1856, значить — на засланню, в Новопетровському. Хоч би Шевченко й не назвав свого оповідання автобіоґрафічним, так і тодї, перечитавши його, не можна не вгадати зразу, про кого йде річ і хто такий отой художник — головний герой оповідання. Правда — автор деінде переіначив обставини, а про те власні назви діячів — він лишив без переміни: перед нами найменя живих людий кінця 30 і початку 40 років: Брюлов, Венециянов, Вєльгорський, Губер, Жуковський, Йоахим, Михайлов, Тарновський, Штеренберґ. От через се, та ще коли ми зауважимо, що в „Художнику" декотрі епізоди списані так само як і в „Записках" Шевченка, то сьміливо материял в „Художника" можна брати яко життєписний і, часом, більш відповідний дійстности ніж той, що інде переказує книга д. Чалого з уст Сошенка.

Оповідання „Художник" Шевченко розказує спершу від себе, нїби він був сьвідком тих подій, лишень друга половина розказана листами головного героя, писаними нїби до автора оповідання. Але се тільки маска, маска доволї прозориста, викликана тими нелюдськими обставинами, за якими перебував Шевченко на засланню навіть і тодї ще, коли писав „Художника". Відаємо, що по конфірмациї царя Миколи йому заборонено було писати; начальство пильно доглядало, щоб у його не було нї паперу, нї пера, нї чорнила. Перегодом, мабуть вже по смерти Миколи, дозволено було Шевченкови писати під доглядом офіцерів; одначе, можна без помилки гадати, що писати дозволено тільки по московськи. До такої гадки я прихожу — раз з того, що, починаючи з року 1851, поет, за увесь час свого перебування в Новопетровському, куди його привезено під кінець жовтня р. 1850, нічого не написав по українськи, аж доки не прийшла до його звістка з Петербурга про визволення; а друге, що в листї своєму до Сїраковського, писаному того-ж року, яким датовано

і „Художника“ 1856, — Шевченко каже: „рад би відповідати до тебе — тим же серцю любим словом, — але я такий заляканий, що б о ю с я р і д н о г о звуку любого, найпаче тепер“. Отсе саме примушувало його, пишучи московською мовою, пильно стерегти ся, щоб в писаннях не зачепити нічого такого, щоб могло нагадувати його „злочинство“. Ми бачимо, що в „Художнику“ він не тільки не згадує про читання книжок українських, але не споминає і про письменника нашого Гребінку, що, як бачити мемо, сприяв його визволенню з крепацтва. Тим то — оповідання „Художник“ він веде від себе і не згадує про Сошенка. Але нам не трудно під тими масками пізнати в особі — художника, героя оповідання — самого Тараса, а в особі добродія його — Івана Максимовича Сошенка.

Яко оповідання автобіоґрафічне „Художник“ має велику вагу і інтерес; з його знати, що переживала душа поети, що почувало його серце в найважнійші моменти його віку. Тут бачимо і темну драму крепацтва і ясне сяєво нового життя Шевченка.

„Художник“, Записки і листи Шевченка — се найпевнійші материяли для життєписи його взагалі.

I.

> І скрізь на славній Україні
> Людий у ярма запрягли
> Пани лукаві... Гинуть, гинуть
> У ярмах лицарські сини...
>
> ...Де нема сьвятої волі
> Не буде там добра ніколи.
>
> *Шевченко.*

Отой Дмитренко, що правив з Ольшаної добрами Енґельгардта, взявши Шевченка, на 16 році його віку, до гурту челяди панської, невідомо з якої речи, гадав зробити з його куховара і повернув його на пекарню, навчати ся куховарству. Звістно се була тільки спроба, щоб перш ніж виряжати хлопця до двору, подивити ся, чи є у його кебета до штуки кулінарної. А вже-ж коли-б стало знати, що з нашого кобзаря вийде добрий кухар, тоді-б, певна річ, його віддали-б в науку — деінде: чи в Варшаві, чи що; бо Енґельгардт — був великий пан і кухаря про його треба було не аби-якого.

Таким чином — недавне пастуша, одягнене тепер в демикитонову куртку, опинило ся в науці у Дмитренкового куховара. Куховарство — те-ж має свою систему і свою азбуку. Азбукою сією для Тараса було — вибирати попіл з печи, носити дрова, виносити помиї. У маляря — він

чистив би палітру, мив би пензлї і щітки, а на пекарнї чистив пристрої куховарські — кострулї, ножі, сковороди, перемивав посуду. Нема що й казати, що нова, зовсім несподївана для Тараса, професия не вабила його до себе, не спроможна була знївечити в душі його поривання до малярства, викоренити в його серцї несьвідоме ще тодї йому почуттє потреби сьвіту. Нова професия, не відповідаючи його кебетї і вдачі, стояла перед ним парканом, що загорожував йому стежку до своєї любленої мети: — зробити ся малярем. Тарас се тямив, а ще більш — почував. Але не можна було йому не тямити й того, що проти волї панської нїчого не вдієш... Покинути Дмитренка і пекарню? утїкти? Добре! але-ж — де дїти ся, куди притулити ся, куди сховати ся?... Хто прийме волоцюгу без пашпорту?... Навкруги скрізь те саме: панство, крепацтво та неволя! Про степи, про Кубань — хоч Тарас може й чув, так то-ж далекий сьвіт! Доки туди доплентаєш ся, тебе десять разів спинять десь на дорозї, яко волоцюгу, „безпаспортного"... Тодї що?... Ноги в пута, руки на зад і етапом до „владѣльца" в Ольшану, а тут вже неминуче різки, а там може й „лоб!" в москалї!... Нї! тїкать не рука! Та нехай би і втїк куди далеко, так з чого-ж він жити ме? До роботи звичайної — він не пристане, бо він її і не вміє і вона його не тягне... От коли-б до маляра... Але-ж жаден маляр без паспорту не прийме; а паспорту нема... Нема й другої ради як нудити ся в пекарнї, тихцем покорити ся панській волї, та крепацькій долї... Так не така-ж у Тараса вдача була, що-б корити ся, немов віл той в ярмі! Тай не легко йому, трудно було корити ся: благородний дар високих талантів ворушив йому душу; хлипнївський дякон-маляр бентежив йому серце; дим і чад пекарнї не спроможні були заступити надію зробити ся „хоч аби яким малярем". Дмитренко і пекарня хоч і приголомшили ту надію, але не викоренили її і — певна річ — Тарас марів єю; вона зоріла йому на обрію життя, миготїла десь — хоч далеко — предалеко, так далеко, що хлопець не спроможен був сказати собі — де вона зоріє.

У таких людий — як Тарас — хоч би як вони не корили ся, хоч би як не підлягали волї гнобителїв людського життя і духу, до віку не зникне та підойма до сьвіту і волї, якою надїлила їх природа. Природа — се сам Бог! в які пута її не куй; хоч в які тюрми її не муруй, а вона, чи сяк, чи інак, змагати меть ся за своє право людське — і до останньої спромоги протестувати ме за право жити по власній волї, відповідно своєму призначенню, аби тільки не шкодячи життю инчих. Так було і з Шевченком; та інакше і бути не могло з людиною, що носила в собі величезну силу поривання до сьвіту і волї. І хоч як богацько притерпів Тарас, а таки вийшов з ярма на волю з темного льоху на сьвіт Божий. Енерґія сьвіту завсїгда непомірно міцнїйша за енерґію темноти.

Де можна тільки було і які тільки трапляли ся — Тарас збирав собі до гурту малюнки. Малюнки ті були, вже-ж пак, не які більш, як так звані лубошні, „суздальскої школи“, незграбної праці „российських богомазів“. Їх назбирало ся у Тараса чимало і вони не давали спокою його молодій душі, стояли йому спокусою. І скоро траплялася ся хоч трохи зручна часиночка, Тарас кидав свої, часом недочищені — сковороди і кострулї, покидав пекарню, йшов в сад і там на деревах, та на кущах розвішував свою колекцию, любував з своєї ґалєрії малюнків, придбаних інколи „нишком-тишком“. Оден з біоґрафів Шевченкових повідав, що коли трапляло ся, що який малюнок вельми вже подобав ся Тарасови, а придбати його — бракувало купила, Тарас цупив його „так“... Основа такої звістки, як се відомо, взята з автобіоґрафії поети і річ цілком можлива. Сам Тарас признав ся нам, що він не спроможен був устоювати проти спокуси, придбати собі „нишком-тишком“ яку річ чи потрібну в малярстві, чи тільки таку, що нагадувала про малярство: „іще в учителя дяка — було украду пятака“, куплю паперу, книжечку зроблю тай списую „Сковороду“. А кидаючи свого учителя-дяка, Тарас не встояв проти спокуси украсти якусь книжечку з ґравірованими малюнками. До того-ж треба сказати, що у таких натур як Тарас — звичайно буває так, що коли заняло ся яке поривання духа, вони доти не вгамовують ся, аж доки або не вдовольнять бажання того загарливого, або не запевнять ся, що вдовольнити його нема жадної можливости.

Раюючи та разом з тим і сумуючи в своїй ґалєрії, Тарас брав ся за олівець і списував сей чи той малюнок. Інколи він так поринав в оглядування своєї колекциї, або в списування, що зовсім забував про пекарню і про свої обовязки до неї, забував про невичищену, або недочищену посуду; сидить собі в саду, аж доки грізний голос куховара, чи кого инчого з челяди, не покличе його до пекарні. І вже-ж дурно не минали йому такі відлучки з пекарні: за них не раз трапляло ся йому покоштувати з куховарських рук, коли не „чубкової“, так „духопелика“, а то й лозини.

Не відомо який час Тарас перебував на іспиті в Вільшаній? Певна річ, що не більш за пів року; бо Дмитренко взяв його на весні, а під кінець осени того-ж року (1829) бачимо його вже в Вильні.

З іспиту того Дмитренко спостеріг тілько свою помилку, побачивши, що для кулїнарної штуки Шевченкови бракує кебети. Але-ж Тарас хлопець меткий, розвинений і взагалї дотепний; через те Дмитренко, виряжаючи Тараса в гуртї з инчими крепацькими дїтьми до панського двору, атестував його, більш відповідно Тарасовому хисту, вдатним на маляра покоєвого. Нагадаймо собі, що великі пани того часу держали у себе з власних крепаків, не тільки слуг і майстрів, а навіть музик, сьціваків

і акторів. Власні — з крепаків — хори, оркестри, театер, навіть балєт були за річ звичайну не тільки на правобережній, але й на лївобережній Україні: от хоч би у Трощинського трупа з крепаків; у Скоропадського хор і оркестер; у Ґалаґана — концерти крепаків, та ще й з не абиякими солїстами.

II.

Дїдич Вільшаної, Кирилівки і ин. Павло Енґельгардт, хоч і був на службі в імператорській ґвардиї російській, але більш за все він перебував у Вильнї і жадним чином не можна його брати яко Москаля, ледві чи був він і тим, що за нашого часу зоветь ся „общеруссомъ“, або „истиннорусскимъ“ чоловіком. Павло Енґельгардт був, коли не зразок, так, в усякому разї, значний репрезентант тієї „мозаіки“, що за нашого часу аж кишить її по Українї. З батьків — нїби Нїмець; віри православної; з мови — або — Поляк, або Француз; з служби „вѣрноподданный“ офіцер російський; звичаями — космополїт-дука, пан; яко дїдич-володар українських „душ“ на українській землї; душею і поводженнєм з народом і взагалї з людьми, яких вважав низше за себе, піндючна „животина в торжковських пантофлях“[1]), а з висшими „амфібія“, як мовив про його Брюлов; взагалї-ж „пан — як пан“. Одначе-ж коли зазирнути на саме дно сієї „мозаіки“, коли брати обставини щоденного звичайного життя родинного і громадського, так спостережемо, що в Енґельгардтї було найбільш звичаїв прищеплених польскою культурою і цивілїзациєю: спостережемо в йому ополяченого „русскаго Нѣмца“. Усї впливові обставини того часу були округи його такі, що не тільки сприяли, а навіть вимагали ополячення.

Тодї ледві минуло тридцять лїт з того часу, як б е з п р а в є маси народної звалило Польщу в могилу, викопану руками панів польских і правобережна Украина відійшла до Росиї. Одначе-ж правобережне панство через те не перестало бути панством польским і жити, як і до того жило, культурою і цивілїзациєю европейсько-польскою. Нїчим культурним Росия не могла привабити до себе панства правобережного. На правобережю осьвіта і культура були геть старійші і багацько висше нїж в Росиї великій. Поміж шляхтою останньої — трапляло ся під кінець віку XVIII. чимало людий з високою осьвітою, але-ж над масою „дворянства“ ледві займало ся на сьвіт культури і цивілїзациї, та й то не власної национальної, а завезеної з Заходу. Польща хоч і позбула ся самостійности державної, але Поляки не позбули ся культури і осьвіти национальної. Росия — не спроможна була підбити їх під ту культуру

---

[1]) Художник, стор. 19.

і осьвіту, що сама мала; навпаки — хотя не хотя — велика сила Росиян переймала ся культурою і цивілїзациєю Поляків. Так воно було не тільки за часів Енґельгардта, але й геть пізнїйш, на пр. навіть у самому Києві панувала і культура польска і мова польска. В сему разї я здам ся на таких сьвідків як Костомарів і Солтановський: першого з них нїхто не назове польонофілом; а про останнього нїхто не скаже, що він не Полякофоб. „Мовою інтелїґентною по цїлому краю (правобережю) була мова польска, навіть хрестяни мусїли засвоювати її. Інакше, каже далї Костомарів,[1]) і не могло бути там, де маса народу (українського) православного була заневолена польскими панами — латинської релїґії.,. Поляки приходили до унїверситету (в Києві) з осьвітою більшою ніж „русскіе“... Се вже залежало не від науки шкільної, а від первістного виховання домашного. Українська молодїж лївобережна, опріч кількох, надїлених видатним хистом, визначала ся тупостю, лїнощами і апатиєю до працї духової“.

Так було в першій половинї рр. 40, коли Костомарів учителював на Волинї, а потім професорував у Києві. Минуло мало ще не 20 років і, як повідає в своїх записках Солтановський,[2]) що учителював те-ж на Волинї і на Поділлю, „в школах учили по польски. По тих родинах, що поприїздили з Московщини, звичайною мовою в бесїдї — була мова польска. Православні слуги те-ж говорили по польски“.

Таким чином — зовсїм натурально — що в кінцї 20 і з початку 30 рр. нашого віку — в домашному побутї Енґельгардта панували звичаї польских а не росийських панів; а через те і перебував він більш по містах з культурою польскою.

Звичаєм польских панів було держати „покоєвих козачків“. Сей звичай, каже Шевченко, вигадали цивілїзатори заднїпрянської України — Поляки, а пани инчих национальностий, переняли від них отсю вигадку, — без слова — розумну. В краю колись козацькому (і, додам я, вільному) приручити козака змалку, се те саме, що в Ляпляндиї підбити оленя бистроногого під волю чоловіка... Козачки опріч лакейських услуг панам на втїху грали веселі піснї двузначні, скомпоновані народною музою з лиха під пяну руку і пускали ся перед панами, як кажуть Поляки: „сюди-туди навприсюди“.[3])

Отсего звичаю тримав ся і Павло Енґельгардт — і коли Шевченка привезли до його у Вильну, він знехтував думку Дмитренка і повернув Тараса на козачка!...

---

[1]) Литератур. Наслѣдіе, стор. 66.

[2]) Кіевск. Стар. 1892. Май, стор. 234.

[3]) Кобзар 1876. XVIII.

Обовязком козачка-Тараса головним чином було сидїти мовчки в кутку прихожої, доки не почує панського голосу з приказом: подати панови люльку, що стояла біля його-ж, аби налити йому в шклянку води. Годї було сподївати ся, щоб непосидяща Тарасова вдача покірливо підлягла панській волї і мовчки сидїла нерухомо, або рушала автоматично! Се-б було все одно, що сподївати ся — що приборкане орленя забуде про широку вольную волю ширяти під хмарами, та сидячи в клїтцї, що зветь ся „прихожею", — зробить ся покірливим ягням-саморухом! І дійсне натура Тарасова не витерпіла! „З прирожденного менї неслухнянства, каже Шевченко, я зрушав панську волю і, сидячи в прихожій, тихесенько сьпівав сумнї піснї гайдамацькі, та списував нишком малюнки суздальскої школи, що оздобляли панські покої. Малював олівцем, що — признати ся — украв у конторщика". Але-ж за отсю неслухняність, певнїйш мовити: за слухняність голосу незримої сили, — доводило ся Тарасови гірко розплачувати ся.

„Енґельгардт, повідає Шевченко далї, був людина діяльна; раз-пораз їздив він то до Києва, то до Вильни, то до Петербурга; за ним в обозї їздив і я, на те, щоб сидїти в прихожій, подавати люльку і справляти инчі такі услуги. Не можна сказати, додає далї Шевченко з гіркою іронією, щоб менї в ваґоту було тодїшне становище моє; воно тільки тепер (р. 1860) жахає мене і здаєть ся менї, що то був сон якийсь хижий!" Переїздячи з своїм паном з одного міста до другого, треба було про спочинок спиняти ся по заїздах; залїзниць тодї ще не було; їздили на конях. Отут по заїздах, каже Шевченко,[1]) я користував ся з кожної нагоди зручної, щоб украсти з стїни лубочний малюнок і таким робом придбав собі коштовну колєкцию. Найбільшими моїми люблениками були герої історичні: Соловей Розбойник, Кульнев, Кутузов, козак Платов і инчі. Примушувало мене до сего непоборене бажання змалювати з них, яко мога, вірнїйші списки. Раз за таке списування патрета з „козака Платова" Тарас заплатив незвичайно-дорогою цїною!...

III.

Зима року 1829; грудень; на дворі — певна річ холодно... День св. Миколая, день торжественний, царський. Вильна не тільки урядова, але й шляхетська — справляє се сьвято, справляє іменини царя Миколи — бучним бенькетом на „ресурсах"... В домі „Дворянскаго Собранія" — „огнї горять, музика грає..." Там натовп російської бюрократиї і польско-литовської аристократиї... Пани віку поважаного — за

[1]) Кобзар, 1876. XIX.

зеленими столами; панії в покою гостинному; на хорах „музика квилить, завиває“, а в салї молодїж витинає вальса, мазура!... Весело!... Тут десь і Павло Енґельгардт... А там в кватері його, в прихожому покою „козачок“ Тарас Шевченко — не схотів сидїти самотою в темноті, та засьвітивши сьвітло, розташував ся з своєю колєкциєю... Увесь стіл покрили малюнки з героїв історичних. Тарас нагнув ся над ними і стоїть нерухомо; очи його впили ся в „козака Платова“... Ясно голубі, майже що сїрі, очи „козачка“ горять, з них летять іскри; вони пильно-препильно придивлюють ся; вони міряють коня, міряють єнорала на конї; вдивляють ся в кінську гриву; в єноральскі вуси... Нарештї Тарас присунув до себе шматок паперу... рука його спустила ся в кишеню, досягла з відтіль олївець, Тарас сїв біля столу і взяв ся малювати список з єнорала Платова. Розважно пильнує наш маляр: він увесь, з усїєю душею з усїма думками нирнув в свою роботу. Вже й північ минула, а Тарас працює, очий не зводить з своєї роботи. Платова він вже скінчив, вже малює „маленьких козачків, що гарцюють біля міцних копит єноральского коня“; от-от ще трошечки і малюнку кінець... Тарас так нирнув в свою роботу, так переняв ся єю, що нї на що більш не вважає; обовязки „козачка“ вилетїли йому з голови... Не чує він як біля дому заскрипів сніг під саньми, не чує, як біля рундука затупотїли і стали конї; не чує, як рипнули двері! Тарас тодї тільки схаменув ся, як почув, що чиясь рука вхопила його за вухо і скубе люто!... Зирнув Тарас — аж то його пан!!... Енґельгардт вернувшись з „ресурсів“ і, заставши Шевченка за малюнками, розгнївав ся на його раз за те, що козачок не зустрів його в сїнях, не відчинив дверий, а вдруге за те, що Тарас „міг би спалити не тільки дім, але й місто“.

Вискубши за уши і нагодувавши свого козачка панськими ляпасами по твари, Енґельгардт з того не задовольнив ся. І другого дня вранцї Тарас мусів нагадати собі школу Богорського з її суботами... Ми бачимо в понедїлок 7 грудня р. 1829 огидливу сцену панського самовластя. В стайнї на долївцї лежить Шевченко: оден з кучерів сидить у його на голові, тримаючи йому руки; другий на ногах, а кучер Сидорка, справляючи Енґельгардів наказ, на Тарасовому тїлї малює різками везерунки — оздобу крепацтва! Він пише хартию панського самовластя, хартию мордовання чоловіком — чоловіка! В дебелїй руцї Сидорки сумним посвистом хижим лунає довгий пучок різок! На той посвист нїмо відповідають цївки крови з Тарасового тїла, а сам Тарас не стогне, не кричить, не просить ся; він мовчки сцїпив зуби, стуливши міцно губи, силкуєть ся не пустити з грудий голосу; бо тямить, що з тим голосом вирвало ся-б не прохання, а глибокий проклін деспотизму... Тарас мовчки, чистими, як Божа роса вранцї, слїзьми росить брудну долївку стайнї!...

Нам з вами, читачу! і гидко, і бридко навіть виобразити собі оту картину; а Енґельгардови і справникам її вона була байдуже! Що-ж коли польско-московське „право“ так виґодувало дух і звичаї людий, що отака картина катовання неповинного чоловіка була, на той час, річ звичайна, бо

„Поникли голови козачі
Неначе стоптана трава“...

Як отсей випадок, так — певна річ і чимало инчих — не могли не довести Енґельгардта до думки, що з отсего Шевченка не буде козачка. Не можна було йому не подумати, що він помилив ся, не послухавши Дмитренкової поради. Козачка з Шевченка не зробиш, а маляра, та ще може й доброго, втеряєш... треба полагодити помилку. І от, — перебуваючи в Варшаві, Енґельгардт віддав Шевченка в науку до якогось маляра. Ніхто з біоґрафів не називає нам того маляра; кажуть тільки, що він „був таким совісним, що через пів року, прийшовши до Енґельгардта за грішми, повідав йому, як він розуміє Тараса;“[1]) се-б то висловив йому, що у Шевченка вельми видатна кебета малярська. Яко людина практична, Енґельгардт зрозумів і власну користь, якої можна буде йому зажити, коли він мати ме з свого крепака доброго патретника. Він, за порадою того маляра, віддав Шевченка в науку до патретника Лямпі. „Одначе останній не згодив ся брати Тараса до себе в дім, а пристав тільки на те, щоб він ходив учити ся в майстерню до його“.

Шевченкови, як каже п. Чалий, тоді минуло 16 літ. Він тоді саме спізнав ся з якоюсь вродливенькою швачкою і вперше прокинула ся у його сьвідомість свого людського достоїнства. В серці у його заняло ся перше молоде кохання до дівчини, що належала до другого стану, се-б то не крепацького і її незалежні думки зробили міцний вплив на пригнічену, приголомшену, але глибоко перенятливу Тарасову натуру. Отсе перше кохання, по словам самого кобзаря, облагородило його душу. „Я, казав він Сошенкови, тоді вперше прийшов до думки: чом би і нам крепакам — не бути такими-ж вольними людьми“.[2])

Трудно менї згодити ся, щоб отакі думки і почуттє людського достоїнства тодї тільки вперше прокинули ся у Шевченка: і до того в життю його трапляло ся чимало випадків і обставин, що не могли не зворушити йому таких думок. Досить згадати про його дїда Йвана, що був сьвідком Гайдамаччини і сьвідомо знав і тямив сам і розповідав і Тарасови, за що „Залїзняк і Ґонта Ляхів покарав“. Певна річ, що під впливом кохання, почуттє людського достоїнства і думки про волю усїх людий у 16 лїтного Тараса заворушили ся міцнїйше, живійше і рух їх

---

[1]) Чалий, стор. 20.

[2]) ibidem 21.

значнійше визначав ся; спричиняв ся більшому болю вольнолюбивої душі і ніжного серця. Коли-б вже неминуче треба було вказати той мент, коли в голові Тараса більш менш сьвідомо прокинула ся думка: „чом би і нам — крепакам не бути людьми вольними“, так певнійш буде вказати на той час, коли Дмитренко не пустив його в науку до Хлипнівського маляра і закинув його до пекарні, що стала про його, таким чином, першою „широкою тюрмою“...

Далї з уст Сошенка д. Чалий повідає, що Тарасова коханка вимогала, щоб він відцуряв ся рідної мови на користь национальности шляхецької, (то б то польскої). „В бесїдї інтимній вона не говорила інакше як мовою польскою, і Шевченко мусїв принести сю жертву і, чи хотїв, чи не хотїв, мусїв учити ся по польски“.

Хто була отся Тарасова коханка-полька — д. Чалий не каже. У самого Тараса нїгде про се кохання прямої, очевидно певної звістки в його автобіоґрафічному материялї нема: двічі він тільки, та й то вельми невиразно натякає ніби. Раз вже р. 1857 згадує він якусь Дуню Гашовську, „любу-чорнобриву“: йому наснило ся, що бачив її, як вона молила ся в церкві св. Ганни у Вильнї.[1]) Вдруге згадує про якесь кохання, „що отруїло його“.[2]) От се і все! Нїгде більш не згадує він нї про яку женщину за час свого побуту у Вильнї, або у Варшаві. Я більш певен, що те перше коханнє було у Вільнї; бо і в листї до Бр. Залїського Шевченко каже „Вильна дорога моєму серцю по споминкам“.

На те, щоб образ якої людини ввижав ся нам більш як через 25 лїт після того, як ми її бачили, треба, щоб вона — чи лихим чим, чи добрим глибоко врізала ся в наше серце. А коли Тарас через такий довгий час так сердешно називає Дуню[3]) Гашовську любою, так певна річ, що вона доброю стороною глибоко вплинула на його серце. Знаючи, нарештї з віршів Шевченка і з листів його до Федота Ткаченка, яку велику вагу смак його надавав чорним жіноцьким бровам, я гадаю, що не буде великою помилкою уважати, що ота „полька“, про яку говорить Чалий, була — Дуня Гашовська.

Що до жертви, яку приніс би то Тарас своїй коханцї — так про се трохи чудно й говорити! Коханка та — була Полька: чи жила вона в Варшаві, чи хоч би і в Вильнї, то вже-ж вона не вміла говорити, нї мовою московською, нї рідною для Шевченка українською, а балакала своєю рідною, польскою. Остання не була зовсїм чужою й для Шевченка; певна річ, що до неї він був тодї більш призвичаєний ніж до мови мос-

---

[1]) Записки, 5 вересня 1857 р.

[2]) Художник, стор. 61.

[3]) Дуня — Евдокія, Євдоха.

ковської. Виходить, що інакше йому з коханкою бесідувати, як не по польски і не можна було. А коли він навчив ся мови польскої від своєї коханки, і коли се вже треба вважати за жертву, то се була „жертва" не „шляхетській национальности", а — потроху — коханню; та більш над усе „жертва" осьвіті: дякуючи сій „жертві" Шевченко — спроміг ся читати твори польских авторів, напр. Міцкевича, Лібельта і инч.

Недовго одначе Тарас впивав ся раюваннєм свого першого кохання. Крепацтво і панська воля і тут напоїли його трутою розлуки. Наближала ся польска революция року 1830 р. Енґельгардт тямив, що йому неминуче заняти таке становище, щоб з приводу повстання не довело ся йому двоїти ся, не довело ся озирати ся ні на право, ні на ліво, щоб ні революцийний, ні леґальний уряд не зачепив його. Переїхати у Вільшану було небезпечно: революция могла зачепити і Київщину. Він приміркував — покинути царську службу і перебрати ся до Петербурга. За ним мусів подати ся і Шевченко. Яким чином останній туди достав ся — про се маємо три не однакових звістки. Чалий[1]) повідає, що „Енґельгардт вирядив Тараса до Петербурга етапом[2]) — у купі з инчою челядю і зробив так з обачности, щоб в дорозі челядь не повтїкала". В другому місці[3]) читаємо, що коли Шевченко простував ото етапом, так у його на одному чоботї відірвала ся підошва і він, щоб не відморозити ноги, мусив перебувати добрий чобіт з однієї ноги на другу". Я не можу приняти отсїх звісток — яко не певних. Ледві можна гадати, що вся дворова челядь у Енґельгардта була така, щоб він стеріг ся, аби вона з дороги не повтїкала: певнїйше — думати, що між нею були й такі крепаки духом, що й самі не втїкли-б і других не пустили-б. Ледві — знов, — щоб Енґельгардт допустив **для себе самого** такий сором, щоб виряжав своїх слуг етапом, та ще й в порваних чоботах. Нарештї: пересилка людий етапом коштувала-б більш нїж вирядити їх фірами, а до того — пересилка етапом вимагала згоди на те урядової!... Який би там не був уряд, хоч би як він не сприяв панам, а ледві чи згодив ся-б він мордувати неповинних людий — 2—3 місяцї етапом і етапними тюрмами.

Тим-то близше до правди Мартосова[4]) звістка, що Тарас з Варшави поїхав до Петербурга укупі з инчими слугами Енґельгардта з панським обозом, як се звичайно робило ся. Хіба може було так, що Енґельгардт, виїздячи з Варшави, покинув там Шевченка, щоб не переривати йому науки у Лямпі. В такому разї — будемо вважати зовсїм певною звістку

---

[1]) Стор. 22.

[2]) Шупасом.

[3]) Кіев. Стар. 1882. Кн. X.

[4]) Вѣстн. Юго-Зап. Россіи, 1863. стор. 32—42.

в споминках Костомарова,[1] що Тарас підчас повстання р. 1830 — був у Варшаві, звідкіль уряд революцийний випроводив його в гурті з инчими „русскими“, давши їм гроший тодїшнїми асиґнациями[2]) революцийними.

Як вже воно там не було, але коли не 1830, то з початку року 1831, Шевченко був уже в Петербурзї.

IV.

Яким побитом Тарас перебув р. 1831 — про те не маємо звісток. Одначе запевне можна гадати, що він козачкував у Енґельгардта, що лякейовання тяжко впливало на його свободолюбну душу і що поривання до малярства його не покидало. — Енґельгард — бачив, що з Шевченка не буде лякея. Р. 1832, коли Тарасови минуло вже 18 літ, значить після 25 лютого, Енґельгардт, уважаючи з одного боку на невдатність Шевченка до лакейства, а з другого на його раз-уразні прохання, згодив ся віддати його знов до маляра в науку і законтрактував його на чотири роки Петербурському маляру Ширяєву.

Ширяєв — цеховий майстер малярства, людина неосьвічена, темна, грубіянської вдачі, скупа, сувора і занадто строга. „Він, каже Шевченко, з'єднав в собі — вдачу дяка-спартанця, дякона-маляра і другого дяка-хиромантика“.[3]) Він держав у себе трох, а инколи й більш замурзаних учнїв; одягав їх в звичайні халати з демикитону. Коли трапляло ся, що роботи більшало, Ширяєв наймав поденно, чи помісячно кількох школярів, да простих малярів-мужиків.[4]) Учнї його, а з ними й Шевченко, ходили справляти ріжні роботи малярські, на які посилав їх Ширяєв: окрашували паркани, штакети, підлоги, дахи і т. ин. Поводив ся Ширяєв з ними суворо, по грубіянськи, учнї страшенно бояли ся його. Про відносини Ширяєва до учнїв — і учнїв до його, Шевченко лишив нам яскраву, хоч і коротеньку ілюстрацию в своїх Записках. Що року в Петергофі, по наказу царя Миколи, справляли 1-го липня, в день нарождення царицї, велике сьвято „народне“. Оповідання про се сьвято причарували і Шевченка і от р. 1836, — зауважмо — що вже на 23 році Тарасового віку і на четвертому перебування його у Ширяєва, — артистична натура його заняла ся бажанням, подивити ся на Петергофське сьвято. Для таких натур, — що задумане, те треба й зробити. Тарас тямив, що Ширяєв не пустить його в Петергоф; знав, що він сам

---

[1]) Кобзар, 1876 стор. VII.

[2]) Банкнотами.

[3]) Кобзар, 1876. XX.

[4]) Див. Художник, стор. 39.

туди поїхав з жінкою; тямив, що в Петергофі легко може зустріти ся в саду з своїм хозяїном і тоді — певна річ — сподївай ся від його лиха. Одначе Тарас се-все знехтував. Маючи в кишені 50 коп., він взяв за пазуху шматок хлїба, і, не спитавшись хазяїна — поченчикував в Петергоф. Ходить він собі по саду, впиваєть ся його сяєвом і розкошами, аж зирк! серед натовпу Ширяєв з своєю піндючною жінкою! Тарас похолов! „Ся зустріч, каже він, так затуманила менї сьвято, що я, не діждавшись вже ілюминациї, вернув ся швидче до дому. На другий день мене знайшли сонним на горищі".[1])

Ходячи по роботах, Шевченко заходив в „Лїтнїй Сад", оздоблений, як се відомо, силою ріжних статуй. І вже-ж вони не могли не вабити, не приманити до себе перенятливого Тараса. В лїтку в неділю, або в сьвято, а часом і в будень, він заходив в „Лїтнїй Сад", щоб змалювати собі ту, чи инчу статую.

От в оден з таких сеансів року 1835, певнїйш — 1836, трапило ся Тарасови спізнати ся з своїм земляком, добрягою Іваном Сошенком, що вельми посприяв йому спекати ся науки у Ширяєва, і визволити ся з крепацтва, вступити до академії художеств і зажити собі слави безсмертної; — слави великого поети, художника, мученика, слави ґенїя-оновителя українського слова. Першу знаємість Тараса з Сошенком — треба вважати за найважнїйший мент в життю нашого кобзаря: вона перевела його через той Рубікон, що межував людий з крепаками; темряву з сьвітом, волю з неволею. Не можна вгадати, що стало ся-б з ґенїєм нашого слова, коли-б він не спізнав ся був з Сошенком? Чи поталанила-б йому доля — яким инчим робом вибити ся з темного льоху неволї на сьвіт і „вийти в люди', чи, може-б, під густою корою Ширяєвських красок та крепацького безправя і панського самовольства, на віки-б зав'яли і засохли ті величезні дари духові, якими природа наділила Тараса? Як знати! Маємо доволї прикладів, що такі незвичайні сили, як Шевченко, не погибали. Знаємо, що ґенїй нїколи не переходить всего свого віку шляхом битим; сам собі робить стежку через тернові кущі; сам себе вигодовує, окрилює і високо здіймаєть ся ширяти над масою, щоб з своєї високости пустити в ту масу темну і так чи інак зневолену проміння сьвіту і вотї, кинути того огню сьвятого, „щоб людям серце розтопив"... Але-ж відаємо чимало і таких фактів, що тьма і неволя на віки приголомшують і нївечять величезні таланти, скоро доля не послала їм проводиря.

Про Шевченка таким проводирем доля послала Івана Максимовича Сошенка, сина злидаря-міщанина з місточка Богуслава, Київського повіту,

---

[1]) Записки Т. Г. Шевченка, сторон. 39.

кілька верстов від Ольшаної і Кирилівки: Сошенко наділений природженим талантом малярським, на 24 р. свого віку, перетерпівши чимало всякого лиха, добрав ся до Петербурга, щоб учити ся малювати в академії. Українець Григорович запоміг йому і р. 1834 Сошенко почав ходити до академії.[1])

Про першу зустріч Шевченка з Сошенком в книзї Чалого[2]) розказано, словами-б то самого Сошенка так: „Як був я на „ґіпсових головках", чи здаєть ся на „фіґурах", чи р. 1835, чи може 36, укупі зо мною приходив до академії шваґер Ширяєва. Від його я довідав ся, що між учнями Ширяєва є земляк мій Шевченко, про котрого я дещо чув ще у Вільшаній від свого першого учителя Превлоцького. Я упрохав Ширяєвого родича прислати Шевченка до мене на кватиру. На другий день в неділю Тарас прийшов до мене. Він був одягнений в сорочку і штани, пошиті з сільского полотна грубого і замазані в краски; халат демикотоновий на йому був замизьканий. Тарас був босий, розхрістаний і без шапки. Він дивив ся понуро і соромливо. З першого-ж дня нашої знаємости я спостеріг у його велику охогу вчити ся живописи. Став він приходити до мене, не пропускаючи ні одного сьвята; бо в буднї і менї було ніколи та й його Ширяєв не пустив би. Тарас переказував менї деякі епізоди з свого життя і майже кожен раз кінчав їх наріканням на долю".

Отаке оповідання здаєть ся менї не зовсім певним. З другої працї д. Чалого відаємо, що Сошенко Вільшану і Превлоцького покинув в листопадї р. 1831 і до Петербурга достав ся в груднї того року, коли Шевченко в науцї у Ширяєва ще не був. А Шевченко покинув Вільшану літом або на осени року 1829. Нема ніже єдиного натякання, щоб з того часу і до викупу його з крепацтва він навідував ся на Україну. Ледві чи можна гадати, щоб за час свого короткого перебування у Вільшаній у Дмитренка, Тарас лишив який такий слід, щоб про його відав і Превлоцький і говорив про його Сошенкови. Не йметь ся менї якось віри і в те, щоб Тарас прийшов до Сошенка вперший раз в такому брудному убранню, босий, та ще й без шапки! Певна річ, що в його була чиста одежина про сьвято, ще певнїйше, що він добре тямив, що Петербург не Кирилівка і ходити без шапки по вулицям столицї і неяково, тай небезпечно з огляду на поліцию...

Більш певною здаєть ся менї звістка про оту першу знаємість подана отц. Петром Лебединцовим — те-ж земляком Сошенка і Шевченка, переказана з уст того-ж таки Сошенка. Ся звістка більш відповідна до

---

[1]) М. Ч. — Ів. Мак. Сошенко, стор. 29.

[2]) Стор. 22.

обставин і до оповідання самого Шевченка про першу зустріч з Сошенком.

Однієї літньої місяшної ночи, повідає Лебединцев[1]) — Сошенко, гуляючи в „Літньому Саду“, помітив, що біля статуї малює олівцем якийсь обірванець в пейстровому халаті замізьканому, босий і без шапки. Помітивши український тип, Сошенко зацікавив ся глянути на його роботу. Він зайшов з заду і побачив, що малюнок добрячий. Тоді він вдарив того маляра по плечу і спитав у його:

— А звідкіль ти, земляче?

— З Вільшаної.

— Як з Вільшаної!? Я й сам звідтіль... Хто-ж ти такий?

Тоді Сошенко довідав ся, що то Енґельгардів крепак Тарас Шевченко, і перебуває в науці у маляра Ширяєва. До сего часу Сошенко про Тараса нічого не чув.

В автобіоґрафії і сам Шевченко каже, що „не вважаючи на увесь гніт троїстого ґенія Ширяєва, я в ясні ночи весняні бігав в Літній сад малювати списки з статуй і в оден з таких сеансів познаємив ся з художником Сошенком“.

Нарешті, і в „Художнику“ Шевченко розповів майже так само як і Лебединцев, про першу зустріч і знайомість з Сошенком. Коли Сошенко, розказано далї в „Художнику“, спитав: — „А покажи, що ти малював? — так „він (сам Шевченко) виняв зза пазухи чвертку сірого паперу і показав контури Сатурна, зроблені доволї добре. Я (Сошенко) довго держав малюнок і любував з замурзаної твари автора його. В лиці його худорлявому було щось привабливе, найпаче в розумних очах його, кротких наче у дівчинки.

— Часто ти ходиш сюди малювати?

— Що неділї; а коли робимо де поблизу, так і в будень захожу.

— Ти учиш ся малярству?

— І живописи.

— А в кого?

— У живописця покойового, — у Ширяєва. Він (Шевченко) взяв в одну руку ведро з жовтою краскою, а в другу витерту щітку велику і хотів йти.

— Куди ти квапиш ся? — питає Сошенко.

— На роботу, бо вже й так спізнив ся; прийде хазяїн, так буде менї лихо.

— Приходь до мене в неділю вранцї та коли-б у тебе малюнки власної роботи, так принеси показати.

---

[1]) Кіев. Стар. 1882. — Кн. 9, стор. 564—5.

— Добре, я прийду.

Отак почала ся знаємість двох бідолашних художників, двох горопах!

V.

Першої-ж неділї після зустрічи в Лїтньому саду — Шевченко прийшов до Сошенка. На йому був сертук коришкевої барви; у руках у його сувійчик паперу. Вони зустріли ся в коридорі Сошенкової кватери. Іван Максимович протяг до його руку. Тарас хотів її поцїлувати. Сошенкови се не подобало ся; він швидче руку до себе і мовчки пішов в свою сьвітлицю. Заким він там скинув сертук і одяг другу одежину — та вийшов в коридор покликати Тараса, останнїй подав ся швидче до господи. Здивований Сошенко — цїлий тиждень не тямив, з якої причини єго земляк — так швидко покинув єго, не зайшовши навіть до хати. Другої неділї вранцї вони знов зустріли ся в Лїтньому саду біля статуї Аполльона. Шевченко робив з неї малюнок. Сошенко, привитавши Тараса, сїв з ним пити чай в альтанцї Лїтнього саду і спитав: з якої причини у ту неділю він так зненацька пішов від його?

— „Ви на мене розгнївали ся, а я злякав ся того"...

Отся проста, щира відповідь яскраво показує нам, як тодї Шевченко був приголомшений, загнаний, заляканий! Не дати йому поцїлувати Сошенка в руку — досить було, щоб з сего він спостеріг гнїв, злякав ся і втїк! Очевидно, що зворушена в душі його сьвідомість людського достоїнства не встигла ще розвити ся: під утиском крепацтва до Ширяєвського поводження; — вона тільки тлїла, чевріла. Хоч і минуло йому тодї вже 21 рік — але обставини життя у Ширяєва і пазурі хозяїна не такі були, щоб сприяти розросту самосьвідомости чоловіка. Певна річ, що за час перебування Тараса в столицї не раз, і не двічи ходором ходила в голові його думка: „чом би і нам крепакам не бути людьми, як і инчі люди вольні?"; та що-ж коли на духових очах Тараса лежала полудою густа хмара крепацтва і не давала йому вгадати ту певну стежку, що може вивести з темних нетрів на сьвіт Божий. Порадити ся йому, очевидно, нї з ким було; він був самітний серед натовпу темних малярів і наймитів костромських; він „хилив ся нї до кого"; аж доки доля не прихилила його до щирого земляка Сошенка, доки вона не взяла його за руку і не привела в школу, тільки вже не „до пяного дяка", а в школу людий осьвічених, де сяє сьвіт братерства, де тхне огрійливе тепло любови чоловіка до чоловіка.

Роздивившись Шевченкові малюнки, Іван Максимович, — яко художник, — зразу звернув увагу на те, що вони незвичайно походять на оригінали, з яких їх малював Тарас.

— А чом у тебе нема ні єдиного малюнку відтушованого?

— Я малював їх до схід сонця.

— Значить не бачив їх осьвітленими?

— Бачив, але тоді ходили люди і не можна було малювати.

Вже з третього побачення Сошенко прилип до свого земляка-крепака; полюбив його „справді в тварі його було щось таке, що не можна було не полюбити його: твар його — правда не вродлива, що години більш та більш вабила до себе“.

Сошенко вельми зрадів своїй „знаходці“. Лишивши Тараса обідати у себе, він по обіді ліг спочити, а йому пораяв, або книжку читати, або йти гуляти на бульвар. Заким Сошенко спав, Тарас прибрав і причепурив його сьвітличку; вичистив палітру так, що вона аж блищала, а тоді сів біля вікна і взяв ся малювати маску з знаменитої натурщиці — Торвальдсена — Фортунати.[1])

На осей випадок треба зауважити хоч би вже ради того, що по деяких життєписах Шевченка і Споминках про його є не певні звістки, що він був людина неохайна. Тим часом — усе життя його, найпаче на засланню — як легко запевнити ся з його листів і Записок, сьвідчить нам, що він любив охайність чистоту і сам був великий чистюк.

Розпитавшись у Тараса про його долю гірку; спостерігши у його велику кебету і ще більші поривання до малярства, Сошенкови не можна було не спочувати йому, не можна було не вболївати над його долею; не можна було не загадати ся: чим би і яким робом помогти йому? Але сам злидар, людина стільки-ж скромна, скільки добра й гуманна, — чим єму самому по собі без поради і запомоги людий видатнійших, можна було реально запомогти крепакови, заневоленому до цехового деспота-маляра?

Між професорами академії художеств — був тоді добряга чоловік Венециянов: відав Сошенко за ним велику силу вчинків добродійних на користь художників. Тим то перш за все він і вдав ся за порадою до його. Людина досьвідчена і практична, Венециянов, жадної обіцянки зразу не дав, а пораяв Сошенкови спізнати ся з Ширяєвим і, скільки буде спроможно, впливати на поліпшання сучасного жорсткого побуту Тараса.

Сошенко так і вчинив і на другий день пішов до Ширяєва і упрохав його, не боронити Тарасови приходити до його в сьвята, та й в будень, коли, як от зимою, нема часом роботи. Ширяєв згодив ся, хоча й мовив, що се сама тільки пустота і ні до чого путнього вона Шевченка не доведе.

---

[1]) Див. „Художник“, стор. 9.

От з сего часу починає більш розвиднювати ся, більш займати ся на сьвіт, починає днїти в горопашному життю ґенія українського слова.

VI.

В Петербурзї завжди перебуває велика сила Українців:[1]) чимало їх було і того часу, про який у нас бесїда, були між ними письменники, педаґоґи художники і, вже — річ звичайна, найбільш урядників: в синодї, в сенатї, по канцеляриях мінїстрів і т. ин. Ледві, чи є в сьвітї друга така нация, щоб її інтелїґентні люди жили так вростич, як Українцї, доки вони живуть на рідній землї, так мовити: у власній господї. Не до речі-б було тут здіймати широку бесїду про те, що спричинювалось і спричинюєть ся такій ростичі, але не можна не вказати на одну найголовнійшу рису — яко на прародительку ростичі нашого часу: — се брак самосьвідомости национальної, або инакше густа хмара темноти национальної, а через те і нетямок дїйсних первородних інтересів України. Отже скоро доля закине Українця на чужину, тут — инчі обставини життя, инчі умови, чуже сонце, чуже небо, чужі люди, чужа мова і психольоґія, — все отсе зразу розбужує в Українцях інстинкти национальні і отся незрима сила стягує Українців до купи, гуртує їх і вони пильнують визначити себе навіть прилюдно, що вони „хахли“ і часом визначують так не добре задля української ідеї, що не можна тодї не сказати: бодай би ви на сьвіт не родили ся. В роках трицятих нашого віку бачимо в Петербурзї між осьвіченими Українцями, що в життю Шевченка мали більшу, чи меншу вагу, письменника нашого Гребінку, художника Григоровича і инч. Гребінка, покинувши службу військову, був тодї урядником в комісиї „духовныхъ училищъ.[2]) Ще року 1834 він видав в Петербурзї перші свої байки українські під назвою „Малороссійскія приказки“, а року 1836 видає їх вдруге і окремо переклад поеми Пушкина „Полтава“. Певна річ, що Шевченко, ще до знайомости з Сошенком, читав Гребінчині твори і впивав ся їми, бо вони живо переносили його на рідну Україну під рідну стріху. Василь Григорович — був вже кільки років конференц-секретарем академії художеств. З обома їми Сошенко був знайомий і познайомив з ними і Шевченка, розповівши їм і про його гірку долю і про його незвичайну кебету. В товаристві отсїх двох людий Тарасови поталанило спізнати знов инчих осьвічених людий, знаменитого тодї художника Карла Брюлова і московського поету Василя Жуковського — панів Українця і инчих. Брюлов, Жуковський та Грап

---

[1]) Нинї кажуть, в Петербурзї більш 12.000 Українців.

[2]) Лїцей Князя Безбородько, 1881. стор. 279.

Вельгорський більш за всіх спричинили ся визволенню Шевченка з крепацтва. Про першу знайомість з Брюловим Шевченко в „Художнику“ ось як розповідає: раз якось Брюлов зайшов до Сошенка, він любив провідувати своїх учеників. Вони умовили ся йти у вечері в театер. Треба було послати записку по білети. Брюлов написав її. У Сошенка — тоді саме був Шевченко, але він доти не знав ще особисто Брюлова. Сошенко прохав Тараса збігати з запискою. Шевченкова твар зацікавила Брюлова; заким Тарас ходив з запискою, Брюлов розпитав у Сошенка: хто він, роздивив ся його малюнки; з них спостеріг кебету і сказавши Сошенкови, що про Тараса треба подумати, прохав привести Тараса до його (Брюлова) на кватеру. Небавом після того Шевченко був вже в кватері Брюлова...

Таким чином впродовж часу, може вельми недовгого Тарас опинив ся, можна сказати — в „инчому царстві“. Легко зрозуміти, що тоді коїло ся в душі у його! Впервах, мабуть, Тарас не мав віри такій переміні, не мав віри в реальність фактів, з якими так несподівано зустрів ся; і, може не раз хватав ся обіруч за голову і питав ся сам у себе: чи се все правда? чи се не галюцинациї? чи не сон? Дійсне і в обставинах і в людях була занадто різка переміна. Контрасти, — хоч би й не для крепака-маляра в замизьканому демикитоновому халаті, — були-б незвичайними; не могли вони не брати його за очи, не западати глибоко в душу і в серце, хоч би й не такі вражливі й перенятливі, як у Шевченка. Не могли вони не зворушити усего духового і морального орґанізму Тараса! Зауважте собі: з одного боку темна і сувора постать скупого, гнівливого маляра цехового Ширяєва і його піндючної жінки, а коло їх темні шклярі і малярі костромські — мужики; з другого боку — такі ясні зорі — такі добрі, гуманні, сьвітлі люди — як Брюлов і Жуковський, а коло їх плеяда художників і письменників!... Там аби-яке помешкання робітників Ширяєва і брудне горище, тут „червона сьвітлиця“ Брюлова!... там брудна майстерня з партацькими малюнками; тут ґалереї академії з ліпшими творами штуки з „Останнім днем Помпеї“; тут Ермітаж; майстерня великого художника з „Роспятієм Христа“; з головою „Заплаканої Марії Магдалини“, дивлячись на котру, Жуковський плакав!... Там у Ширяєва — темнота, сварка, бійка, тут у Брюлова — сьвіт, любов, братерство братнєє!...

Якже можна було, щоб все отсе добре, ясне, гуманне і прекрасне не вплинуло животворною, чарівливою цівкою на пригноблений дух нашого кобзаря! і воно вплинуло! воно його живило, бадьорило, ростило його дух і кебету, наче те сонечко весняне, тепле, огрійливе, непалке впливає на людину, що після довгого недугу тяжкого, вивели добрі люди під плечі, привели в садок і посадовили на зеленому муражку оксамі-

товому під вишнею, окритою білими шатами срібними, облитою ніжними пахощами весняними! Сиди!... вбирай в себе животворну силу весни та впивай ся голосною піснею соловя!... Одне слово: живи!

Радощі Тараса — певна річ — були невимовно великі, без краю глибокі; більші ніж тоді — як визволили його з крепацької неволї Енґельгардта і Ширяєва. Визволення приходило повагом; його він ждав, на його він сподївав ся; воно не впало до його так зненацька; а про знайомість і приятельовання з Гребінкою, з Жуковським, з Брюловим, з Григоровичем, він, роблячи малюнки в Лїтньому саду, або окрашуючи паркани чи дахи, ледві чи й марів коли!

Одно слово: Тарас однією ногою стояв в реальному пеклї крепацтва; другою в реальному раю сьвіта. Не диво, що він з нових обставин і людий радів, рюмсав і з радощів плакав; але „то були сльози райські, божественні"... Певна річ, що отсї сльози радощів не раз видавлювали йому з очий і инчі сльози. Вертаючи з „червоної сьвітлицї Брюлова" на брудне горище Ширяєва, він ще глибше почував, як невимовно тяжко пече його пекло крепацтва. Тепер без міри більше бентежила його думка: „чом же і нам крепакам не бути людьми?..." Він тепер вже перечитав деякі книжки, що разом з тими розмовами, які доводило ся йому чути в товаристві Гребінки, Жуковського, Брюлова і инчих людий осьвічених, розгорнули геть ширше його сьвітогляд; геть більш поширили його сьвідомість і розвиток загальний. Крило підборкане в орляти відросло; і саме орля виросло; його рвало летїти, тим то й важше для його був той ланцюг, що держав його на приколнї.

Нам трудно, навіть чи й можливо, уявити собі ті муки пекельні, що тодї саме зазнала Тарасова душа, найпаче, коли одного разу чорна хмара крепацького безправя трохи-трохи не линула була на його дощем крівавим, яким колись у Вильнї линула вона з руки кучера Сидорки. Чалий з уст Сошенка розповідає про випадок, як пекло крепацтва розсявило було свою пащу, щоб ще раз напити ся крови з Тарасового тїла і, не вгадати, може-б воно й зовсїм проковтнуло було нашого кобзаря, коли-б не відвела від його того лиха — Сошенкова рука.

Раз в лїтку — можна гадати лїтом р. 1837, коли Енґельгардт виїхав з Петербурга, управитель його Прехтель покликав Сошенка змалювати патрет з його молодої жінки. Сошенко на той час перебрав ся в помешкання Енґельгардта. Шевченко — звичайно приходив провідати і його і декого з своїх земляків-крепаків Енґельгардтових слуг. Вже-ж йому не можна було не подїлити ся з останнїми своїма радощами, що зазнав він з знайомости з людьми осьвіченими. Річ натуральна, що в бесїдї не можна йому було не нарікати на свою крепацьку неволю, не можна було, щоб в бесїдї не пролетїло слово проклону взагалї проти крепацтва.

Те слово залетїло і в уши Прехтля. За се він зненавидїв Шевченка і велїв різками вибити з його „лїбералїзм“. В недїлю скоро Тарас прийшов на двір Енґельгардта, його вхопили і потягли на стайню. Великої працї треба було ужити Сошенкови, щоб ублагати Прехтеля і його жінку, щоб не били Тараса. Управитель вгамував ся, змилостив ся, але заказав „лїбералови“, бачити ся з челядю Енґельгардта.

Переказуючи се оповідання, не можна менї не звернути уваги й на те, що найменя Прехтеля ми зустрічаємо в оповіданню Шевченка: — „Прогулка съ удовольствіемъ и не безъ морали“ („Матросъ“), де Тарас описав свою подорож по Київщинї р. 1845—46. Тут Шевченко показує нам Прехтеля Степана Есиповича людиною осьвіченою в Дорпатському унїверситетї; потім військовим лїкарем. Лишивши службу Прехтель, — побрав ся в Ольшанїй, придбав собі хуторець біля сего місточка і жив собі. Се людина доволї симпатична. Не можна запевне сказати, чи се той самий Прехтель, що, по словам д. Чалого, хотїв висїкти Тараса, чи може й не він. Ледві чи він: менї здаєть ся, що коли оповідання Сошенка, що до Прехтеля, факт певний, так вже саме лишень найменя не могло не бути Тарасови таким осоружним, що він не надав би його одному з симпатичних людий свого оповідання... Хоч і як добре було серце Тарасове, а проте таких вчинків, який загадав був Прехтель заподїяти над ним, не забуває нїколи і найдобрійше, найнезлобивійше серце людське.

VII.

Нові знайомі і добродїї Шевченка добре бачили і тямили, що найважнїйша запомога, яку треба зробити — се осьвіта Тараса і розвиток його кебети малярської. Про осьвіту шкільну систематичну, годї було й думати. Тарасови йшов 24 рік, а се не такий вже вік, щоб починати осьвіту шкільну, а почините її — доводило ся, трохи що не з букваря. А друга причина, що не давала й думати про осьвіту шкільну, або хоч би й не шкільну та систематичну — було социяльне становище Шевченка: він крепак, законтрактований в науку до маляря і доки він крепак, даремна річ думати, щоб захистити його до академії художеств; де-б і про загальну осьвіту і розвиток його можна-б було піклувати ся. Виходило, що першим дїлом: треба доложити рук, щоб визволити Тараса з крепацтва. Другої ради в сїй справі не можна було й придумати, як тільки ублагати Енґельгардта, щоб він випустив Шевченка на волю, чи ради філянтропії, чи взяв викуп. Для останнього треба гроший; а гроший саме й не було. Подумати і орудувати сією справою взяв ся Брюлов. А тим часом Сошенко піклував ся про осьвіту Тараса і порадив йому малювати акварелею патрети, і надїляв його, що сам, а що — і се пев-

нійше, за порадою Гребінки, книжками. Шевченко загарливо кинув ся до читання. Чим більш він читав, тим яснійш бачив і тямив, яка його мізерна осьвіта; а вже-ж се ще більш примушувало його читати. Він читав історию Греції, читав романи Діккенса; читав Енеіду Котляревського; читав усе, що трапило ся; але-ж — він перш за все був робітник Ширяєва і на його повинен був віддавати свій час і працю; на себе він споживав тільки час гулящий від праці і роботи на Ширяєва. На себе працював він — єдине або в сьвято, або у вечері в будень: „коли усі вже поляжуть спати“. Він засьвітить було стеаринову сьвічку, що наділив йому Сошенко і читає або малює.

Небавом приніс він показати Сошенкови перший свій твір малярський. Перед тим він прочитав траґедию Озерова „Едип в Афинах“ і заходив ся зробити малюнок на ту тему. Малюнок Сошенкови подобав ся: тут було тільки три постати: Едип з Антиґоною та — віддаля — Полиняк. Сошенко похвалив роботу і почув від Тараса, що у Ширяєва — хоч і є цілий портфель естампів, та він не дає йому користувати ся з них „боїть ся, щоб не попсував“. А коли Шевченко сказав, що Брюлов бачив і хвалив його малюнки, так Ширяєв, не поняв віри навіть тому, щоб Тарас хоч би бачив Брюлова і обізвав його „дурнем“.

Сошенко умовив ся тимчасом з Ширяєвим, щоб дав йому волю, ходити вчити ся малярству в салї в товаристві „Поощренія художествъ“. За отсю волю — на оден тільки місяць — Сошенко заплатив Ширяєву тим, що змалював патрет його. Отсей щасливий місяць — місяць волї, поза порогом мешкання суворого Ширяєва, живучою росою бадьорости окропив душу кобзаря: „його виразна твар парубоча сяяла радощами і повним щастєм“... Тимчасом Брюлов працював над великою місиєю, що взяв на себе, визволення Шевченка з крепацтва. Перш за все, як се знати з „Художника“, він порадив ся в сїй справі з Жуковським. Поета „бажаючи близше спізнати кебету Шевченка, загадав йому (певне зустрівши його в кватері Брюлова) написати „Життя художника“. Не відомо, який був той твір Шевченка, але певна річ — він задовольнив Жуковського; бо Брюлов небавом, побалакавши з ним, сказав Сошенкови „фундамент есть“.

Брюлов вдав ся до Енґельгардта, але від його здобув ся не багацько; тільки й того, що спостеріг, що „се найбуйнійша безрога в торжківських пантофлях“...[1]) Очевидно, що про філянтропію з Енґельгадтом нїчого було й розмовляти, бо він „побачивши раз якось у Сошенка, чи що, малюнки Тарасової руки, почав загадувати йому малювати патрети

[1]) Дивись „Художник“, стор. 19.

з своїх метрес". І вже-ж, коли-б Тарасова робота не задовольняла його, так за неї він не дарував би йому, часом, по карбованцю.[1])

Брюлов казав Сошенкови піти до Енґельгардта і спитати у його: яку він положить ціну на викуп Шевченка з крепацтва. Сошенко — не взяв на себе сієї місиї, і для ліпшого успіху упрохав Венециянова, вдати ся до Енґельгардта. Кермувала Сошенка в сєму разї думка зовсїм справедлива: одна річ — коли з дукою балакати ме убогий художник — міщанський син з Богуслава, — і зовсїм друга — коли прийде до його в тїй справі Венециянов, — людина поважана віком; професор академії, живописець царського двору... Овва! не про Енґельгардта були сї всї моральні і формальні ознаки поважання! Він тямив одну лиш фільософію московської приказки: „денегъ дай и успѣха дожидай"...

Рушив Венециянов до „амфібії"... Що-ж!? „Пан — як пан!" Продержавши старого професора в прихожій, „амфібія" покликала його до кабінету. „В кабінетї амфібії було усе роскішно, велелїпно; але велелїпно по японськи". Венециянов сперщу зняв бесїду про осьвіту взагалї, про філянтропію. „Ат! годї про се, мовив Енґельгардт, ви просто скажіть, чого вам з Брюловим треба від мене?" — і після відповіди Венециянова, мовив: „Отак би ви й давно казали, а то — філянтропія! яка тут філянтропія!? Гроші — тай більш нїчого! дайте менї за його 2500 р. тай годї!"

Тепер значить — треба було придбати 2500 р. і заплатити „амфібії" за те, щоб вона з крепацьких пазурів випустила на волю ґенія нашого слова. Де-ж його і яким робом надбати таку силу гроший? Не диво, що Сошенкови, а тим паче Шевченкови, (я певен, що від його не таїли ся, тай не можна було утаїти заходів Брюлова) ціна положена Енґельгардтом — показала ся муром, через який не спроможно перелїзти. Річ натуральна, що Тарас тяжко засумував і опинив ся на оден ступінь від тієї розпуки безнадійної, що часто-густо доводить чоловіка до самогубства!...

Брюлов з Жуковським скомбінували стежку, щоб нею вивести Тараса з розпуки до життя, вивівши з пекла крепацтва на волю. Брюлов заходив ся намалювати патрет Жуковського, пустити його в льотерию і на зібрані гроші викупити Тараса. Але-ж і на се треба було часу; а становище Шевченка, журба його і сум ставали щоднї виразнїйше і більш лякали Сошенка. Місяць — на який Ширяєв відпустив його, близив ся к кінцю... За три днї до кінця, коли Шевченко прийшов до Йвана Максимовича, останнїй здивував ся: такий він був блїдий і збентежений!...

---

[1]) Чалий, стор. 26.

Сошенко покликав лікаря Жадовцева. Лікар спостеріг у Тараса горячку і порадив вирядити його до шпиталю. Тарас тяжко занедужав!

Заким він лежав в шпиталю, справа з патретом Жуковського і льотериєю доходила до краю. З легкої руки Мартоса[1]) Тарасові біоґрафи, а з ними і д. Чалий[2]) розповідають випадок, що ніби то прискорив справу з льотериєю і викуп Тараса. Розказують, що якийсь єнорал в кінці р. 1837, чи з початку 1838 загадав Шевченкови, зробити олійними красками патрет з його, та потім і не схотів взяти його. Тоді Шевченко, замазавши на тому патреті атрибути єноральські, продав його в цирульню на вивіску. Єнораль люто розгнївав ся і вдав ся до Енґельгардта, щоб продав йому Тараса. Заким вони торгували ся, Шевченко довідав ся про се, і тямлячи, на що йому треба сподівати ся, коли єнорал його купить, кинув ся до Брюлова, благаючи спасти його. Брюлов переказав про се Жуковському, а той — цариці і от Енґельгардтови — наказано-б то було, щоб він спинив ся продавати Шевченка. Уважаючи на те, що про сей випадок д. Маслов, автор коротенької життєписи Шевченка, чув від художника Жемчужникова і від княжни Репніної, — д. Чалий каже, що вчинок з потретом єнорала факт певний. Тимчасом д. Чалий не звернув уваги на споминки Костомарова, надруковані за шість років ранійше за його (Чалого) „Сводъ матеріаловъ". Костомарів каже про сей випадок, що сам Шевченко говорив йому, що з ним нічого й похожого не трапляло ся, що се переказ, чи вигадка стара, істоптана, дивно вона кружає між людьми і хтось припасував її до його зовсім не до речі. Яка се справді давня і повсюдна вигадка, так досить сказати, що в тій чи в иншій формі я чув її про кого будь з місцевих малярів — і в Полтаві, і в Катеринославі, і в Херсоні, і в Чернигові, навіть в Вороніжі і в Вологді. Нарешті — ще як був я дитиною і ходив р. 1845 учити ся до повітової школи у Ніжині, де той самий Іван Максимович Сошенко був учителем „чистописанія и рысованія", так між школярами чув я той самий анекдот про Сошенка, тільки що дітвора самий вчинок переносила вже з Петербурга до Києва. Тим то Сошенко про таку пригоду з Шевченком нічого й не розповідав д. Чалому; інакше останній завів би сей переказ до біоґрафії Сошенка, де він списав усе, що чув з уст Сошенка про Шевченка.[3])

VIII.

Почала ся весна р. 1838, властиво наступив квітень: петербурський негарний, непевний квітень! зранку туман; к обіду ясно, тепло,

---

[1]) Вѣст. Юго-Зап. Россіи, стор. 42.

[2]) Чалий, стор. 30.

[3]) Иванъ Максимовичъ Сошенко. Кіевъ, 1874. Стор. 31—43.

через годину вітер з моря, дощ, а в ночі, приморозок, а то й сніг. Така весна не могла не завдати Шевченкови ще більшої туги! вона нагадувала йому весну розкіш на його любій Україні! нагадувала „садок вишневий — коло хати"… нагадувала Україну скуту і повиту крепацтвом!… і ще більш гнобила його та надія — велика надія, що блисне на хвилину сяєвом зорі-волї і сховаєть ся, а замісць неї стоїть страшною марюкою — крепацька неволя.

Отоді саме грап Вельгорський піклував ся укупі з Жуковським і Брюловим коло льотериї… Нарешті льотерия була розіграна, зібрані гроші, і за 2500 руб. Енґельгардт продав своє право на „ревижську душу"! 2500 р. розбили кайдани крепацтва, що сковували Шевченкові руки й голову… Тарасу Шевченку куплена була воля 22 квітня р. 1838!

Про отсю льотерию неоднакові у біоґрафів звістки. Мартос і Петров кажуть, що „патрет Жуковського розіграно в льотерию між царською родиною" і що Шевченко паскудно за те віддячив, (треба розуміти його поему „Сон"), а приятелї-б то його „затаїли і дійсний факт і добродіїв викупу".[1]) А д. Чалий[2]) додає, що „хоча патрет Жуковського дійсне розіграно між царською родиною, але Шевченко не згадав про се в своїй автобіоґрафії не з „чорної невдячности", як гадає Мартос, а єдине з скромности, не вважаючи за собою права говорити печатно про царські добродійства: одначе в розмовах приватних він не таїв ся з сім фактом".

В автобіоґрафії Шевченко дійсне нічого про факт участи в льотериї царської родини не згадує; та тільки може, чи з тієї причини не згадує він, на яку вказує Чалий. Досі ніхто ще не подав нестеменно-певних звісток про оту участь царської родини, як і про те: скільки зібрано гроший з тієї льоториї. Петров, каже, що княжна Репніна повідала, що зібрано було 10-ть тисячів, се-б то „стільки, скільки давав за Шевченка Енґельгардові отой мітичний єнорал.[3]) Звістку сю, буде певнійш прирахувати до таких вигадок, як і той єнорал. Певне тільки те, що Енґельгардови заплачено за визволення Шевченка 2500 рублів. А що до участи царської родини в льотериї, так от що написав Шевченко в своїх „Записках":[4]) „бездушному сатрапові і прибічникові царя, (се-б то шефу жандарів — грапу Орлову) привиділо ся, що мене викуплено з крепацтва і виховано коштом царя, а я-б то віддячив йому тим, що

---

[1]) Вѣстн. Юго-Зап. Россіи, 1863. ст. 37. Очерки изъ исторіи украинск. литературы — Петрова, Кіевъ 1880. ст 3 6.

[2]) Стор. 29.

[3]) Петровъ, стор. 306

[4]) Записки або журнал Т. Г. Шевченка. Львів, стор. 17.

взяв тай намалював на його карикатуру. Не тямлю звідкіля взяла ся отся дурна байка. Гадати треба, що отсю нісенітницю сплели на конфірмації“. Доки не оголошено певних фактів про оту льотерию, мусимо няги віри більш Шевченку, ніж Мартосу і Петрову, бо дійсне не можемо зрозуміти, якої будь причини, щоб не давала Тарасови навіть самому перед собою признати ся, що царська родина викупили його з крепацтва!

І так Шевченко розкутий! Шевченко не крепак! Шевченко на волї!

Як же він приняв першу звістку про визволення?

„Раз на веснї — сижу я, розповідав Сошенко Чалому та малюю; вікно було відчинене, аж ось плигає в вікно Тарас, перекидує мій малюнок „Луку — Євангелиста“, кидаєть ся до мене на шию і гукає:

— Воля! воля!

— Чи не здурів, оце ти, Тарасе? — питаю я у його, а він все гукає:

— Воля! воля!

Нїчого не правдоподібного тут нема. Одначе-ж не можна пройти мовчки і повз те, що про се розповів Тарас в „Художнику“.

Льотерию справили і заплатили Енґельгардтови гроші тодї саме, коли Тарас лежав у шпиталю. Про льотерию не відав і Сошенко. 22 квітня р. 1838 приходить до его від Жуковського цидулка, щоб завтра він невідмінно прийшов до Брюлова, а в P. S—m'і стояло: „приведіть з собою і його“, се-б то Шевченка. Сошенко догадав ся, про що річ і кинув ся до шпиталю порадувати Шевченка; але першим разом його туди не пустили; бо було ще вельми рано, а коли він прийшовши другим разом, спитав ся поради лїкаря, чи можна Шевченкови, що ще зовсїм не видужав, розповісти про викуп його, так лїкар відрадив, щоб радість не пошкодила одужуванню Шевченка. Сошенко послухав ся і рушив до Брюлова. Коли прийшли сюди Вєльгорський і Жуковський — останнїй виняв з кишенї і дав йому згорнений в четверо аркуш паперу. То була „відпускна“ (акт визволення на волю) видана Енґельгардтом і посвідчена підписами Жуковського, Брюлова і Вєльгорського. Сошенко побіжно перехрестив ся і тричи поцїлував той акт!

Заким Іван Максимович дожидав видужання Тараса і мордував ся нетерплячкою порадувати його, вістка про визволення дійшла до Ширяєва, котрому сказав про се сам Енґельгардт, вимогаючи знївечення контракту. Ширяєв пішов до шпиталю і про все розповів Шевченкови. Другого дня приходить Сошенко провідати недужого Тараса. „Чи правда, що казав менї Ширяєв, що мене визволили, що...“ — спитав ся Тарас і не договорив! ринули сльози і не дали говорити.

За кілько день Тарас вийшов з шпиталю на кватеру до Сошенка. „Він був цїлком щасливий. Восхит його переходив в тиху радість, що

усьміхаєть ся... Брав ся до роботи; але робота не йшла! покладе він свій малюнок в портфель; звідтіль візьме відпускну, перечитає її, перехрестить ся, поцілує її і заплаче".

За кільки день після виходу з шпиталю, коли Шевченкови справили путящу одежину і коли акт визволення був вже затверджений урядом так як про те прописано в законї, Сошенко пішов з Тарасом до Брюлова і з того дня, каже Тарас і в автобіоґрафічному листу і в „Художнику[1]) — я став ходити до академії художеств і небавом зробив ся одним з люблених учнів — товаришів Брюлова.

Бачимо, що з пекла крепацтва „двері на волю" відчинили ся Шевченкови через 24 роки і два місяцї без двох день з того часу, як його мати повила у Моринцях! З Моринць у Вильну, у Варшаву, у Петербург — от який довгий шлях мусів Тарас зміряти на своїм парубочім віку, доки вийшов на волю! А чи за ті, трохи не девять тисячів день крепацтва, чи зазнав він хоч девять годин щасливих? Овва! сьміливо можна сказати: — ні! Такі люди як Шевченко в неволї не можуть бути щасливими. Щастя в неволї, коли й зазнають, так хиба тільки самі

„Раби з кокардами на лобі,
Лакеї в золотій оздобі..."

Крепацтво не зламало великої душі і доброго серця Шевченка; але воно лишило і не могло не лишити свого слїду тяжкого. Як і в чому відбив ся сей слїд, се ми побачимо з поетичних творів Шевченка. Муза його прокинула ся те-ж в Лїтньому Саду і тодї саме, як товариство осьвічених людий повіяло на його душу сьвітом і волею. Бесїда моя про се — буде в новому нарисї...

У Києві, 9 квітня 1894.

Аґрарні відносини Ґаличини.*)

студія

Вячеслава Будзиновского.

[Памяти Володимира Навроцкого присьвячує Автор].

I.

Ціла поверхність Ґаличини виносить:

Після найновійших катастральних дат	13,640.646	морґів 275 сяжнів²
	або 7,849.704.2183	гектарів
	1,362·900	миль²
Після загального поміру .	1,364·0629	„
Після річника центральної комісиї статистич.	1,355·37	„
Сума обшарів повітів галицких виносить	1,364.0554	„

Я буду тримати ся дати першої.

На просторонь управну припадає над 13,000.000 морґів, то є близько 97% цілої поверхности краю.

На сю просторонь складає ся: („Wiadomości statystyczne“ галицкого виділу краєвого).

6,329.092	морґів	то є	45.78%	ріллї
3.673.151	„	„	26·95%	лїсів
1,603.579	„	„	11·77%	сіножатий
1,336.214	„	„	8·80%	пасовиск
180.000	„	„ близько	1·3%	часть городів

Просторонь неуправна виносить близько 600.000 морґів, то є більш 3%.

---

*) Хоч може не всї погляди і виводи ш. Автора дадуть ся виправдати наукою і практикою, однак подаємо сю працю, що доторкує ся вельми живих і пекучих питань нашого селянства, позаяк вона спроможна викликати живійший рух і роботу на занедбанім у нас економічнім полї. *Редакция „Записок“.*

На ріллї припадає отже менше як половина поверхности краю. Се однак беручи річ пересічно для цілого краю. Специяльно-ж руска Галичина стоїть під тим зглядом далеко ліпше як польска.

Коли возьмемо іменно під розвагу статистику цілого краю, становлять рілї несповна 48% цілої території. В багато однак полосах посідаючих найплідніййші землї, процент сей перевисшає цифру 50. Сї околиці лежать в рускій части Галичини. На Поділю н. пр. доходить процент ріль до 76.50%. Так само в рускій части Галичини лежать ті полоси, що мають найбільший процент поверхности сіножатий Найвисший процент лїсів (46 82% і 56.34% поверхности) припадає також в двох всхідно галицких полосах. (Гляди на стор. 31).

Непохитною доґмою загалу, не заквестіонованою жадним „соціольоґом“ аксіомою економічною єсть ще дотепер гадка, що: „Галичина край рільничий“ і то не сам по собі — беззглядно річ беручи, а в порівнаню з західними „промисловими“ краями Европи. Що до мене однак, то я тої гадки акцептувати абсолютно не можу. Рільництво в Галичинї стоїть позаду рільництва „нерільничої“ Німеччини, а вже рівняти ся не може з рільництвом цариці фабричного промислу Анґлії. На доказ подаю цифри виняті з Рошмана. На 100 мешканців, припадає

в Галичині	63·8	гектарів рілї
„ Моравії	56·5	„ „
„ Буковині	50·4	„ „
„ Чехах	47·2	„ „
„ Дол. Австриї	36·9	„ „
„ Тиролю	17·6	„ „
„ Форальберґу	7·4	„ „

На 100 мешканців припадає:

	Гектарів рілї	гектолітрів						
		Пшениці	Ячменю	Жита	Вівса	Кукурудзи	Стручкових	Картофель
В Галичині	63.8	66·7	74·2	104 0	170·6	19·3	21·1	551·7
„ Буковині	50·4	29·2	62·7	46·5	92·9	172·7	2.2	244·5
„ Чехах	47·2	76·2	86·4	166·9	158·6	—	10·6	501·0

Чистий дохід катастральний з одного пересічного морґа землї:

В Галичині . .	1·86	злр.
„ Буковині . .	1·20	„
„ Чехах . . .	5·82	„
„ Дол. Австриї . .	5·94	„

Полоси господарскі	Рілї		Сінокати		Пасовиска		Лїси		Инші ґрунти		Сума	
	моргів	%	моргів	%	моргів	%	моргів	%	моргів	%	моргів	%
1. Сокальске і Белзке	131.802	50.09	43.086	16.41	12.692	4.83	62.409	23.77	13.096	4 90	263.085	100
2. На границї Волинї . , . .	63.464	45 98	23.433	16 98	7.944	5.75	37.463	27.14	5.692	4.15	137.996	100
3. Піски над Бугом і Стиром .	72 151	20.58	72.447	20.67	19.913	5.68	164.101	46.82	21.840	6.25	350.452	100
4. Глини в Жовківск. Львівск і Золочівскім	264 259	46.22	122.626	21.45	46.888	8.20	104.919	18.35	32 963	5.78	571.655	100
5. Високорівня на північ від границї вод	373.215	46.25	93.111	11.54	54.260	6 74	242.656	30.31	43.515	5.34	806.787	100
6. Чешанівске і Яворівске . .	298.574	45.34	70 858	10.76	61 652	9.36	198.149	30.09	29.179	4.45	658.412	100
7. Плідні землї в Перемиск. Самбірск. і Львівскім	184.018	60.33	37.268	12 21	20.254	6.64	44.443	14.57	19.007	6.25	304.990	100
8. Надсянє	178.298	58.72	19 573	6.44	26 807	8.82	57.971	19.09	20.963	6.93	303.612	100
9. Підгірє Сяніцке і Самбірске	252.703	42.58	52.159	8.78	62.462	10.52	198.730	33.48	27.386	4.64	593.440	100
10. Доли Сяніцкі	47.607	57.30	8 208	9.86	8.187	9.84	14.295	17.18	4.844	5.82	83.221	100
11. Гори Сяніцкі і Самбірскі .	239.811	42.10	57.805	10.15	80.552	14.14	166.382	29.21	25.078	4.40	569.628	100
12. Гори на полуд. сходї . . .	137.548	9.80	236.545	16.87	197.047	12.09	790.139	56.34	40.904	4.90	1,102.183	100
13. Наддністрянске	332.861	30.68	252.738	23.19	128 406	11.84	265.894	24.52	104 957	9.77	1,084.856	100
14. Бережаньске	308.740	54.77	72.687	12.89	42.412	7.52	101.805	18.06	38 033	6.76	563.677	100
15. Покутє	278.049	64 35	37.365	8.65	31.025	7.18	51.043	11.82	34.570	8.00	432.052	100
16. Поділє полудневе	432.906	66.89	22.105	3.42	25.442	3 93	107 200	16.57	59.486	9.19	647.139	100
17. Поділє північне	653.233	76.50	44.526	5.21	29.615	3.47	62.408	7.31	64.032	7.51	853 814	100

Як бачимо, припадає на голову Ґаличанина більше рілї, як на голову мешканців инших країв австрийских. Коли би галицке рільництво стояло на рівній висоті з тамтими, повинно би припадати в Галичині на голову більше продукту і то в таких самих відносинах як і землї, тимчасом ми бачимо щось противного. Мов в зеркалї відбиває ся нерільничість Галичини в чистім доході катастральнім, котрий, як бачимо, єсть так кольосально менчий від доходу з землї „фабричної" долїшньої Австриї і Чех, хоч Галичина посїдає найлїпші землї в Австриї. Згадану в горі аксіому о рільничости Галичини, я змушений змодифікувати — Галичина, в порівнаню з иншими краями, не так край рільничий, як богатий в плодовиту землю.

Мала — в порівнаню до цїлої поверхности краю, єсть власностию збірною. Частина її належить ще до громад, частина вже до держави. Що до урядової статистики ґрунтів, заприміттити мушу, що всюди єсть бесїда про ґрунти домінїкальні і рустикальні. Про ріжницю, яка заходить між ними, буде бесїда пізнїйше. Тепер зазначити мушу, що громади посїдають ґрунта так одної, як і другої катеґориї.

Ґрунтів домінїкальних посїдають: місто Львів	7.824 м.	(4.503 Га).
Колективна власність сїмох громад в окрузї судовім Чорний Дунаєць	5.646 „	
Міста: Теребовля, Стрий, Новий Санч і Снятин над	1.000 „	
25 громад, що мають посїлість над 200 до	100 „	
29 „ „ „ „ менше як.	200 „	
Сума	30.569 м.	(17.591 Га).

(Пілят).

Инша власність громадска, складає ся з ґрунтів „рустикальних". В 68 повітах, обіймаючих 5824 громад, маємо громадскої власности:[1])

Рілї, городів і сїножатий	19.992	морґів	81⁰
лїсів . . .	125.623	„	338⁰
пасовиск . . .	347.477	„	475⁰
неужитків . . .	67.767	„	—
Сума	560.860	морґів	

З тих цифр бачимо, що комунальна форма власности задержалась головно на тих ґрунтах, на котрих при нинїшнім станї господарки комунальний спосіб експльоатованя, по нинїшнїй день, більші від індивідуального представляє користи. Такими ґрунтами суть головно пасовиска. Громадскі пасовиска становлять майже третю часть всїх пасовиск, —

[1]) Wiadomości statystyczne.

наколи рілї ледво 240 часть всїх ріль, будучих в посїданю членів громад (власности рустикальної).

В руках держави знаходить ся від 1773 р. 1,269.709 морґів (730.668 гект.) В тім то роцї дня 28 сїчня, оголосило австрийске правительство, що всї коронні і королївскі посїлости обіймає в посїдане держави. З того часу зменшає ся посїлість держави через продаж головно кольонїстам нїмецким.[1]) Від р. 1800—1870, продано 843.043 морґів (485.141 гект.); через реґуляцию сервітутів, стратила держава 42.602 морґів (24.516 гект). Богато втратила держава через заміни, які уряд доконав в цїли заокругленя своєї посїлости як і для того, щоби прийти в посїдане ґрунтів, під котрими знаходить ся сіль. Нинї, посїдає держава в Галичинї 528.942 морґів (304.387 гектарів) то є $2^1/_2$ рази менше, як з початку. Около р. 1848 посїдала держава ще $9{\cdot}31^0/_0$ цїлої поверхности краю..

Ґрунта церковні і монастирів, котрі влучено до релїґійного фонду[2]), виносили первісно коло 80.448 морґів (46.295 Га.) то є $0.59^0/_0$ поверхности цїлого краю. В наслїдок уступок сервітутових зменшила ся та посїлість о 2.344 морґів. Продано 51.158 морґів. Тепер виносять церковні посїлости . . . . . . 26.945 морґів (15.506 гект.)

Гр. к. метрополїя у Львові посїдає	64.800	„	
Р. кат. архієпископ. „ „	26.341	„	
„ „ єпископство в Перемишлї посїдає	14.379	„	
Р. кат. єпископство в Кракові посїдає	?	„	
Гр. кат. єпископство в Перемишлї посїдає . . . . : .	?	„	
Чотири капітули вкупі посїдають	18.944	„	
то є 89 р. кат. 8 гр. кат. 1 вірм. кат. парохії і львівска евангел. громада „	27.486	„	Часть домінїкальна посїлостий парохіяльних.
Духовні ордени „	65.070	„	

Посїлість (домінїкальна) церков, монастирів і парохій, виносить взагалї . . . . . . 218.995 морґів

Посїлість державна і державою адмінїстровані	556.023	„	(319.894 Га)
Посїлість фундаций сьвітских .	80.246	„	(46.179 Га)

---

[1]) Gubernial-Verordnung vom 7. V. 1789. Pill. G. S. XLIII

[2]) „ „ „ 27. III. 1782 Pill. G. S VII.

[3]) Pilat.

В посіданю краю, знаходять ся три посілости (домінік.), обіймаючих 1050 мр. (604·34 Га). До акцийних спілок, належить 23.207 мр. (13.353 Га). (Пілят).

Зчисливши до купи: 1) домін. ґрунта будучі власностию держави і релігійних фондів . . . . 555.888 мр.

домін. ґрунта будучі власностию епископств, монастирів і парохій . . , ... 218.995 „

домін. ґрунта будучі власностию фундаций, краю і громад . . . . 111.865 „

домін. ґрунта будучі власностию акцийних спілок 23.207 „

2) рустикальні „ „ громад . . 560.860 „

Дістанемо суму публичної ґрунтової посілости . 1,460.860 мр.

Решта простороні, то є 12,169.831 морґів, належить до приватних властителів. Докладного їх числа не знаю. Заключати однак можна з числа платячих податок ґрунтовий в катастральній громаді. Що обидва сі числа не багато ріжнять ся від себе, доказує мала ріжниця, яка заходить між числом податників і властителів ґрунтових в повіті Скалатскім: Коло р. 1882 було там по відлученю власности домінїкальної 20.277 ґаздівств а 20.007 податників.

В цілій Галичині число оплачуючих ґрунтовий податок, виносить в 1891 р. 1,662.910. Єсть воно троха більше від числа властителів платячих сей податок, бо трафляє ся, що оден і той сам властитель посїдає в двох і трох громадах катастральних ґрунта, платить в кождій з осібна податок ґрунтовий і зістав два або й три рази в загальну суму вчислений. А позаяк не вчислені тут халупники, дуже численна в Галичині катеґория ґрунтових властителїв, неплатячих податку ґрунтового, можемо безпечно приняти, що число властителїв ґрунтових рівняє ся що найменше числу податників, котрих маємо після остаточного результату реґуляциї податку ґрунтового в 1890 р. 1,639.248. Коли число халупників, то є властителїв ґрунтових не платячих податку ґрунтового, єсть більше як згадані дуплїкати, число властителів ґрунтових може бути навіть більше, як число податників. Найлїпший доказ маємо на Скалатскім повітї.

Як in puncto власности ґрунтової форма приватна, так в способі продукциї, панує індивідуалїзм. Не суть вони однак абсолютними. Суспільність документує своє право власности до землї тим, що держава побирає львину часть доходів з тої землї. Діє ся то в формі податків. Так само не єсть абсолютний індивідуалїзм в господарцї — в способі експльоатациї ґрунтів їх властителями. Над індивідуальною волею хлїбороба стоїть воля суспільности, її видимий знак, се торг а взглядно купець. Позаяк рільник продукує нинї на торг, мусить спосіб єго

продукованя (техніка аґрономічна) стосувати ся до вимогів сего торгу. Через те тратить індивідуальність поодинокого господарства свою необмежену автономію і стає ся з самостійного тіла складовим елементом господарства висшої орґанізациї — господарства суспільного.

Аґрономія є ся часть науки про рільництво, котра займає ся технікою рільничою, котра поясняє, як одиниця господарска змагає до того, щоби видобути з землї своєї як найменшим коштом найбільшу масу тих плодів, які від него жадає торг.

До науки про рільництво в ширшім розуміню — до економії суспільної (питань аґрарних) переходимо тогдї, коли станемо займати ся з'явищами господарки рільної не індивідуальної виключно натури а в звязи з згаданими з'явищами суспільної натури. В сю область наук входимо, коли розбираємо, о скілько моменти полїтичної натури впливають на зміни та поступ в способі продукованя, коли говоримо про обміну товарів, про торг, про комунїкацийні засоби та інституциї кредитові і т. и., котрі суть збірною акциєю одиниць господарских, хоч би без безпосередного та сьвідомого приложеня їх рук.[1])

Для улекшеня собі роботи в розслїджуваню з'явищ аґрарних конечною буде річию розділити собі цїлу масу згаданих приватних одиниць господарских на кілька ґрун. Крітериєю, на підставі котрої переведемо поділ, буде ріжниця в поверхности землї, взятої поодинокими господарствами під управу.

До катеґориї дрібної посїлости вчисляю господарства посїдаючі менше як по 50 морґів; стислїйше річ беручи, лише ті, що посїдають від 5 до 50 морґів. Посїлости понизше 5 морґів не суть вже господарствами рільними в властивім значіню. Властителї таких шматків землї відгривають, що правда — визначну ролю в господарцї рільній — але не в своїй власній. Вони мають значінє в продукциї великих властителїв ґрунтових, яко наймити. Появляючи ся на дошках суспільної арени, суть виключно предметом студий соціольоґа, а не аґронома.

До другої катеґориї господарств рільних зачислимо посїлости, з котрих кожда числить понад 100 морґів — се галицька велика посїлість.

Розріжняють ще дуже часто середню посїлість по 25—150 морґів. Позаяк та катеґория в Галичинї майже цїлковито щезла, помину її.

---

[1]) Моя робота буде аґрарною, а не аґрономічною, то є буде розбирати ті з'явища економічні, в котрім індивідуум господарскім являє ся суспільність, а господарка приватних одиниць лише яко складові елементи суспільного орґанїзму економічного.

Клясифікация ся не є штучною. Ціла поверхність землї взятої господарством під управу, на підставі котрої ми розтасували власність ґрунтову на обидві головні ґрупи, не зістала вибраною для самої виключно вигоди для лекшого орієнтованя в тім хаосї; не стало ся се також для вдоволеня клясифікаторскої манії псевдоучених (німецкого типу), котрі вихоплюють в цілій масї студіованих фактів ціху обсерваторови найбільше впадаючу в око, — як н. пр глупому бібліотекареви, формат книжок, — укладають на її підставі ті факти в штудерно побудовані системи і думають, що доконали великого дїла — що вияснили з'явища, розложивши їх по нумерованим шуфлядкам. Подїл сей зроблений вже адміністрациєю суспільною, а принятий опісля економістами, користний єсть з ріжних зглядів. По перше тому, що подїл сей ілюструє нам почасти відносини власностні часів феодальних. Звісна бо річ, що нинїшна більша посілість походить з давної шляхотскої а нинїшна дрібна з давної рустикальної. Се о стілько важне, о скілько історня може нам допомочи до виясненя теперішних фактів суспільних. По друге: від розмірів управлюваної поодинокими господарами землї зависить часто спосіб продукциї — сама техніка рільнича. По третє — инший вплив мають чинники суспільно-економічні на хід господарки індивідуальної одної, а инший на господарку другої катеґориї власности. Те саме можна сказати і про багато чинників полїтичних, о скілько вони взагалї впливають на хід господарки. Адміністрация суспільна (держава) ділає инакше на господарку одної, а инакше на господарку другої катеґориї посїлостий ґрунтових, не тілько для того, що обидва сї роди орґанізмів аґрарних, силою своїх індивідуальних прикмет, инакше реаґують на сї чинники полїтичні.

Самі сї чинники суть квантитативно инші в прикладї до великої, а инші в прикладї до малої посїлости. Податки державні н. пр. гнетуть без порівнаня сильнїйше дрібну посїлість нїж велику з тої причини, що коли великій посїлости забирає держава малу частину доходів позіставаючих по заспокоєню потреб особистих і самого господарства, дрібній посїлости забирає більшу часть того, що називаємо мінімум екзистенциї селянина. Коли би н. пр. заведено податок проґресивний, увзгляднюючий згадане мінімум, упав би цілий тягар податковий на велику посїлість. Галицка кляса селяньска зістала би увільнена від податків, бо дохід пересїчного галицкого селянина з его рілї — як се можна вичислити з дат катастральних, не доходить до 10 злр. Поминувши вже сю обставину, що орґанізм дрібний вражливійший єсть на той чинник — але навіть беззглядно річ беручи, поносить дрібна посїлість більші тягарі фінансові від великої, а то наслїдком тенденцийно, в користь шляхти переведеного отаксованя чистого доходу з землї.

Причиною, що оцінка землї, на підставі котрої мав бути розложений урегульований податок ґрунтовий, не могла випасти безсторонно, що вона мусїла бути переведена в користь домінїкальної великої посїлости а на некористь малої, було те, що в склад тїл, утворених для переведеня сеї оцїнки, входили майже виключно великі ґрунтові властителї, або їх прихильники. Що знов такий мусїв бути склад тих комісий, поясняє спосіб їх твореня.

На підставі закона о реґуляциї ґрунтового податку з р. 1869, введено в житє: 1) „Комісию центральну для ґрунтового податку“ в Відні, 2) „комісию краєву для того-ж податку“ у Львові, 3) „підкомісиї краєві“ в Кракові і Тернополї, 4) „повітові комісиї шацункові“. З 36 членів „центральної комісиї“ іменувало правительство 12, палата панів 6, палата послів 18 членів. До „краєвої комісиї“ і обидвох „підкомісий краєвих“ зложених разом з 10+6+8 то є 24 членів іменував одну половину мінїстер фінансів, а другу сойм.

До 8-членних „комісий повітових“ іменував мінїстер 4, властителї найбільших дібр одного, а инших ради повітові.

Більшостию в тїлах репрезентацийних, була всюди шляхта. Натуральна річ, що вона вибирала до комісий самих своїх. „Конституцийне“ правительство, що мусить солїдаризувати ся з змаганями пануючими в більшостях репрезентацийних і законодавчих тїл, іменувало членами комісий урядників, що були рівночасно великими властителями ґрунтовими, або людьми прихильними сїй клясї і залежними від неї. Як виглядає в результатї склад комісий, показує нам таблиця уложена В. Навроцким (Дѣло р. II) на підставі урядового шематизму з р. 1871, до котрої він для повноти втягнув також членів комісий і підкомісий краєвих.

Назва комісиї		Ц. к. урядники	Пенсіоністи, почмайстри, секр. рад. пов нотарі, докт.	Не висказаних занять	Властителїв реальности	Властит. більшої посілости	Панські офіциялісти	Посесори дібр	Сьвящен.	Війти і селяни	Разом
Львівска краєва і повітові львівского району		59	7	18	15	88	11	7	9	4	218
Тернопільска кр і пов. терн. району		48	6	9	10	86	16	7	3	4	189
Всхідна Гал,	Разом	107	13	27	25	174	27	14	12	8	407
	%	25%	3%	7%	6%	43%	7%	3%	3%	2%	—
Краківска кр. і повітові кр. рай ну		50	—	7	11	95	7	7	3	16	196
В західній Галич. в процентах		25%	—	3%	5%	47%	3%	3%	1%	8%	—
В цілій Галичині		157	13	34	36	269	34	21	15	24	603
Поодинокі ґрупи інтересентів		240 (40%)				324 (54%)			39 (54%)		603

На 600 членів було в комісиях лише 24, то є $4^0/_0$ селян і війтів. В рускій Галичині (без західної було їх всього 8 на 407 членів взагалї, то є $2^0/_0$. Сьвященників не можемо уважати заступниками інтересів дрібної посїлости, бо се були майже виключно латиньскі ксьондзи, котрі в східній Галичинї держать ся польскої шляхти. Руских сьвящеників було в комісиях після Навроцкого найбільше 2 до 3 — і то не знаємо, які вони були. Не всїх війтів можемо також зачислити до представителїв інтересів селяньских. Всїлякі бувають війти по селах, а знаємо, що радами повітовими і всякими властями форитовані суть війти, котрих нинї характеризують окремим прізвищем! Сїй прикметї характеру, могли і тогдї завдячити війти свою номінацию на членів комісиї.

Сама більша посїлість була заступлена в комісиях в силї 324 голов, то є $54^0/_0$. — В дусї закона з р. 1869, мáла посїлість ґрунтова сама себе податкувати (Selbstbesteuerung). Видїли рад повітових в спілцї з адмінїстрациєю поручили се 363 податникам, поміж котрими було 324, то є $90^0/_0$ зеклярованих прихильників великої посїлости а прихильників дрібної 39, то є $10^0/_0$, і то дуже непевних, бо вчислені тут сьвященики і війти. Відношенє 90 і 10, коли воно повинно бути як 43 до 57, бо таке було відношенє просторів, приналежних до обидвох катеґорий посїлостий.

Результати праць сих комісий, відповідали вповнї материяльним інтересам елєменту становлячого їх більшість. Клясовий еґоїзм, котрий був причиною, що не рівну міру прикладано при сїй роботї до доходів з ґрунтів обидвох катеґорий посїлости, покриваний був ріжними обивательскими зглядами дуже підозрілої стійности. І так н. пр. посїлість шляхоцку становлять головно лїси. Дохід з них оцїнено дуже низько. Весь тягар податковий мусїв упасти на инші пелїсові ґрунти, котрі переважно, бо $78^0/_0$ в західній, а $82^0/_0$ в східній Галичині належали до селян! Лїси шановано, як нас запевнюють, лише з огляду на добро „загалу", зроблено се, чого вимагали згляди „клїматичної, гідроґрафічної і социяльно-економічної" натури.

Речник шляхти і член комісиї шацункової в Бжеску, Е. Ястшембский, говорить в своїх: „Uwagi nad obecnem położeniem dóbr ziemskich. Tarnów. 1880": „Wszystko, co obciąża majątki ziemskie, „powinno być zaniechanem i żaden nowy ciężar, choćby nawet na pozór najmniejszy, nie powinien być na takowe nałożonym. „....Regulacya nowego podatku gruntowego, wymaga nadzwyczajnej z naszej strony czujności." Jeżeli nie będziemy się starali wszelkimi możliwymi sposobami ..... — to „rozkład podatku na pojedynczych podatkujących .... będzie nowym powodem upadku wielu mająątków ziemskich"

Gazeta Lwowska з 2. XI. 1880 говорить: „Projekt obecnie wypracowany w ministerstwie ma tę jedną wielką zaletę, że oszczędza lasy...“

Результат праці таких комісий, був також „такий“. Після дуже точних обчислень Навроцкого: „Паньска посїлість, котра відповідно до свого обшару повинна би з загальної суми краєвого катастр. доходу (25,160.000) мати близько половину, бо 43% = 10,819.000 злр. — виказує єго наслїдком описаної манїпуляциї (лїси) менше як третю часть, бо 7,735.600 злр., се є 30¾%, а в грошах о **3,083 000** зр. менше як повинна. Селяньска посїлість, повинна мати з загального доходу троха більше як половину (57%) с. є. 14,341 000 зр. а виказано її більше як ⅔ частий, бо 17,425.000 зр. (69¼%). Се обчисленє, зроблене зі становища хлопомана — але сумлїнно і з математичною точностию — називає наш автор, — котрий до тепер є одиноким, що написав щось стійного з економії нашого народу — обчисленєм максімальним. Крім того, зробив він ще обчисленє „мінїмальне“, оперте на датах з противної, то є шляхоцкої сторони. Порівнявши дохід, який установлено в новім катастрі, з доходом, який повинен бути в зглядній справедливости, дійшов до несправедливої підвишки взглядно знижки в зр.

	Район							
	Львівский		Тернопільский		Краківский		Галичина	
	Посїлість							
	Велика	Мала	В.	М.	В	М	В.	М.
Повинен бути	3,190.324	5,875.231	3,553.093	5,890.649	2,037.380	4,613.380	8,780.707	16 379.339
Установлено	2,585.000	6,236.000	3,094.600	6,275.000	2,056.000	4,914.000	735.600	17,425.000
Підвишка	—	360.679	—	384.751	18.620	300.637	—	1,046 000
Знижка	605.234	—	458.493	—	—	—	1,045.107	—

„Цифра 1,046.00 зр. представляє мінїмум укривдженя селян при ново заведенім катастрі.

З мінїмальної знижки 1½ мілїона припадає вся сума на шляхту всхідної Галичини“. Руский селянин, зістав отже більше покривджений як польский.

В наслідок того несправедливо уложеного катастру, спала на клясу селяньску в користь більших посілостий контрибуция, котра після обчисленя Навроцкого виносить: 221.000 взглядно 681.000 зр. „Суму сю мають галицкі селяне від р. 1881, без найменшої рациї платити властителям більших посілостий, бо платити виразно: за них, для їх oszczędzenia. Скапіталізована, виносить та контрибуция $4^1/_2$ resp. $13^1/_2$ міліонів зр.!“

Тягарами автономічними обтяжена єсть дрібна посілість пе рівномірно більше, як велика, бо силою законів обовязаний селянин платити більший процент на згадані „спільні“ видатки, як н. пр. школу, будинки парохіяльні і т. и.

Возьмім на примір закони дороговий і шкільний. Селянинови вистарчать дороги і найгірші.[1]) З доріг битих, або звичайних, але в ліпшім стані удержаних, користає той, котрий має що возити, то єсть великий посідач, а не селянин. Тимчасом на удержанє доріг мусить так селянин платити 3 процентовий додаток до податків. Крім того обовязаний єсть кождий „Нумер“ дати чотири дні піші — се так названий шарварок. Посілість рустикальна, котра на тім самім просторі, посїдає кількасот раз більше нумерів як посілість домінікальна, платить тілько разів більше від тої. Вопіючою несправедливостю єсть те, що той обовязок наложений і на халупників, котрі не потребують доріг, бо не мають що експортувати, і для котрих стежки суть достаточними засобами комунікацийними. Сей видаток хоч би він був і як малий, єсть для халупника, котрий не платить жадного податку ґрунтового, безконечно а для двоморґового господаря майже безконечно процентовим, коли на відворот, для великого посідача майже щезаючо малим додатком до податків.

На школу дає громада, се є рустикальна посілість 9% додаток, коли двір, то є домінікальний властитель „третю часть того, щоби обовязаний був платити, коли би належав до громади“. Не двозначне упривілейованє великої посілости. (Закон з 1894 року зрівнав під тим зглядом двір з громадою).

Деякі р о з х о д и селянина, суть прямо доходами домінікальних властителів. Н. пр. за викупно пропінациї заплатила галицка селяньска кляса шляхті $13^1/_2$ міліона зр.

Велика посілість відчула також сей „тягар“, який був результатом скасованя права пропінациї. А важкий був сей тягар. Обтяжив він шляхоцкі кишені — додатно очевидно — на суму 62,000.000 зр.

---

[1]) Се теза економічно не зовсім виправдана Чи селянин не поносить шкоди в своїм статку, коли їздить злими дорогами, а їздить ними не тілько, коли своє возить, але й коли заробити хоче так званою „фірманкою?“ Ред

Инакше повинна одже просперувати господарка того, котрому дано можність вкладати в ню чужий, посторонний гріш, як у того, котрий гроша того позбавляє своє господарство.

Знижене або скасоване охоронних мит в державах імпортуючих наше збіже, вийшлоб при нинїшній орґанїзациї торговлї рільними плодами головно в користь великої посілости, бо продукция пересїчного галицкого мужика не вистарчає єму самому. Колиж у певної части „богачів“ мужиків збуває збіже, він свою продукцию збуває на внутрішнім торзї, а не вивозить за границю.

Але не тілько під квантитативним зглядом ріжно впливає багато чинників суспільних на обидва роди господарств. Деякі з них впливають ріжно під квалїтативним зглядом. Що дотикає одного, не чіпає ся другого. На такі н. пр. институциї як дороги желїзні, торг сьвітовий, кредит гіпотечний, реаґує головно вилика посілість. Дуже часто шкодить одному те, що помагає другому. Висока платня робітнича, незастосоване машин, руйнує велику посілість. Для галицкої дрібної власности, для селян єсть се, як то пізнїйше побачимо, одинокою основою їх істнованя.

Обидві нинїшні катеґориї власности ґрунтової утворив дефінїтивно в 48 роцї акт чисто полїтичної натури. Патентом цїсарским[1]) з 14 цьвітня 1848 р. перемінено власність шляхотску в новочасну велику посілість, полишаючи їй останки февдальних привілеїв-(домініїв) а февдальну власність рустикальну, в новочасну дрібну — селяньску.

Розділ власности ґрунтової на домінікальну і рустикальну має своє жерело в розділї архаїчної суспільности на два стани, шляхотский і селяньский. Розвій культурний, котрого найхарактернїйшим знаменем та мотором дальшого розвою був поділ працї суспільної, висадив з одноцїльної маси рівних хлїборобів клясу людий, в руки котрих істория зложила виконуване певних чинностий суспільних як і судівництво, службу воєнну, управу витворюючої ся з часом держави.

---

[1]) Видаване патентів нормуючих панщинні повинности і приписи полїцийні, що означували границї тихже тягарів почало ся в Австриї з роком 1860. Реформа почала ся в роцї 176). В тім то столїтю ішло о полїтичну охорону селяньских ґрунтів перед втяганєм їх в комплекси посілости шляхотскої.

До того приходять ще так названі урбария то є дефінїтивне означене державою селяньских повинностий, служебних обовязків і данин. По тих підготовляючих кроках послїдувало за Йосифа II. в роцї 1781 так назване скасоване панщини. Се було нїчо иншого, як лише скасоване наслїдного (дїдичного) підданства. (В Прусах зроблено се доперва в 1807 роцї). Йосифівську „урбарияльну-реґуляцию“ (переміну селяньских повинностий на гроші і велике їх знижене) уневажнено за Леопольда II. в роцї 1790. Лише знесене наслїдного пїдданьства не скасовано.

Та кляса становить февдальну шляхту. Шляхтич такий не міг вже стало займати ся господарскими працями на землї громадскій, а з часом, коли ґрунта стали приватною власностию громадян, на власній. Роботи на єго ґрунтах виконували єму громадяни. Се був перший крок до закріпощеня громади. Суспільна перевага начальника над иншими громадянами, уможливляли єму побільшати все і все свої приватні ґрунта коштом громади. Відси така велика ріжниця в розмірах посілости шляхтича, а селянина. Процес сей загортаня земель селяньских панами, не устав навіть з р. 1848. Ріжними хитрощами загорнула шляхта ще по знесеню панщини, кольосальні простори землї рустикальної. Відносить ся се головно до громадских лїсів і пасовиск. Стан мужицкий найбільше позбавлено з лїсів, тим робом, що право надзору, яке домінії мали над громадскими лїсами, перемінювано на право власности. Коли знов пізнійше всї ті суспільні функциї горожаньскі перейшли знов на нарід і то на специяльні інституциї державні, оплачувані не тілько бувшими державними горожанами („obywatela-ми“) то є шляхтою, але вже і бувшим інвентарем господарским шляхти то є селянином стали ся так полїтичні як і економічні привілєї шляхти не оправданими. Мужик повинен був зістати так полїтично як і економічно зрівнаний з шляхтичом. Під зглядом полїтичним стало ся се хоч не вповнї. Шляхтї і її наслїдникови, капісталїстичній великій посілости, полишено ще багато полїтичних привілєїв, до посїданя котрих вона не управлена, бо не виконує сих функций суспільних, до котрих вони яко рекомпензата були привязані.

Під зглядом економічної еманципациї хлопа сказав 48 рік доперва альфу. Реформа 48 року повинна була без найменшого відшкодованя нетілько скасувати панщину, але і всї шляхоцкі ґрунта, котрі перед витворенєм февдальних відносинь належали до громад, віддати громадам. Оправдані претенсиї шляхтича до ґрунтів домінікальних могли рівнати ся що найбільше претенсиям кождого з єго бувших підданих. Так було би ся може і стало, коли би хлоп був собі сам виборов волю. Але позаяк акт сей відбув ся без найменшої з єго боку акциї і відомости, дістав він те, що має з ласки від третьої інтриґуючої сили та ще мусїв сам ту капочку солоно заплатити.

По переведеню реформи 48 року, дістали ми в результатї ось які відносини власностні.

Бувша власність рустикальна — тепер переважно дрібна, має по вилученю ґрунтів мійских . . . . . . 7,077.018 морґів[1])

Бувша власність домінікальна, тепер переважно велика; після помірів для стал. катастру до 1866 р. 5,773.009 м.=3,280.193 Гект. (42·35%)

[1]) Marassé 1867.

Решта припадає на ґрунта мійскі (вольні).

Бувша посілість домінікальна належить до 7.435 властителів[1])
„ „ рустикальна „ „ 793.970 „

На одну посілість випадає пересічно морґів:

На бувшу домінікальну 755
„ „ рустикальну 8·9 (се з неужитками.)

До бувшої домінікальної посілости належить 1313 посілостий маючих менше як по 100 морґів. Тих не можемо вчислювати до великої посілости. Вони знайдуть поміщенє в середній, евентуально в дрібній посілости. І на відворот. В статистиці бувшої рустикальної посілости знаходимо 1542 властителів посїдаючих більше як по 100 морґів. Сї посїлости вчислю до великих. По тій коректурі, будемо мали посілостий:

Великих 7435 — 1313 + 1542 = 7.664·

Малих з середними 793.970 — 1542 + 1313 = 983·741.

Докладнійший образ розділу власности ґрунтової одержимо, коли поділимо єї на слїдуючі кляси.

Посілостий менше як по	2 морґи,	маємо	215.997	
„ виносячих по	2—5 морґів	„	133.035	
	5—10 „	„	193.071	
	10—20 „	„	185.455	
	20—50 „	„	60.076	
	59—100 „	„	5.507	a)
	100 - 300 „	„	3.164	b)
	300—500 „	„	1.194	
	500—1000 „	„	1.667	
більше як	1000 „	„	1.639	

Цифри сї виняті з табель Марасé. Під b), зсумував я число домінікальних посілостий обшару більше як 100 морґового. Число їх подає Марасé на 1542.

Під a) зложив я подане Марасéм число 50 до 100 морґових посілостий рустикальних, котрих маємо 4194 з 1313-ма посілостями домінікальними, з котрих кожда посїдає менше як 100 морґів.

Зчисливши цифри під a і b до купи, дістанемо число 8671 посілостий 50--300 морґових. Марасé подає однак в своїй III таблиці суму їх на 7.043. Ріжниця отже між єго а моїм обрахунком виносить 1622.

---

[1]) Marassé. 1868.

Поділивши всї посїлости на згадані нами в горі катеґориї, одержимо

число посїлостий	дрібних, то є: 5 до 50 морґових	439.202
„ „	великих „ „ над 100 „	7.664
„ „	(лише „ „ „ 300 „	4.500
„ „	середних „ „ 50 - 100 „	5.507
„ „	низше „ „ 5 „	349.032

Між середними посїлостями, знаходить ся 1313 домінїкальних посїлостий. Хоч розмірами своїми рівні своїм товаришкам рустикальним, суть вони економічно сильнїйші. Вони одержали більше завдатків розвою, бо держава полишила їм останки середновічних привілеїв шляхотскої власности. Привілеї сї суть так полїтичної як і економічної натури. Голос вірильний при виборах, право презенти, гроші за викупно панщини, пропінациї, менші тягарі публичні і т. и.

Що до родів управної землї, то розділ між обидві головні катеґориї так представляє ся:[1])

Належить до посїлости

	табулярної	рустикальної	разом
ріллї морґів	1,539.868·083, 24·33%	4,789.223·916, 75·67%	100%
сїножатий „	372.671·759, 23·24%	1,230.907·240, 76·76%	„
пасовиск „	229.427·943, 17·17%	1,106.786·056, 82·83%	„
лїсів „	3,290.041·450, 89·57%	383.109·649, 10·43%	„
з цїлої поверхности краю морґів:	5,771.881·923, 42·35%	7,857.119·076, 57.65¾	„

[1]) Обчислено після дат поданих в III річнику Wiad. statyst.

Новий катастер виказує посілостий рустикальних.

Округ	Морґів									
	Над 100 м.	100—50	50—20	20—10	10—5	5—2	2—	Сума посілостий	На 1 милю — посілостий	На 1 посілість пересічно м
Львівский	90	114	972	6058	7134	3206	9405	26979	709	7·1
Сяніцкий	18	124	5272	15106	13343	7956	7312	49131	447	10·9
Самбірский	124	175	3426	12034	16173	11127	10790	53849	573	8·2
Перемиский	8	22	1138	9775	14878	6677	5426	37924	519	9·5
Бережаньский	148	204	4344	15031	10813	6060	15150	51750	550	9·
Жовківский	108	240	5854	11221	5398	5186	8179	36086	364	12·5
Золочівский	90	268	3259	13333	6983	4024	8348	36305	466	10·8
Стрийский	208	378	4979	11781	9356	6497	12397	45596	374	8·
Станиславів.	150	272	4652	12265	7682	6657	17370	49048	495	8·8
Коломийский	231	416	2868	10847	10405	10864	26798	62429	752	7·
Тернопільский	29	81	2890	9836	10931	3859	10531	38157	569	9·4
Чортківский	30	46	1196	7994	15228	4451	11816	40731	590	8·6
Ціла Галичина	1542	4194	60676	185455	193071	133035	215997	793970	557	8·9

Новий катастер виказує посїлостий домінїкальних.

Округ	Моргів							
	Над 1000 м.	1000—500 м	500—300 м.	300—100 м.	Менше як 100 м.	Сума посїлостий	На 1 посїлість пересїчно м.	На 1 милю □ м
Львівский	49	44	25	37	65	220	691	5·8
Сяніцкий	137	228	115	10	45	636	660	5.8
Самбірский	104	91	58	79	60	392	811	4·2
Перемиский	95	112	74	94	72	447	636	6.1
Жовківский	132	89	38	61	35	355	1052	3.8
Золочівский	163	93	46	64	48	414	1102	4.2
Бережаньский	119	113	73	46	20	371	901	4.7
Стрийский	136	84	37	50	53	360	1718	3·
Станиславів.	114	70	48	38	31	301	1528	3·
Коломийский	76	54	49	49	20	248	1093	3·
Тернопільский	91	87	64	53	34	329	702	4·9
Чортківский	121	73	46	72	42	358	797	5·2
Галичина	1639	1667	1194	1622	1313	7435	755	5·2

3.306

4.500

4 500

Статистика власности ґрунтової коло 1848 р. без подїлу на табулярну і рустикальну.

Округ	над 300 морґ.	300 до 500 морґів	50—5 морґів	менше як 5 морґів
Львівский	118	306	14164	12611
Сяніцкий	480	298	33721	15268
Самбірский	253	438	31633	21917
Перемиский	281	196	25791	12103
Жовківский	259	448	30188	21210
Золочівский	302	460	22473	13365
Бережаньский	305	424	23575	12372
Стрийский	257	689	26116	18894
Станиславівский	232	491	24599	24027
Коломийский	179	716	24120	37662
Тернопільский	242	197	23657	14390
Чортківский	214	190	24418	16267
Галичина	4500	7049	439202	349032

II.

Як зачнемо аналізувати наше економічне житє, побачимо там багато фактів і з'явищ, котрі для чоловіка вихованого в економічно цвитучих краях будуть загадкою. Країна наша вадасть ся єму маґазином абсурдів економічних, котрих не повинна би показувати „рационально" ведена господарка. Для социольоґа новійшої школи будуть вони інтересним та богатим материялом до студий над археізмами господарскими. А є їх у нас так багато, що троха не ціла наша рільна господарка, єсть одним великим археізмом. Анахронізми сї стануть нам більше зрозумілі, коли увзглянимо історию нашої господарки. Але не лише анахронізми, навіть сї факти та з'явища, що суть нинї на часї, вповні оправдані та вповні „рациональні", будуть нам більше зрозумілі, як пізнаємо історию їх розвою.

Господарскі чинности не відбувають ся у всїх часах після якогось сталого незміняючого ся реґуляміну. Правда — і господарка суспільна має свої права, але вони не сталї, вони зміняють ся вічно, знов після якогось висшого „реґуляміну". Господарка всякої суспільности в даний час, стоїть в тїсній звязи непрерившій орґанїчній звязи, з всїма попередними фазами. Вона становить кінцевий результат розвою всїх попередних фаз. Коли проте хочемо зрозуміти сї економічні з'явища, котрі насувають ся нам перед очи, не можемо ограничати ся виключно на самім їх зареґістрованю. Коли хочемо відкрити в них процес економічний, коли хочемо пізнати „духа" тих фактів — а оте повинно нам ходити, не о колюмни цифр і лєксікон фактів — мусими озирнути ся в минувшість, прикликати до помочи историю. Обсервация минувших ембріональних фаз нинїшньої форми господарованя, дасть нам можність, зрозуміти нинїшні з'явища економічні. Тілько в сей спосіб, то єсть через приложенє до економії методи научної, введеної в природничі науки, дістанемо ключ зрозуміня запутаних социяльно-економічних з'явищ руского народа в Галичинї.

Господарка аґрарна Галичини в пору знесеня панщини, єсть консеквенциєю задержавшого ся до пори археістичного способу продукованя початку февдальних часів, коли то продуценти витворювали головно в цїли заспокоєня власних потреб, або що найбільше для найблизшого окруженя і то на замовленє. Новочасний, капіталїстичний спосіб продукованя, відзначає ся знов тим, що продукує ся виключно на торг, для переміни свого специяльного товару, на товар універсальний — на гроші. І то продукує ся в переважній мірі без попереджаючого замовленя з боку консумента. Сей спосіб продукованя з попереднього витворив ся в Европі повільно і самостійно дорогою орґанїчного розвою. У нас не розвив ся він самостійно зі своєї

ембріональної старинної, в висшу, капіталістичну форму. Аж новочасні політичні відносини, переведені у нас з повною консеквенциєю через прилученє Червоної Руси до Австриї, котрої політичний стрій в більшій мірі відповідав господарским відносинам випередивших нас культурою народів австрийско-західних як нашим, були сим чинником, що з желїзною брутальностию, став наломлювати нашу господарку на новочасний лад. З того послїдувала клясична мішанина двох форм продукована з цїлою масою своєрідних на погляд собі противорічних і обопільно себе виключаючих з'явищ економічних, сума котрих становить нашу господарку суспільну. — Всї ті скомплїковані з'явища економічні дадуть ся звести до сих двох форм продукованя і обопільного впливу на себе, скомплїкованого ще інґеренциєю чинників полїтичної натури в житє економічне суспільности.

Перед прилученєм Червоної Руси до Австриї, знаходила ся наша суспільність ще в тїй фазї культурного розвою, в котрій продуцент а особливо селянин виробляв головно предмети для власного ужитку. Продає він лише се, що єму остаєть ся по заспокоєню власних потреб. Тодї селянин не купує майже нїчого. Все, що потребує, виробляє собі сам. Лише деякі предмети виробляє єму „специялїст“ — єго сусід „домашний промисловець“, очевидно в годинах вільних від працї на власнім полї. За сю роботу платить єму не грішми, а натуралїями — продуктами своєї господарки. Як бачимо, господарка комплєтно безгрошева. Гроші знає він більше яко предмет окраси, ніж яко ґенеральний товар уживаний за найвигіднїйше средство циркуляциї товарів. Процедуру таку ўможливляє дуже мала скаля потреб селянина.

На лятифундиях шляхти панує — хоч вже в меншій мірі, той сам модус господарованя. Пан господарує без гроший та в великій мірі не для гроший. Продукция обчислена майже лише на власне запотребованє. Все, що члени панского двора потребують, не куповано, а вироблювано на місцї. Кождий знатнїйший двір паньский посїдав всякі можливі варстати. За всї ті роботи, пан грішми не платив, бо ремісники, були єго люди. В продукциї рільничій пан також гроший не потребував. Вкладів в землю тогдї нїхто не робив, машин не уживав, поперше що їх тодї ще не було а по друге, що єго лятафундия давали єму і так продукт понад власні потреби а полеві роботи виконував без гроший пiдданий селянин. Не треба однак думати, що селянин виконував їх зовсїм безплатно. Нї! Він брав заплату, але в натуралїях. Натуральну сю заплату становили як раз згадані вже чинности „обивательскі“, котрі істория наложила на стан шляхоцкий. Робота селяньска, розширенє паньскої власности ґрунтової — очевидно на некористь селяньскої, були знов заплатою in natura панів за їх obywatelsk-у працю.

Сильним імпульсом до поступу в техніці господарскій, був і єсть ще оден чинник. Се великий та безнастанно, особливо в останних часах рапідно-побільшаючий ся торг продукту даної области промислу. За поступом технічним слідує поступ в суспільній продукциї, котрий знов уможливляє і попирає поступ технічний і т. д. В области промислу фабричного вплив сей єсть не перечний. Але і в аґрономії не дасть ся вже нині вплив его заперечити. Коли би не було так кольосального запотребованя збіжа в містах непродукуючих, не було би інтересу побільшувати інтензивности ріллї — не силкувано би ся на нові відкритя в области аґрономії, та не застосовувано би їх в практиці; не чулиб ми о тих майже казочних для галицкого ума подвигах Американців в области техніки рільничої. В области промислу міского користають з сьвітового торгу сї, що в силї найбільше і найдешевше продукувати то є великі фабрики, вониж і найскорше заводять у себе тахнічні уліпшеня. Так само річ має ся і в области промислу рільного. Позаяк латифундия американьскі та полуднево-росийскі суть в можности більше продукту вислати на всесьвітний торг, пояснює ся високий стан культури рільної в тих частях сьвіта. Не користають знов з сьвітового торгу дрібні рільники, особливож експортуючих країв. Збут їх ограничений звичайно на міста краєві, і сим то пояснює ся пиннявий поступ в їх аґрікультурі.

Галичина, єсть край експортуючий збіже. Експортує однак тілько велика посілість. Дрібна посілість знаходить свій торг в містах галицких. А позаяк міста галицкі слабо розвивають ся, лакомий на продукта рільні промисл фабричний не істнує, єсть вплив того чинника на господарку рільну нашого селянина менший, як де инде. Не ма у нас отже того економічного чинника, котрий би попирав розвій нашої аґрікультури в тім напрямі, в якім его пхають чинники політичні.

Що значать великі міста продукциї рільної покаже ся, аж порівнаємо вартість городу, то є ґрунту, котрого продукт призначений переважно на торг поблизького міста, з вартостию ріллї, котрої продукт консумований в рівній мірі селянами як і міщанами. Як з доданої ту таблиці бачимо, скапіталізована вартість 1 морґа городу Н. австрийского єсть 2·253 рази, 1 морґа ріллї Н. австрийского єсть 3·09 рази, 1 морґа пересічного ґрунту Н. австрийского єсть 3·2 рази більша, як скапіталізована вартість відповідного морґа в Галичині.

Оден морґ долїшно австрийского городу варт єсть після сеї скалї 687·45 раз тілько, що оден морґ галицкої ріллї.

Скапіталізована вартість (в ґульденах) одного морґа.:

	рілї	городу	сінож.	озера	пасов.	лїсів	альп	пересічно
в дол. Австриї	**157·60**	*350·60*	130·00	98·20	33·60	48·20	8·80	118·60
„ Чехах	148·60	304·40	157·80	86·00	38·40	51·40		116·40
„ Буковині	53·60	116·80	23·40	45·20	13·60	6·80	8·80	24·00
„ Галичині	**51·60**	107·80	42·20	19·20	18·60	12·60	5·20	37·20[1])

Зміни та поступ в суспільній господарці ідуть за поступом в техніці продукциї. Їх знов викликує удосконаленє знарядів працї. І так удосконаленє знарядів працї побільшає видатність господарского індивідуум (des Betriebs). Одиниця єсть щораз більше в силї випродукувати попад власні потреби. Зачинає отже витворювати предмети для ужитку других — на зміну. Се початок новочасної п р о д у к ц и ї т о в а р н о ї і господарки грошевої.

Як отже бачимо, поступ технїчний в продукциї викликав єї поступ суспільний — бо сотворив продукцию, котрої цїлию було заспокоєнє ч у ж и х п о т р е б. Дальшим результатом того поступу єсть подїл працї і то так чисто технїчної, як і социяльної натури. Подїл сей виступає так в поодиноких продукуючих одиницях (варстатах Betrieb), в тих складових елєментах загальної суспільної господарки, як і в продукциї цїлої суми господарских одиниць, понятих яко одна велика орґанїчна цїлість. Першим головним результатом сего суспільного подїлу працї був роздїл продуцентів на хлїборобів і ремісників. Дальшим кроком на дорозї социяльного подїлу працї був роздїл архаістичних хлїборобских громад на села, з населенєм хлїборобским та рудіментарним ремесельним (домашний промисл) і на міста, з населенєм ремесельним, та рудіментарним хлїборобским.

Поступ технїчний, полягаючий в удосконалюваню засобів продукцийних та в змагаючім ся подїлї працї, викликує особливо від кінця середних віків глубоко сягаючі зміни в цїлім господарстві, в цїлім житю суспільнім. Для зрозуміня сего впливу возьмім промисл мійский, де він виступає більше виразисто. Само введенє парових машин в варстати середновічних майстрів знищило старосьвітске ремесло та рукодїлє, а на їх звалищах поставило імпозантний лїс ґрандіозних коминів фабричних.

А порядки цехові, що так закоренились в Европі, так зросли ся з цїлим житєм міщаньским, що здавало ся, що жадна в сьвітї сила не зуміє їх усунути, упали під напором революцийної сили пари водної. На місце вирахованої, спокійної та безрезиковної працї династий майстерских, виступила продукция авантурнича, бо без запевненого збиту, горячкова конкуренция ненаситних фабрикантів, завзята війна всїх против всїх. На місце патриярхальних відносин челядників до майстра виступив

[1]) Рошман Гербурґ Bodenwerth in Österreich.

титаньский бій цілих народів пролетарияту з немногими царями промислу, бій, що надає своє пятно цілому новочасному життю культурних народів, бій, котрий так забсорбував мисли і сили всіх, що займають ся питанями социяльними, що вони всї инші справи суспільні редукують до сего одного питаня, або навіть іґнорують їх, яко справи маловажні. Вплив машини парової допровадив до того, що виключно одну із справ суспільних — справу полагодженя відносин пролетарияту до капіталістів, справу приміщеня працюючої кляси при богато заставленім столї национальнім, справу участи тих плебейців капіталізму в кермі судьбами суспільности, піднесено до значеня питаня социяльного. Імпозантний звук марселїези робітничої, на котру складають ся несчислимі масові демонстрациї, премногі конґреси, віча, штрайки, бойкоти, виборча акция та бесіди парляментарні, а від часу до часу грохіт бомби анархістичної або скрегіт сторожихи „порядку" — ґільотини, оголомшив до того ступня всї мислячі круги европейскої суспільности, що багато справ, а між ними т. зв. питаня национальні, здеґрадовано до значеня справ несоцияльних, хоч вони так добре социяльні, як справи чисто клясові робітничі та ждуть свого полагодженя там, де ще не зістали полагоджені. Відмовивши тим справам значеня справи социяльної, стають їх полїтики іґнорувати, говорячи, що нинїшні часи призначені на полагодженє важнїйших справ, — справи „социяльної" то є справи робітничої. Переворот в житю економічнім, переворот в полїтичнім, родиннім, в фільозофії, етиці, переворот в штуках красних! Все те наробила машина, поробив се поступ технїки в продукциї мійскій.

В рільництві процес той відбуває ся далеко поволїйше, не так рапідно як в промислї мійскім. Головною причиною тої ріжниці є відмінна натура фабрики мійскої від рільничої. В рільництві головною продукуючою машиною єсть з е м л я. Ся природна машина, не може рівняти ся in puncto спосібности удосконалюваня з машинами механїчними, уживаними в промислї мійскім. Одинокими удосконаленями сеї природної машини рільничої, землї, являють ся мелїорациї. Сї однак зависимі від розвою ріжних галузий промислу мійского. Хемік, технольоґ, котрий працював в інтересї промислу мійского, промостив дорогу до відкрить, які могли бути застосовані в рільництві. Механїчні машини рільничі, що суть надзвичайними додатками до головної, природної машини, знаходять застосованє в рільництві допервa довго по заведеню їх в промислї мійскім. Застосованє їх може бути в далеко меншій мірі переведене в полї як в містї. Крім того торг, котрий єсть також одним з головних условий, прискорюючи і темпо в розвою економічнім, витворив ся для рільництва аж тогдї, коли промисл мійский станув на досить високім ступнї розвою. Се тому, що як раз той мійский промисл єсть консументом сіл, і ста-

новить для него торг. З тих то причин і поступ господарский в рільництві — о скілько він залежний від поступу технічного, єсть дуже мізерний і проявляє ся аж по довгих предовгих періодах часу, наколи індустрия міст, зміняє з року на рік своє лице, бо уліпшеня технічні в її области просто не поступають а гонять.

Сей повільний поступ техніки рільничої, єсть також причиною загально признаного консерватизму сїл, против поступовости міста. Се тому, що всї ті методи рільничі, що віками тревали, так глибоко закорінюють ся, так переходять в кров і кости рільника, що роблять ся привичками, котрі ще більше спиняють вплив готових вже уліпшень аґрономічних. Наше господарство рільне також розвивало ся дуже повільно, повільнійше як в західній Европі, бо не було у нас предуслівя до єго розвою, не було промислу мійского. Тому то так тяжко було нашому рільництву розпращати ся з середновіччиною, не говорячи вже про гори, де маємо ще комплєтно архаістичні відносини.

Нараз чинники полїтичної натури — консеквенциї новочасного строю державного, завдали сильний удар архаістичній господарцї. Багато функций суспільних, як адмінїстрация, судівництво, війско, шкільництво і т. и. удержавнено, а для виконуваня тих чинностий, покликано специяльні інституциї державні. Всї вони удержувані грішми. Замість як в давних часах, самому особисто виконувати їх, або оплачувати виконавців н. пр. шляхту — натуралїями, змушений тепер хлїбороб оплачувати ся грішми. Отаксовано, кілько то чистого доходу, по відтрученю конечних коштів управи, повинен кождий кусник приносити доходу і від того то „катастрального“ доходу, стала держава побирати відсотки на річ скарбу публичного.

Пересїчний катастральний дохід з одного морґа виносить злр.:

	в Галичині	Буковині
без ріжниці рода управи	1·86	1·20
рілї	2·55	2·68
сіножати	2·11	1·17
городу	5·39	5·84
пасовиска	0·93	0·68
альп	0·26	0 40
лїсів	0·63	0·34
озер, болота, ставів	1·86	1·20[1])

Зіставивши сї цифри з цифрами на сторонї 12, одержимо: Чистий дохід катастральний в ґульденах ав. з посілости:

---

[1]) Рошман Гербурґ.

	рустикальної	домінїкальної
з рілї	12,212.520·945	392.663·613
„ сіножатий	2,597.215·276	786.337·411
„ пасовиск	1,029.302·022	213.267·987
„ лїсів	244.359·078	2,072.726·113
Сума	16,083.397·32	6,998.995·124

23,082.392·44

Податок ґрунтовий в первіснім вимірі (ординариюм) становив 10% чистого доходу ґрунтового. В р. 1849, наступило підвисшенє, виносяче третю часть первісного ординариюм. В роцї 1859 підвисшено сей податок знов о одну шесту первісного податку — се був так названий додаток воєнний. В наслїдок тих підвисшень виносить податок сей від р. 1859 вже $26^{2}/_{3}$% чистого доходу виказаного будьто в метриках ґрунтових з р. 1820, будь то в сталім катастрі, укінченім в р. 1852. Закон з р. 1881, уреґулював остаточно побори державні з ґрунту. В наслїдок сеї реформи, побільшає ся в остатнім періодї лїт рік річно сей податок. В періодї 1887—1892 платить Галичина пересїчно за р. 4,817.527 злр.

В р. 1884 заплатила Галичина 4,579.129 злр. податку ґрунтового
„ 1892 „ „ 5,558 841 „ „ „

„ 1890 назначено на цїлу державу 37,500.000 злр. подат. ґрун.
„ 1890 з тої суми припало на Гал. 5,239.000 „ „ „

Цїла Австрия без Галичини платить 6.16 рази тілько податку, що сама Галичина. По переведеній реґуляциї, забирає держава під титулом податку ґрунтового 22·7% чистого доходу.

Крім того побирає ще держава від кождого господарства селяньского певну квоту під титулом податку домово-клясового. Позаяк дім мешкальний, не приносить господареви жадного окремого від доходів з ґрунту доходу, мусить він і єго заплатити зі згаданого вже доходу. Податок сей для хлїбороба, то так як би був податком ґрунтовим з ґрунту, котрий не дає єму поживи, але помешканє. Єго первісну скалю, заведено в р. 1820. В наслїдок підвисшень в лїтах 1821, 1850, 1859 і пізнїйше, виносить податок домово-клясовий $2^{1}/_{3}$ податку обчисленого після подвоєної вже скалї податку з р. 1821, і виносить:

в першій клясі 147 злр.
в другій „ 122·50 „
в третій „ 98 „ і т. д. аж
в остатній дванайцятій 1·64 „

Крім того має істнувати ще тринайцята класа сеї скалї. До неї належать забудованя положені поза селом, звичайно в лїсах, на пасовиску і т. и. (колиби). Від тих забудовань платить ся річно 75 кр. податку.

Галичина без Львова і Кракова, заплатила податку домово-кляс.

	в 1881 р.	1,741.370 злр.
	„ 1882 „	1,756.220 „
	„ 1883 „	1,502·588 „
Пересїчно на рік в періодї 1877	81 „	1,700.930 „

Цїла Австрия заплатила в 1890 р. 5,550.000 податку домово-кл.

Галичина „ „ „ 1,563.000 „ „

Австрия без Галичини платить 2·55 раз тілько податку домово-клясового, що Галичина.

Кождий господар селянин платить що найменше 1·64 злр. сего податку.

Всїх податків безпосередних без надзвичайних додатків заплатила в 1873 р. галицка посїлість:

табулярна	1,501.879·8$^1/_2$ злр.	27·72%	загальної суми
громади	3,037.818·45$^1/_2$ „	56·06%	„ „ (Pilat. I. i.)

Сума та однак далеко не повна, бо багато податку вношеного містами, платить людність рільнича осїла в містах. Особливо людність місточок, винявши перекупнїв жидів, та кількох урядників, займає ся так добре управою рілї як і людність сїльска. Позаяк рільники місточок належать переважно до ґрупи дрібних властителїв ґрунтових, виходить, що рахунок зроблений на некористь селяньскої власности, що послїдна нами подана цифра, єсть рішучо за мала.

Дотепер ми подали побори державні з ґрунту. На тім однак не кінець. Адмінїстрация нашої суспільности так устроєна, що крім державного маємо ще „автономічні“ орґанїзми адмінїстрацийні. Кождий з тих орґанїзмів для свого істнованя потребує щорічно споро гроший. Побори на цїли автономічні виступають в формі додатків до безпосередних податків державних. Найбільше з тих автономічних орґанїзмів спотребовує край. Після буджету на рік 1893 соймом ухваленого виносять додатки на потреби фонду краєвого і індемнїзацийного 68% безпосередних податків.

Додатки до податків побирає також і рада повітова. Она може на цїли повітові накладати додатки до висоти 20% податку державного. Ухвали управнюючі раду повітову побирати додаток виносячий більше як 20%, потребують призволу видїлу краєвого. Додатки над 40% потребують ухвали сойму і призволеня цїсарского.

Видатки повітові в 1884 р. виносять:

Сума видатків	1,046.779
На кошта заряду	268.546
Видатки дорогові	584.596

(Rocz. Statystyki kr.)

Найнедокладнїйшою єсть у нас статистика видатків громадских. Сеж і зовсїм природно. Наше житє громадске, а специяльно єго фінансова сторона, представляє такий хаос, таку масу темних і для статистики недослїдимих фактів, що і найґенїяльнїйший статистик не в силї опанувати предмету. Нинїшна наша громада, то взагалї застарілість (архаізм), котрий не повинен вже мати місця в новочасній державі. Она недоросла, а властиво кажучи вже неспосібна успішно виконувати сї функциї, які на неї вкладає суспільність — не в силї їх виконувати так, як би се вимагали з одного боку інтерес членів громади, а з другого інтерес суспільности. Не диво, що послїдними часами голос о потребі реформи громад стає ся голосом загалу. В однім однак розходять ся кардинально гадки ріжних кругів, а іменно, в якім дусї її перевести.

Докладний перегляд видатків громадских неможливий з кількох причин:

Першою єсть ріжнородність побираних оплат, так як би кожда потреба громадска оплачувала ся з окремого, окремо побираного і окремо адмінїстрованого фонду, коли тимчасом фінанси упорядковані на новочасний лад вимагали би одноцїльного податку громадского, побираного з одного титулу: потреби громадскї. Другою важною причиною, утрудняючою контролю видатків громадских єсть та обставина, що не всї ті видатки приняли вже форму гроша. Як сама громада, як цїле наше житє економічне та суспільне, так само і „податки" громадскї задержали до тепер ще в великій мірі архаістичну форму — оплат натуралїями. На ті натуралїя складають ся так продукти господарки селяньскої, як і сила робуча — зьвіряча і людська. Докладна статистика оплат того рода тому неможлива, що їх трудно сконтролювати, а ще труднїйше звести до загально принятого еквіваленту вартости до гроший. Для ілюстрациї сих обставин, подам факти виняті з Клєчиньского „Życie gminne w Galicyi 1878".

„Війтів беручих виключно сталу платню єсть . 34·66%
„ „ „ натуралїями „ „ . 12·51%"

Решта бере очевидно платню мішану.

„В деяких громадах платить громада за війта податки!

З присяжних бере виключно платню грошеву 2.113 то є 18·03%
„ оплачувані натуралїями без або
з доплатою грошевою . . . . . . 3.702 „ 31·60%

З присяжних повнить безплатно функциї 5.902 „ 50·37%"

Самі навіть закони накладають той древній рід податків. Н. пр. закон дороговий накладає на кождий нумер то є на кожде ґаздівство, навіть на халупників, котрі самостійно не ведуть жадної рільної ґосподарки, по чотири днї роботи пішо, або відповідне число днїв кіньми, чи

волами. Се так зов. шарварок. Посілість домінікальна вільна єсть від того податку.

Третою причиною — то безконтрольна, безпроґрамова — до жадних приписів та законів нестосуюча ся господарка фінансова старшин громадских. Она то робить докладну статистику видатків громадских абсолютно неможливою. Поминувши вже всї темні каридостойні манїпуляциї грошем громадским, поминувши надзвичайні і жадним законом не обовязкові тягари in natura, сконстантовано урядово, після Клечиньского, що

„Нелеґально побирає оплати 804, то є 13·55% громад. Тими оплатами суть нелеґальні і неправильні складки

від морґів в 106 громадах
„ нумерів „ 229 „
в инший спосіб „ 469 „

В инших громадах урядово не сконстантовано вправдї нелеґальних оплат, але се факт загально відомий, — признає єго і Клечиньский в загаданій працї, що в усїх громадах, позваляють собі те саме.

Обовязок ухвалюваня засобів грошевих накладає на громаду:

1) Закон громадский: на удержанє полїциї місцевої §. 33.
„ „ на потреби і бідних §. 35.
„ дороговий на удержанє доріг §§. 12 і 13.
„ о закладаню і удержаню шкіл (1873) §. 18.
„ о ставленю будинків церковних (1866) §. 8.

Крім того управнена громада накладати додатки до податків на сплату зобовязань і довгів громадских.

Громада може сама ухвалити і побирати додатки в висотї 20% ординариюм державного. Ухвали побираня додатку в висотї над 20% а низше 50%, потребують зізволеня ради повітової, додатки над 50% зізволеня сойму.

Видатки в 5693 громадах на платню:[1])

	Війтів	Присяжних	Писарів	Полїция Служба гр.	Сума	На 1 гром.
злр.	106.129	27.628	185.595	94.987	114.339	72
%	25·61	6·67	44·80	22·92	100	72

Найбільші видатки того рода, бо над 100 злр. на громаду, коли на пересїчну громаду припадає 72 злр., сконстантовано в полуднево всхідних повітах. З польских повітів сконстантовано тілько в чотирох

---

[1]) Крайно лиха і несовісна ґосподарка старшин громадских є причиною, що в багато громадах перевисшають видатки громадскі всякі инші тягарі разом взявши.

видатки громадскі висші понад пересїчну. З всхідних повітів тілько 3 показують суму видатків громадских низше пересїчної.

Лїско .	18 злр.	
Турка .	36 „	
Доброниль .	45 „	

Додатки до податків, побирані суть в 4534 громадах сїльских. Се єсть 76·42% загальної суми громад сїльских.

Додатків низше 5% податку платить ледво .	5% громад
„ від 5—10% „ „ . .	17% „
„ „ 10—20% „ „ . .	28 /₀ „
„ на підставі ухвали ради повітової платить 1445 то є	24·35% „

Додатків на підставі ухвали сойму 70 громад.

З тої суми маємо 2 громади, котрі посїдають додатки в висоті перевисшаючій ординариюм податків державних. Одна з тих громад знаходить ся в повітї Дрогобицкім, друга в Ланцутскім.

Громад, котрі оплачують свої видатки з власних капіталів, без накладаня додатків, має Галичина 505 то є 8½% всіх громад.

Додатки до податків на цїли автономічні виносили в лїтах 1888—1890, після зіставлень мінїстерства фінансів:

В Галичинї в р. 1888 25%, 1889 35%, 1890 36% всїх безп. податків включно з додатками державними.

На Буковинї в р. 1888 25%, 1889 25½%, 1880 27% всїх безп. податків, а при податку зароб. і доход. включно з додатками державними.

Сума приписаних додатків виносила:

в Галичинї	*4,021.812*	злр.
на Буковинї	**276.592**	„
в Австриї 1890 р.	31,904.498	
1889 „	30,233.787	
1888 „	28,400.140	

На цїли фонду індемнїзацийного переписано в лїтах 1888, 1889 і 1890:

в Кракові	16—	15—	до всїх безп. под. включно з додат. держ.
„ Галичинї	27—	26 –	„ „ „ „ „ „ „
на Буковинї	31—	30—	„ „ „ „ при под. доход. і заробковім включно з державними податками.

Сума тих додатків грошевих була:

в Галичинї	2,885.369 злр.	в Австриї в 1890 р.	5,167.214
на Буковинї	338.521 „	„ 1889 „	5,239.938
		„ 1888 „	5,895.575

Додатки на загальні повітові потреби.

Додатки до податку ґрунтового.

	Загальне число податкових громад	платило включно до								Сума платячих	Додатку
		5—	10—	15—	20—	30 -	40—	50—	60—		
в Галичині	6.341	385	3.340	1 873	603	140	—	—	—	6.341	Громад
на Буковині	339	—	154	118	32	—	—	—	—	304	„
в Австриї 1890	31.147	784	6.742	5.295	7.938	5.093	945	108	31	26.936	„
1889	31.091	1.128	6.815	4.772	8.378	4.899	833	61	—	26.886	„
1888	30.947	1.757	605	5.689	7.914	4.392	989	59	—	26.805	„

Додатки до податку домово-клясового.

	Загальне число податкових громад	5—	10—	15—	20—	30 -	40—	50—	60—	Сума платячих	Додатку
в Галичині	6.341	385	3.340	1.873	603	140	—	—	—	6.341	„
на Буковині	339	—	154	118	32	—	—	—	—	304	„
в Австриї 1890	31.147	731	6.595	5.139	7.317	4.969	928	108	31	25.818	„
1889	31.091	1.065	6.670	4.627	7.718	4.776	817	61	—	25.734	„
1888	30.947	1.688	5.238	5.338	7.325	4.147	883	59	—	24.679	„

Додатків на потреби шкільні повітові платили всї галицкі податкові громади до 5% включно додатку до податку всіх катеґорий.

Додатків на цїли громадскі заплатила:

Галичина	*1,904.715*	злр.
Буковина	**243.681**	„
Австрия в 1890 р.	26,211.575	„
1889 „	25,273.610	„
1888 „	24,073.247	„

Тим поборам ще не кінець. Специяльно державні власти урядили собі річ так проворно, що без підвисшеня безпосередних податків стягнуть остатний гріш з селянина. При продажи кождого кавальчика ґрунту, по смерти кождого властителя, взагалї при всякій змінї того-ж, стягає держава своїми штемплями та таксами, для дрібного специяльно властителя руйнуючі суми. Спори правні, випливаючі з факту посїданя, пожирають незвичайну суму гроший. Самих процесів о сервітути, — як се знаємо з актів намістництва — провадила рустикальна посїлість над 32.000. Процеси сї коштували клясу селяньску над 15 мілїонів злр. З тої суми було 30.000 то єсть 93·75% програних!

Видатки біднїйших податників, котрі з ріжних причин не в силї платити точно податки, збільшають ся надпроґрамово о досить показні квоти. Для приміру подам цифри з „Österreichische Statistik". — В р. 1887 виносили злр.:

	процент проволоки	такса екзекуційна
в Галичинї	91.489	319.185
на Буковинї	6.641	39.624
в цїлій Австриї	390.648	369.648

в р. 1888:

	процент проволоки	такса екзекуцийна
в Галичинї	89.569	350.186
на Буковинї	10.220	40.220
в цїлій Австриї	389.445	895.209

Крім тих видатків увіковічнених в державних і автономічних книгах рахункових маємо ще не оден не вирахований до тепер видаток кляси селяньскої. Найбільшим з таких специяльно-селяньских видатків, суть кошта заспокоєня своїх потреб релїґійних. Греко-католицка — отже переважно селяньска часть населеня має удержувати 3.240 церков. Всї три гр. кат. епархії складають ся з 1792 парохій з тількож парохами і дяками. Парохи з сотрудниками становлять показьну цифру 2026 родин. Сельскі сьвященики потребують не аби яких доходів, а в кождім разї більших, як на рівній з ними стопі живуча інтелїґенция міст, вже з тої

одної причини, що едукация дітий священничих, відбуваюча ся поза домом, без порівнаня коштовнійша, як дітий урядника міского.

Числячи податок, який одна парохія платить пересічно парохови, дякови а евентуально і сотрудникови — чи то грішми чи натураліями — на річних 700 злр. дістанемо, що сама гр. кат. часть населеня платить за заспокоєнє своїх потреб релїґійних — поминувши дрібні, домашні обряди — 1,254.400.

Як все инше так і услуги сьвященика, винагороджував селянин натураліями. Що натуралїя були в давнину головною формою платнї, доказує нам той факт, що і нинї ще більша часть сталої дотациї парохів, становлять натуралїя. Головним таким винадгородженєм, єсть право експльоатациї ґрунтів „ерекціональних“.

На 1676 гр. кат. парохій вивінованих ґрунтами, маємо:

4	парохій	посідаючих	до 5	морґів	ґрунту.
3	„	„	5–10	„	„
80	„	„	10—25	„	„
322	„	„	25—50	„	„
355	„	„	50—75	„	„
363	„	„	75—100	„	„
381	„	„	100—150	„	„
130	„	„	150—200	„	„
21	„	„	200–250	„	„
7	„	„	250—300	„	„
8	„	„	300—400	„	„
1	„	„	400—450	„	„
1	„	„	600	„	„

Поля сї суть часом роздроблені і розкинені до абсурду. — Яко примір возьмім парохію Явора, деканат Старосамбірский, епарх. Перемиска. „Вінованє: орн. поля в 89 парцелях 24 мр. 1164 сж; пасовиска в 40 парцелях 5 мр; лук в 20 парц. 2 мр; города в 3 парц. 497 сяжнів квадратових!“

Всї ті парохії посідають около 149,383 морґів ґрунту.

На одну припадає пересїчно над 89 морґів.

Специяльнож, по родам управи мають парохії належачі до епархії:

	Станиславївскої	Перемискої	Львівскої
Орн. поля	22.522 мр. 1280 сяж.□;	45.928 мр. 480 с;	50.842 мр. 1279 с.

	Станиславівскої		Перемискої		Львівскої	
Сіножатий	1.612 мр.	824 сяж.□;	6 571 мр.	1500 с;	15.636 мр.	340 с.
Пасовиск	1.103 „	941 „ ;	303 „	985 „ ;	1.007 „	959 „
Ліса	598 „	1414 „ ;	1.976 „	2198 „ ;	766 „	356 „
Городу	31 „	355 „ ;	374 „	189 „ ;	86 „	336 „

На одну парохію припадає:

Орного поля	119.293 моргів	1439 сяжнів□	. . .	71·12 мр.
Сіножатий	23.840 „	1064 „	. . .	14·28 „
Пасовиск	2.414 „	1285 „	. . .	1·44 „
Ліса	3.342 „	768 „	. . .	1·99 „
Городу	491 „	880 „	. . .	0·29 „
Сума	149.383 „	636 „	. . .	89·13 „

Другими натураліями, становлячими нині ще *стал*у дотацию парохів, були плоди ґосподарки селяньскої і сила робуча. Ось виривки з шематизма гр. кат. клира перемискої епархії.

Парохія Селиска: Віноване: скіпщини 4 кірці, 25 горців жита і 116 хлїбів. Платня дяка 6 зр. річно 6 кірців жита.

П. Прислоп: скіпщ. 25 кірців вівса, $14^{21}/_{60}$ кіп яєць і 108 бохонців хлїба, дров 40 куб. метрів.

П. Новемісто: платня дяка по горцеви ячменю від господаря.

П. Хащів: скіпщ. 29 кірців вівса, 260 хлїбів *вівсяних*, $4^{1}/_{2}$ кіп яєць, 40 метр. мягкого дерева.

П. Криве: 18 сягів букового дерева, скіпщ. $4^{6}/_{32}$ кірц. сумішки ячменю з вівсом, 35 сотнарів і 10 кіп соломи, $11^{18}/_{60}$ кіп яєць, $3^{6}/_{32}$ кірц. жита $3^{24}/_{32}$ кірц. вівса і 159 вівсяних паляниць.

П. Тарнавка: 2 кір. 13 гарців жита $58^{1}/_{2}$ бохон. хлїба, 193 яєць, 22 каплонів 44 робучих днів дерева 52 фір.

П. Колодно: 25 сягів дерева дубового, $1^{1}/_{2}$ сяг. хворосту і 3 копи колів дубових.

П. Тирява волоска: 14 сяг. дров бук., 6 фір хворосту, 2 кіп колів, 7 фір листя, 176 бохонців хлїба, 19 кіп і 10 снопів жита, 12 кірців вівса, 6 гарців сїмени коноп. 159 яєць і т. д.

Сьвященик, котрий давнїйше посилав дїти учити ся до міста на „свій вікт“ а пізнїйше лишав синів на ласцї семінариї а доньки на ласцї укінчених богословів, міг бути *від біди* вдовлений з такої заплати. Нинї однак ситуация змінила ся. На едукацию дїтий своїх, котра день в день стає коштовнїйшою і довшою мусить він видавати що раз більші суми гроший. Найважнїйшу прикмету жінки недавних часів — господар-

ність, зробив нинїшний поступ культурний річию зовсїм злишною і непрактичною.

Нинїшна господарність панї дому, полягає виключно на добрій бугальтериї. Нинї вже не буде ся жаден пан молодий — особливо з більшого міста ловив на „господиню". Господиня нинї повинна вміти що найбільше добре рахувати, а се потрафить і сам господар без жінки — нинї вимагає пан молодий від жінки того, щоби він мав що рахувати, то є приданого. Позаяк господарство домашне перестає нинї бути одним з головних предметів осьвіти женщини інтелїґентних кляс а сьвіт зачинає від неї вимагати освіти зближеної до загальної осьвіти мущини та товариской оглади інтелїґентних кляс міщаньских, позаяк і нинї вже інтелїґентні жінки мусять добувати собі хлїба поза подружєм наукою, не може сьвященик попристати на елєментарній шкільній та доповняючій домашній едукациї дївчат. Він мусить на рівнї з синами оплачувати їх едукацию в містї та збирати придане. З огляду на ростуче запотребоване гроша намагає він до того, щоби підносити треби та змінювати їх архаїстичну натуральну форму, на грошеву.

Поступ культурний, котрий вже і до нас, хоч лїнивою ходою вкрадає ся, каже селянинови предплачувити часописи, купувати книжки, оплачувати вкладки членьскі в ріжних товариствах. Ставши вільним горожанином держави, став він брати участь в руху полїтичнім, він поносить кошта аґітациї. — Так то поступ в просьвітї, в житю товарискім, усьвідомленє полїтичне мас, причиняє ся нинї до змін та поступу в господарці народній. Зміни зайшовші в области самої господарки степенують також запотребованє гроша. Пан мусить по скасованю панщини оплачувати робітників грішми. Гроший потребує хлїбороб на закупно уліпшених нарядів господарских, бо продукувати старими власноручно споряжденими не позваляє конкуренция між продуцентами, виступаюча рівночасно з продукциєю товарною. Додаймо до того масу не контрольних драчок на адвоката, нотара, суд, штемплї — видатки домашні на хрестини, весїля, похорони, кари шкільні і т. д. і т. д. а доповнимо собі бодай в приближеню образ видатків грошевих хлїбороба.

Щоби заспокоїти се день в день змагаюче ся запотребованє гроша, мусить хлїбороб замість — як се до тепер робив — продукувати переважно предмети до власного ужитку, виробляти щораз більше предметів на торг — товарів. Через те стає єму чим раз менше часу і умілости ео виробу ріжнородних предметів для власного ужитку. Замість нпр. робити собі власноручно одїж, зачинає він собі і її справляти за гроші. Відси ще більше запотребованє гроша. Свій перемінений вже почасти в товарний спосіб продукованя, мусить він ще дальше в тім напрямі переміновати. Цїлу свою продукцию мусить хлїбороб перемінити в виключно

товарову. В своїй господарскій діяльности, мусить він змагати до одної цїли: Продукта своєї працї не споживати, а перемінювати на гроші. Він повинен продукувати як найдешевше як найбільшу масу предметів призначених виключно на торг, а всї предмети для власного ужитку купувати за готові гроші. Щоби чистий дохід грошевий, котрий є цїлию єго господарскої діяльности, виказ як найбільшим та щоби не припасти в конкуренцийній борбі, мусить ґазда намагати всїми силами, щоби кошта продукциї, вкупі з приставою на місце консумциї, ставали що раз менші.

III

Всї аномалії нашої господарки рільної мають як раз причини в тім, що спосіб продукованя не прикладає ся до вимог товарної продукциї Хлїбороб наш не всюди і не вповнї перестав бути продуцентом, а продуцентом доби, дещо й но зачинала ся господарка грошева лежить хиба в тім, що давний продуцент продавав вироби понад власний ужиток — по заспокоєню власних потреб, а нинїшнїй рільник — хлоп, продає се, до чого єго змушує уряд податковий, та лихвар, не заспокоївши власних потреб.

Причиною такого способу господарованя, суть привички господарскі набуті і утревалені в протягу довгих віків і котрі тепер не позваляють користати як слїд з заведених вже де инде уліпшень аґрономічних.

Давнїйший спосіб продукованя, практикований віками, так закоренив ся у нас, так перейшов в кров і кости нашого хлїбороба, що став ся майже другою єго натурою. Позаяк всїх тих привичок, специяльно селянин наш не може так скоро позбути ся, не може своєї господарки так скоро перемінити, як би сего вимагали новочасні відносини полїтичні. Цїлий ряд аномалій суспільних, єсть наслїдком сеї хиби.

Нім перейду до подрібнїйшої ілюстрациї появ — лїпше сказавши аномалій господарских на посїлости ґрунтовій обидвох катеґорій, запримічу, що сказане буде відносити ся до ґаздівств більше як пятьморґових бо на посїлостях так малих, з пошматкованими на вузонькі пасочки ґрунтами, устає всяка рільнича продукция.

Колиб ми хотїли на силу аномалії, які нам в нашім рільництві кидають ся в очи, подїлити на катеґориї, моглиб ми між ними розріжнити 1) аномалії чисто індивідуальної, то є технїчно-аґрономічної натури, н. пр. не раціональна нинї триполева система. 2) суспільної натури, як н. пр. не відповідна інтересам хлїборобів орґанїзация торговлї, а то через цїлу масу перекупників, котрі стоять між продуцентом з одного а консументом з другого боку, на шкоду так першого як і другого. На останку малиб ми такі хиби, що і суть індивідуальної натури, але під-

держувані суспільними відносинами, серед котрих они зростають та живють. Такою хибою, є н. пр. ославлене фізичне та духове лінивство селянина, котре деякими піднесене вже зістало до значіня фізіольоґічної хиби руско-селяньскої раси, через те, що селянин майже ніколи не користає з можности зарібку, скоро заспокоєні єго хвилеві потреби.

Наш селянин лінивий, але на диво лише тогдї, коли обертає ся по рідній землї. Той сам селянин попавши в инші суспільні відносини нпр. до копалень американьских, побиває пильностию і витревалостю своєю туземних своїх конкурентів. Щоби однак предмету не розвалковувати, не буду порядку наводжених фактів прикладати до сеї клясифікациї, тим більше що більша часть фактів може бути пояснювана з всіх трох боків і я мусїв би про них кілька разів з осібна говорити[1]).

У багатьох аґрар-політиків, а ще більше у загалу людности рільничої, закоренила ся гадка, що виною упадку і немочи рільництва єсть знижка цін збіжа споводована конкуренциєю заевропейских, специяльнож американьских продуцентів збіжа. Думаючи, що відкрили причину хороби, думають, що і знайшли лік на ню, котрий в першій лінії полягати мусить на усуненю причини хороби, то є на усуненю конкуренциї американьскої. Панове сї однак дуже помиляють ся в своїх виводах і проґрамових консеквенциях. Конкуренция хлїборобів заевропейских, а в послїдних лїтах і східноевропейских (Росия), не остала без впливу на економічні відносини ірдустрияльних країв середньої і західної Европи, погіршила фінансове положенє середних і більших властителїв ґрунтових, але чи зашкодила рільництву, то є продукциї рільничій, то велике питанє. Аґрарники — специяльнож нїмецкі, тому доходять до такого висліду, що лучать дві ріжні річи, рільництво і рільників, інтерес продукциї, продуцента, в одно а річ так не все має ся. В нашім случаю, також треба добре відріжняти інтерес рільництва від інтересу рільників. Високі цїни збіжа суть користні для рільників, але н е в с е для рільництва. Для продукциї булиб високі цїни збіжа тогдї лише користні, колиб вся через те узискана надвижка доходу, зужитою зістала в госпо-

---

[1]) Не треба про се забувати, що наші великі продуценти збіжеві стрічають ся на торзі европейскім, з могучими конкурентами. Після Павликовского, виносила загальна маса чужої п ш е н и ц ї на торгах середньої і західної Европи

в лїтах 1882—1887, по	74½000000 гектолїтрів річно	
„ роцї 1881	86,828.000	
а то Сполучені Держави	53,059.101	гектолїтрів.
„ Росия	17,276.034	„ .
„ Всхідні Індиї	13,066.287	„
„ Австралія	3,426.787	„
Европа без Росиї видала	315,290.000	„

дарстві то є на улучшенє управи землї заведенє лїпших машин і як з досьвіду однак знаємо, гроші сї ідуть на цїли поза-господарскі. Продукциї самій частїйше служить знижка цїн продуктів, як підвисшенє. Найлїпше пробиває ся се в індустриї мануфактурній і фабричній. Удешевленє продукциї в кількох продуцентів через застосованє улїпшених машин, понижило цїну їх продукту. Другі продуценти, щоби удержати ся в борбі конкуренцийній, мусїли заводити ще більші улїпшеня — котрі того не зробили, упали. Наслїдком сих перегонів було те, що з одного боку продуктивність працї людскої не в десятеро, а в тисячі побільшила ся так, що тепер з меншим накладом працї продукує ся фактично далеко більше — що лежить в інтересї продукциї — а з другого боку цїла маса продуцентів зістала не здесяткована, а ледви чи тисячні з первістних продуцентів остались самостійними продуцентами. Крім того дешевість товару, що зруйнувала тілько продуцентів, а піднесла продукцию, виходить на добре цїлій суспільности, котра може тепер за ті самі гроші, щораз діставати більше предметів ужитку. Так само і в рільництві — знижка цїн продукту рільничого споводована конкуренциєю заевропейских рільників, зменшаюча доходи великих а руйнуюча дрібних посїдачів, спонукує ґаздів до улїпшень аґрономічно-технїчних, на чім рільництво тілько зискати може. Колиж улїпшеня чисто індивідуалїстичної натури не поможуть, остає ще дорога суспільних реформ — у нас несуть ще на разї вичерпані способи першої катеґориї — а суть они так численні і значні, що на пунктї чистого грошевого доходу продуцента введенє їх моглоби зрівноважити наслїдки впливу конкуренциї американьскої. Коли би у нас введено такий спосіб продукованя, який практикує ся в Америцї а також вже і в полудневій Росиї, підвисшила би ся з одного боку продуктивність землї, а з другого зменшили би ся кошта продукциї о стілько, що ріжниця між коштами продукциї, а цїною збіжа то є чистий дохід продуцента, був би нинї більший як перед чужою конкуренциєю.

Аж по вичерпаню всяких можливих улїпшень аґрономічних, коли винахідчий дух людский станув би на границї своєї творчости, було би дальше спаданє цїн збіжа убійче — не для рільництва, а для самостійної екзистенциї найдрібнїйших господарств рільних, тих іменно, котрі в наслїдок зменшеного чистого доходу грошевого, перестали би давати властителеви свому „мінїмум екзистенциї“. Ефект був би такий, що господарвластитель пішов би в пролєтарі, а господарку на его шматку землї вівби дальше сильнїйший, котрого конкуренция не звалила з ніг. Саме рільництво зискає на тім, а і суспільність цїла, бо одержить за меншу працю більше продукту, то є збіже буде дешевше. Ся обставина промавляла би за прискоренєм згаданого процесу, бо нинї рільник не

продукує для себе, а для цілої суспільности. Коли би через чужу конкуренцию і наші найбільші ляндльорди, були змушені капітулювати, і тогдї ще не потребує наше рільництво іти за рільниками до гробу. При нинїшнїй державній орґанїзациї суспільности може не одно зробити держава, чого приватні сили не вдіють. Ролю продуцента взяла би на себе держава, і з актом сим скінчила би ся сила конкуренцийна чужини.

З европейских країв потерпіла під впливом заевропейскої конкуренциї, найбільше Анґлія. Ось цифри подаючі нам масу американьского збіжа введеного до Анґлії і спадок цін его тамже.

Імпорт зі сполучених держав Америки до Анґлії виносив в анґлійских сотнарах:

пшениці і пш. муки			ячменю,	вівса
			нересічно в 1 році	
в р. 1865	1½ міліона	в лїтах 1850—1859,	1,876.271;	1,650.244
1867	5 міліонів	1860—1869,	5,225.228;	5,171.835
1876	22.2 „	1870—1879,	11,089.458;	11,938.036
1880	44.7 „	Financial Reform Almanach 1881		
1881	45.7 „			
(Kablukow)				

Пересічна ціна одного Quarter-a в шилїнґах, було в Анґлії

	пшениці	ячменю	вівса
в лїтах 1800—1809	87·7;	43 ш 1 д	29 ш 1·7 д
„ 1850—1859	53·5;	33 „ 9 „	22 „ 10 „
„ 1870—1879	51·2;	37 „ 9 „	25 „ 3 „
(Financial Reform Almanach 1881)			
в р. 1880	44 ш 10 д		
„ 1883	41 „ 7 „		
Statistical Abitracks			

Конкуренция та руйнує там не тілько рільників, але як зі статистик обсїваної землї допевняти ся можна і рільництво. Після найновійшої рільничої статистики за рік 1892, було в біжучім роцї в Вел. Британії 157.000 акрів землї менше під плугом, як в попереднім. В десяти лїтах 1872—1882 і 1882—1892 витягнено з під плуга по міліонови акрів. (Neue Zeit 1792). В роцї 1882 було ще 3,000.000 акрів під пшеницею, а 10 літ пізнїйше лише 2,200.000. Управа пшениції не виплачувала ся вже, бо ціна еї в тімже часї спала за квартер (-троха менше як 3 гект.) з 45 шилїнґів, на 30 ш.

Ґрунта виняті з під'збіжа, пішли на пасовиска. Віднявши посїлости менші як 1 акр, бачимо половину управної землї Вел. Британії — над 16,000.000 акрів — пасовиском. Крім того знаходить ся 7,000.000 акрів під рослинами пастівними.

Др. R. Mayer, подає нам знов слїдуючу ґеометрию засївів в кількох по собі наступаючих лїтах. А Анґлїї без Ірляндиї в 1000-чах акрів

в лїтах	під пшеницею	ячменьом	вівсом	Сума
1874	3630	2288	2596	8385
1878	3218	2469	2698	8385
1890	2386	2111	2902	7399
1892	2219	2036	2997	7252
в порівнаню 1892 з 1874	—1411	—152	+401	—1262

Як бачимо мимо того, що земля занята під всї ті три роди збіжа зменшає ся постійно — в цїлім тім періодї о 1,262.000 акрів, побільшає ся простір взятий під управу вівса, то є пашї. Себ не було ще доказом руїни рільництва. Себ сьвідчило лише о тім, що звернено ся до управи рослин рентовнїйших, а се також рільництво. Замість управляти рослину, котра іде в формі хлїба безпосередно до жолудка людского, управляють траву, конюшину та бураки, котрі входять в горло людске переметаморфозовані в формі біфштика та шинки.

Наші рільники — бесїда про великих — хоч гірше господарують від анґлїйских, несуть на диво в такім положеню, бо експортують збіже. Малі що правда не експортують, але не задля низких цїн, але для того що не мають що експортувати, що їм не стає на власні потреби. Нинїшна цїла продукция Галичини — і великої посїлости, не вистарчила би, як би населенє краю хотїло так відживляти ся, як гиґієна наказує! Се має бути край рільничий!

Ся коротка чисто теоретична екскурсия була потрібною длятото, бо як довго не будемо розріжняти між самим рільництвом а рільниками, не будемо мати на жадну справу аґрарну ясного погляду. В питанях аґрарних мусимо розріжняти між положенєм продукциї і положенєм продуцентів. Між продуцентами, мусимо знов розріжняти між поодинокими клясами, котрі в продукциї суспільній ріжну відгривають ролю.

Аґрікультура стоїть у нас як то я вже в горі згадав, дуже низко. Єсть она супротив осягнених вже де інде а можливих і у нас результатів, грубим архаїзмом. Незвичайно величезні суть у нас кошта продукциї через незастосованє удосконалених машин. Наші предки робили руками, так селянин як і пан, а сини тримають ся батьківских звичаїв. Говорити про машинову господарку нашої великої посїлости, то чиста іронїя, то видає ся нам чистою іграшкою, коли читаємо опис господарки американьскої. Машини уживані нашими панами в порівнаню до машин фармерів нового сьвіта, то так якби прирівнав ступу з млином. Цїлу Галичину поре плуг тягнений живим інвентаром. В Америцї не найде єго і в музею археольоґічним. В Галичинї має ся нинї з находити вже(!)

три плуги парові. Оден з них є в добрах архикнязя Альбрехта, отже чужинця. Наші пани не знають навіть про єго істнованє. Сїйба виконує ся на цїлій дрібній посїлости, отже на 4,789.223·9164 морґах, рукою! Варварскі часи, нагадують однак найбільше жнива. В Америцї жнуть вяжуть снопи і сейчас на полї молотять парові машини. В наслїдок так скорих жнив і працї машинової, не потребують Американцї анї будинків анї худоби — солома їм отже непотрібна, і тую вони палять у машинї, лишаючи попіл на полї. Галицка велика посїлість уживає правда машини але як на нинїшнїй стан технїки машинової, дуже примітивних. Наш хлїбороб ще не може відвикнути від зьвірячого навозу потребує для удержаня худоби, багато соломи, для того не лишає солому на полї, але звозить до дому. Та манїпуляция побільшає незвичайно кошта продукциї, бо вимагає удержаня більшого числа с т а л о ї служби і тяглого інвентара. Та манїпуляция вимагає також незвичайної маси будинків господарских. Спокон віку покривано їх соломою — длятого то немервлено у нас при вимолочуваню збіжа, житної соломи — роблено з неї так зв. околоти. Нинї дїє ся се так само, жито шанують і дуже часто молотять цїпом навіть там, де суть молотички. З тої самої причини жнуть єго с е р п о м а не жниваркою. В ті часи, коли часу робітника не важено золотом, не тілько жали люди так, щоби не витрясати зерна, они збирали навіть ті колоски, що женцї лишали за собою. Галичанин до нинї ще грає на тій точцї комедию „ощадного“. Щоби не витрясати зерна, жне селянин все своє збіже серпом. Велика посїлість більшу часть. Сї люди не прийшли на гадку, що не то парова машина, а наша примітивна коса зробила би велику ріжницю в коштах жнив. Ту страту, яку хлїбороб н ї б и т о, поносить через витрясенє зерна покриє безпечно зменшенє видатків на робітника. Всї ті жниварскі манїпуляциї протягають в безконечність цїлі жнива і виставляють дуже часто господаря на страти з причини каприсів природи. Американець остовпів би, як би побачив, що у нас ставлять полукіпки, жнуть аж їх дощ змочить, щоби їх по дощи розбирати і снопи розставляти і розстелювати, коли їх сонце висушить звязати назад і знов уставити полукіпки, щоби на ново змокли, щей в додатку зросли. Лїнивий серп, єсть також дуже часто причиною, що збіже на пнї зростає. Вимолочене збіже чистить ся у нас р у ч н и м млинком. Селянин і того рідко коли уживає. Вичищене зсипує ся ручною лопатою в міру, відтам в мішки і мандрує відтак на плечах робітника в шпихлїр. Американьский продуцент виконує все те автоматично машиною. Машиною сорту: він також збіже, що у нас зовсїм не робить ся. Яку то величезну суму тратить загал наших рільних продуцентів через те, що збіжа не сортують і докладно не чистять, можемо судити з того, що нам подають справозданя з росийскої збіжевої торговлї. Там знають уже, що не одноґатун-

ковість пшениці, знижає еї вартість до 10 копійок на пуді, примішка полови і инших домішок, до 15, примішка заснітілих або надпсованих насікомцями зерен, до 20 коп.

Лібавскі купці, займаючі ся самим чищенєм збіжа, мають на ваґоні то є на 600 пудах збіжа, від 20 до 40 рублїв. Купець використує тут неумілість і непорадність продуцента. У нас, то і купців таких нема і длятого мусить наше збіже мати на торзї менший покуп, як сортоване американьске. Збіже нашого селянина, то вже зовсім не може показуватись на торг сьвітовий. Раз для того, що зерно дуже лихе, потому длятого, що не однородне. На селяньскім ґрунтї що загін то инший рід збіжа. Згадані кошта жнив побільшають ся ще тим, що рільник майже ніколи не посїдає в запасї так кольосальної суми гроший, щоби міг ними жнива оплатити. На жнива мусить ся він запозичати. Гроший достарчує єму звичайно гандляр збіжа, котрому продає часть того збіжа, що ще має зібрати. Часто дїє ся так, що продає все збіже тогдї ще, коли воно зелене — „на пнї“. Через те нераз тратять пани кольосальні суми до збіжевих шпекулянтів, бо продають збіже тогдї, коли ціни звичайно низькі, не могучи виждати користнїйшої для них хвилї.

Товарна натура нинїшньої продукциї вимагає, щоби не тілько як найдешевше продукувати, але щоби намагати найбільшу суму, в даний момент найдорожшого продукту, викинути на торг. Рільник повинен нетілько піднести продукцийність до найвисшого ступеня, але і управляти виключно т о й п р о д у к т, котрий в дану хвилю найдорожший. За сильно однак закоренили ся у нас звичаї предків наших, котрі управляли для себе всякі можливі роди збіжа. Згаданого услівя капіталїстичної рільної господарки не виконують наші хлїбороби і тримають ся дальше трипoлевої системи. Замість управляти н. пр. виключно пшеницю, бавлять ся в город ботанїчний засіваючи всяке можливе зілє — одно побіч другого, і одно по другім.

Результат жнив в році 1892.

Край	Пшениця		Жито		Ячмінь		Овес		Кукурудза	
	засіяні гектари	зібрано гектолітр.	гектарів	гектолітр	гектарів	гектолітр	гектарів	гектолітр.	гектарів	гектолітр.
Галичина всхідна .	289 968	2,841.700	408.192	4,775.800	236.677	2,627.100	437.915	5.298 800	107.060	1,605.900
Галичина західна .	138.410	1,770.020	208.890	2,071.910	125 973	2,091.190	251.408	4,301.530	—	—
Буковина	18.502	300.850	36.037	66.490	33.955	668.640	437.915	877.100	75.144	1,400.890
Австрия	1,117.094	16,607 410	1,958.439	29,660.270	1,130.267	21,069.690	1,870.634	37,670.870	367.030	6,581.600
							Дальмация .		49.406	738 130

Се подає нам Гогенбрук, після урядових міністерияльних справоздань. А що маємо тут тілько статистику жнив кількох найважнійших родів збіжа, мусимо для докладнійшого познакомленя з мозаікою наших ріль, глянути до якогось новнійшого, хоч би старшого жерела.

Возьмім в руки працю Т. Пілята „Zbiory roku 1876 w Galicyi". Знаходимо там, що: „Загалом припадає з цілої простороня ріль в краю:

під овес	1,174.540	морґів,	або	18·82%
„ жито	1,020.421	„	„	16·29%
„ ячмінь	743.410	„	„	11·91%
„ картофлї	557.414	„	„	8·93%
„ пшеницю	544.975	„	„	8·73%
„ гречку	221.768	„	„	3·55%
„ стручкові рос.	143.657	„	„	2·30%
„ кукурудзу	94.093	„	„	1·51%
„ капусту	56.581	„	„	0·90%
„ просо	39.288	„	„	0·63%
„ конюшину	165.588	„	„	2·99%
„ мішанку і т. и.	78.273	„	„	1·25%
„ бураки	31.428	„	„	0·50%
„ лен	61.743	„	„	0·98%
„ коноплї	47.963	„	„	0·76%
„ ріпак	48.097	„	„	0.77%
„ тютюн	4.860	„		
„ хміль	1.113	„		
толока	—		над	19%

Позаяк не втягнена тут управа городів, не подає нам табеля всїх рослин городових.

З таблиці сеї показує ся, що простір посьвячений управі пшениції, не переносить нїгде 15% цілого простору ріль. Найбільший пропорціонально простір, занимає вона в східній Галичинї. Найбогатшою в пшеницю з західної части єсть Краківске, але мимо того має лише 12 20% ріль під тим збіжем. Найменше пшениції має пасмо гірске. На заходї 2·99% ріль, в серединї 1·64% на всходї вже тілько 1·28. В сїй останній части заступає пшеницю кукурудза. На Покутю 16·29%, на полу-

дневім Поділю 5·94%. Побіч кукурудз, садять на тім самім полї кавуни гарбузи і фасолю.

Найбільше ячменю управляє також всхідна Галичина. На полудневім Поділю 19·36¾. По тім наступає 11 полос всхідних, а потім допера краківске. Третим збіжем, котрого найбільше має всхідна Галичина, єсть гречка. Чешанів і Яворів мають 10·72%, Північне Поділє 7·35%, Краківске 4%, решта низше 8% рілї гречкою засіяної. Чотири головні роди збіжа з кокорудзою, гречкою і просом, занимають над 61% цілого простору ріль. Рослини стручкові, картофлї і капуста (без огородової), над 12%. Коло 4½% ріль припадає на конюшину, бураки пастівні, мішанки і инші пастівні ростини, троха більше як 2½% випадає на ростини торговельні.

Простір лишений під толоку, найбільший єсть в пасмі гірскім.

В всхідній части	виносить	36·13%	цілого	обшару	ріль,
В західній „	„	31.51%	„	„	„
В середній „ і середнім підгірю	„	23—25%	„	„	„
Північне Поділє, де мало сїножатий і пасов.		20%	„	„	„
в жовківскім в львівскім в золочівскім	„	8—9%			
в краківскім найменше бо	„	2·44%	„	„	„

Цифр осібно на велику, а осібно на малу посїлість для цілої Галичини не подає праця Пілята.

Маємо лише специяльні дати для рустикальної посїлости Поділя.

На рілї засїяні	Поділє північне	Поділє полудневе
Пшеницею озимою	11·23%	8·70%
„ ярою	0·31%	1·00
Житом	17·23%	18·30
Ячменем	10·93%	10·30
Вівсом	11·23%	4·75
Кукурудзою	1·80%	11.65
Картофлею	7·39%	12·55
Толока	15·55%	7·84

Pilat. Statistische Monatsschrift 1893.

Buletin du ministére de l' agriculture подає нам, що в р. 1890 було в Франциї засїяних пшеницею, вівсом, житом, ячменем, гречкою, кукурудзою і мішанкою 14.758.822. З того засїяних було 7,061.738 то є майже 50% найпоплатнїйшим збіжем, то є пшеницею. Не так як у нас! Крім того уможливляє францускa мійска індустрия управу так зв. індустрияльних плодів як ріпаку, хмелю, бураків і т. п., чого в Галичинї нема.

Вартість тих в р. 1891 випродукованих у Франциї плодів виносить 240,950.000 франків. Самих бураків цукрових в вартости 150,063.000 фр. У нас брак індустриї, прямо не допускає до управи тих плодів.

Трипольова система, плодозміна, єсть нинї анахронїзмом, марнованєм часу, єсть операциєю, котра зменшає замінну вартість суми продуктів господарства. Науки природничі і аґрономічні стоять нинї так високо, що вони в силї віддати землї все те, що який небудь рід збіжа відобрав був. Специяльно в тій цїли на землї анґлїйскій предприняті досьвіди випали так сьвітло, що всякі сумніви в тім згляді не на місци. Тай практикує ся вже таке, що сіють рік в рік пшеницю без жадної перерви. Щоби на якийсь час лишати рілю без засїву толокою і чутки нема. Коли ще до того увзглядним рільництво Японії, де від тисячів лїт землї не гноять, що наше гноєнє, заступає там старанно переведене штучне наводненє, мусить у нас зародити ся питанє, чи навоженє землї в загалї потрібне?! Бути може, що оправдана єсть гадка деяких францускиx ботанїків, котрі найновійшими своїми досьвідами мали доказати (Neue Zeit), що ростини не тягнуть з землї корму, а з воздуха: що в землї, шукає рослина виключно механїчної опори, котра зависить від зрушеня і наводненя землї, що наше гноєнє, лише в той спосіб причиняє ся до зросту збіжа.

Крім того посїдає Галичина величезні простори землї, котрі звичайно задля своєї мокроти, не дають жадних, або дуже малї доходи. Вчислені вони по більшій части в рубрику сїножати і пасовиска. Галичина посїдає щонайменше 200.000 морґів торфових. Де инде перемінено вже давно ґрунта сї в лани пшеничні. У нас взято ся що й но останними часами до дїла. Брак приватної ініциятиви заступила краєва інституция — сойм. Край взяв також на себе майже всї кошта меліораций. Колиб не се, то Галичина ждалаб до кінця сьвіта на ужизненє своїх неужитків. Передтим, нїм ту цїлу справу взяв в свої руки видїл краєвий, зробила дещо ініциятива приватна. Ще в р. 1849, здренував Жебровский в Журавнї 80 морґів. Перед р. 1880 здреновано більші простори; в Живецкім, в добрах архикнязя Альбрехта 1642 морґів. В повітї Бяла 750 м., в паньстві Кшешовицї 480 м. в Краківским 363 м. Ряшівске 837 м., Бжозівске 200 м. повіт Ясло 200 м.

Простір ґрунтів відводнених за помочию дренованя, виносив в р. 1879 коло 8000 морґів. Як з наведених місцевостий бачимо, находять ся вони головно в західній Галичині.

В роцї 1871, удїлив край по 1.200 злр. річно товариствам господарским у Львові і Кракозі, на уряджене помочи фахової для тих властителїв, що хотять мелїорувати ґрунта. За сї гроші вислали товариства інжинерів на студия за границю і заложили бюра мелїорацийні.

В р. 1879, утворено на підставі ухвали в р. 1878 при видїлї краевім мелїорацийне бюро, з трома експозитурами в краю. Бюра мелїорацийні при товариствах господарских звинено. На цїли бюра при видїлї краевім утворив сойм кредит в сумі 3.500 злр. річно. Крім того 2000 злр. на осьвіту низшого персоналу, а 2000 на стипендия для техників. Удачні проби мелїораций мокрих ґрунтів, переведені під оком інжинерів бюра мелїорацийного, збудили на ново віру в корисність експериментів у властителїв, бо нещасливо переведені до тепер проби, предприняті людьми нефаховими були їх відстрашили. Вже в роцї заложеня бюра, здреновано 632 морґів. Без бюра здреновано ще половину тої цифри так, що загальна сума відводнених в тім роцї ґрунтів троха менша, як 1000 морів.

Законом державним з 30. VI. 1884 утворено фонд мелїорацийний. На фонд сей іде в десятилїтю 1885—1894, річно 500.000 злр. В роцї 1891. підвисшено его на 750.000 злр.

В роцї 1889, дає сойм на попиране д р і б н и х мелїораций 500 злр. В р. 1890 ухвалив сойм резулюцию: „Поручає ся видїлови краевому, щоби взяв під розвагу справу утвореня в банку краевім відділу мелїорацийного і парцеляцийного.

Великі утрудненя скорому і взірцевому переводженю мелїораций ставлять деякі постанови краевого закону водного з 14. III. 1875 ч. 38 дн. у. кр. уложеного після постанов австрийского водного закона з 30. V. 1869. Закон сей мав улекшити працї мелїорацийні, есть він однак сьвідоцтвом короткозорости полїтичної законодавців і браку консеквенциї та відваги там, де іде о поставлене чогось нового і важного, наслїдком чого есть се, що кожде дїло у нас може бути зроблене лише до половини. Фушерка і партацтво наше забрилює однак тогдї в цїлім своїм маестатї, коли порівнаемо наш закон водний з таким законом сьвідомих цїли і консеквентних мадярів. При тій нагодї подам коротенько історию мелїорацийних праць правительства угорского.

В р. 1874, вислало угорске міністерство рільництва інжинера в дволїтну подорож. В наслїдок его справозданя, вложив сойм в буджет р. 1879, 10.000 злр. на мелїорациї. Заложено уряд інжинериї мелїорацийної

з одним інжинєром і чотирма ад'юнктами. В Кошицях заложено трилїтну школу будівлї сїножатий. В р. 1884, вставлено в буджет для інжинєриї мелїорацийної (тепер вже 5 інжинєрів і 77 технїків) 75.000 злр. В році 1889 вислано 18 інжинєрів в подорож, а персонал уряду побільшено на 37 інжинєрів і додано 50 надзорців. Кождий властитель ґрунту, має право жадати помочи уряду. Всї вступні роботи, дирекцию в виконаню мелїорациї, навіть у осіб приватних, виконують інжинєри безплатно з уряду. Властитель винагороджує лише надзорців. На останку заложено там вже і банк мелїорацийний.

В році 1885 ухвалено там закон водний. Єсть він безперечно лїпший від австрийского і галицкого. Закон краєвий посїдає оден, для справи мелїорацийної дуже пригїдний уступ, котрий каже, що на случай суперечности при закладаню нових предприємств водних, без огляду на то, чи вони суть промислові чи рільничі, першеньство має се предприємство, котре для господарки суспільної має більше значіня а право рішати в тім напрямі прислугує власти полїтичній.

Найгіршою перепоною для мелїорацийй єсть §. 102 закону краєвого. Він хоронить набуті права ужиткованя води. На случай колїзиї межи істнуючим вже заведенєм, а новим предприємством, не можна — навіть за винадгородженєм — стїснити прав заведеня вже істнуючого. В Угорщинї рішаючим єсть те, чи загально суспільна користь з заміреної мелїорациї єсть більша чи з старого заведеня. Колиб у нас хотів хто змінити біг поточка на власнім ґрунтї, не може того зробити, як би через те мав потерпіти шкоду властитель розсипуючого ся млина лежачого відси незнати як далеко. Він не може сего зробити, хочби від сего залежало побільшенє доходів кільканайцятьох громад, о сотки тисячів.

Аж в останних часах, то є в р. 1893/4 забрав ся край до робіт мелїорацийних на більшу скалю. Призначено на ті цїли більші фонди, потворено по містах провінциональних мелїорацийні експозитури і, що найважнїйше, подумано про вобразованє фахового персоналу помічничого.

До мелїорацийних інвестиций, можемо зачислити також реґуляцию несфорних рік галицких, чого край так довго та без успіху домагав ся. Які кольосальні страти поносив край майже рік річно через виливи рік осудити можемо з дат, які подає, нам статистика за рік 1893. Після дат зібраних повітовими властями (полїтичними), навістила повінь в червнї 360 громад і знищила 88.105 морґів, на 1,429.742 зр., в вереснї 798 громад і знищила 197.288 мр. на 4,689.620 зр. разом 1158 громад і знищила 285.392 морґів на 6,689.620 зр.

Рутовский пише в „Klęski Elementarne“: „Сьміло числити можна, що від р. 1880 до 1890, повени поглотили безповоротно найменше 20,000.000 зр. Я пересьвідчений, що цифра 25 мілїонів, є ще за мала“.

Суть околиці, де хронїчно, майже що року повени так нищать засїви, що збір не вертає навіть вложеної працї людскої.

Докладнїйшої статистики мелїорацпй за останний рік не подаю, бо вона може мати вплив лише на будуччину нашої рільної ґосподарки, а моєю нинїшною задачею єсть навести лише те, що могло причинити ся до сформованя нинїшних відносин аґрарних.

Через те, що наші хлїбороби iґнорують приписи нової аґрономії, виказує статистика незвичайно малу видатність землї галицкої, в порівнаню з видатностю ґрунтів инших країв австрийских, котрі що до природної плодовитости стоять далеко позаду земель галицких.

Проф. Пілят в згаданій вже роботї „Zbiory roku 1876“, подає пересїчний річний збір в перiодї 6 лїт, від 1870 до 1876.

Пересїчний 6 лїтний збір 1870—1876 виносить:				В р. 1876 важила пересїчна міра	
Пшеницї	5·806	міліонів	мір	82	фунтів віденьских
Жита	9·778	„	„	76	„ „
Ячменю	8·726	„	„	68	„ „
Вівса	14·524	„	„	46	„ „
Гречки	1·909	„	„		
Кукурудзи	1·739	„	„		
Проса	0·466	„	„		
Загалом збіжа	42·948	„	„		
Картофель	38·173	„	„		
Стручкових	1·185	„	„		
Рослин пастівних	9·964	„	сотнарів		
Сїна	22·266	„	„		
Льну і конопель	0·641	„	„		
Ріпаку	0·547	„	мір		

Кім того збирає Галичина 30 до 40·000 мір насїня конюшини, 40 до 50.000 сотнарів тютюну і 3 до 5000 сотнарів хмелю. Др Бєлїньский обчисляє, що в періодї від р. 1876 до 1885, виносила видатність одного морґа:

пшеницї	517	лїтр.	або 405	кл.
жита	870	„	„ 670	„
ячменю	710	„	„ 532	„
вівса	851	„	„ 551	„

Краєве бюро для статистики промислу і торговлї, обчисляє на основі справоздань обидвох „Товариств господарских“ і урядово нотованих цїн плодів, вартість продукциї рільної в 6 лїтах від р. 1884 до 1889 і так:

В р. 1884,	на	374,048.507	злр.
„ „ 1885	„	332,611.498	„
„ „ 1886	„	335,325.193	„
„ „ 1887	„	316,945.502	„
„ „ 1888	„	296,582.793	„
„ „ 1889	„	233,599.396	„

Пересічно річно коло 315 мілїонів.

Пересічна торгова ціна плодів з одного морґа виносить отже:

в роцї 1884	48.95	злр.
„ „ 1885	42,08	„
„ „ 1886	42,67	„
„ „ 1887	40,33	„
„ „ 1888	37,78	„
„ „ 1889	30,17	„

Пересічно на рік $40^1/_9$.

Цифри збору тих плодів улягають однак значним флюктуациям. В лїтах 1877—1886 давав гектар пересічно за рік гектолїтрів.

	Пшеницї		Жита
В Чехах	17·43		15·93
„ Галичинї	12·23		**10.76**
„ Буковинї	12·54		11.29
в р. 1889 в Анґлїї	30·00	в В. Австриї	*16.05*
„ „ „ „ Швециї	12·00		
„ „ „ „ Бельґїї	25·90		
„ „ 1891 „ Румунїї	24·00	(Handelsmuseum 1893).	

Жита збирають Чехи з 577.910 гектарів 9,203.602. Галичина майже з ідентичного обшару, бо з 571,310 Га. збирає лише 6,144.866 Гль, то є о 3 мілїони Гль. менше. Галичина збирає з Га. менше як Чехи.

пшеницї о	5·20	гль.	
жита „	5·29	„	
ячменю „	6·49	„	
вівса „	7·21	„	(Рутовский).

З країв австрийских занимає Галичина в пшеницї, житї і ячменю 12 місце.

Пшеницї продукує галицкий гектар тілько, що гектар зимної і скалистої Швециї, о $2^1/_2$ раза менше, як В. Британія!

Результат жнив в р. 1892 представляє ся в слїдуючий спосіб:

Пшениця

	Пересічно на Гектар		Пересічна вага 1 Гль в Кт.	в лїтах 1884—18 1 було м. с на Га. пересічно річно
	Гектоль.	Метр. сотнарів		
В Галичинї захід.	12·8	9·6	74·7	6·9
„ „ всхід.	9·8	7·3	74	8·9
На Буковинї	16·1	12	74·5	10·4
В Чехах	20·7	16·2	78·8	13·5
„ Австриї	14·9	11·4	76·4	10·5
Жито				
В Галичинї захід.	9·9	7	70·1	5·4
„ „ всхід.	11·7	7·9	68	7·7
На Буковинї	16·8	11·7	70	8·4
В Чехах	18·2	13·1	72·1	11·4
„ Австриї	15·1	10·6	70·5	9·7
Ячмїнь				
В Галичинї захід.	16·7	10·8	65	8 5
„ „ всхід.	11·1	6·7	60	7·1
На Буковинї	19·7	12·3	62·5	9·3
В Чехах	24·3	16·5	68	11·6
„ Австриї	18·6	12	65	10 7
Овес				
В Галичинї захід.	17·1	8	47	7·7
„ „ всхід.	12·1	5·2	43	5·7
На Буковинї	19·9	8·4	42	6·9
В Чехах	—	—	—	—
„ Австриї	20·1	9·2	45·8	8·8
Кукурудза				
В Галичинї захід.	—	—	—	—
„ „ всхід.	15	10·8	72	10·5
На Буковинї	18·6	14·1	76	11·4
В Чехах	14·9	10·8	72·7	12
„ Австриї	17·9	13	72·9	12·5

Дати виняті з табель уложених А. Гогенбрук, після урядових жерел в мiнiстерстві рільництва.

З дат тих показує ся, що гектар взятий під управу:

дав	в	10 краях	більше	см.	пшениці	як	в	Західній Галичині.
„	„	17 то є всіх	„	„	„	„	„	Всхідній „
„	„	5 краях	„	„	„	„		на Буковині
„	„	16	„	„	жита	„	„	Західній Галичині
„	„	15	„	„	„	„	„	Всхідній Галичині.
„	„	5	„	„	„	„	„	на Буковині
„	„	8	„	„	ячменю	„	„	Західній Галичині
„	„	17	„	„	„	„	„	Всхідній „
„	„	4	„	„	„	„		на Буковині
„	„	11	„	„	Вівса	„	„	Західній Галичині
„	„	14	„	„	„	„	„	Всхідній „
„	„	10	„	„	„	„		на Буковині

Видатність ґрунтів обидвох половин Галичини не досягає ані при однім з чотирох вичислених родів збіжа пересічної видатности загально австрийского гектара ріллї. Буковина, з винятком вівса, перевисшає під кождим зглядом (кукурудза також) пересічну австрийску видатність.

Наведені цифри позваляють нам рівночасно константувати факт, що аґрікультура в західній Галичині стоїть далеко висше від всхідно галицкої, бо той самий простір, видає там о много більше кождого збіжа як в всхідній.

На 19 країв, був в 9 краях 1 Гль. пшениці тяжший, як в Зах. Галич.

16	„	„	„	„	„ „	Всхід. „
10	„	„	„	„	„	на Буковин.
8	„	„	Жита	„	„ „	Зах. Галич.
13	„	„	„	„	„ „	Всхід. „
9	„	„	„	„	„	на Буковині.
2	„	„	Ячменю	„	„ „	Зах. Галич.
13	„	„	„	„	„ „	Всхід. „
7	„	„	„	„	„	на Буковині
3	„	„	Вівса	„	„ „	Зах. Галич.
10	„	„	„	„	„ „	Всхід. „
12	„	„	„	„	„	на Буковині

Пересїчна вага 1 Глъ. ячменю в Західнїй Галичинї рівнає ся, пересїчній вазї пересїчно австрийского гклъ. ячменю. Вага вівса Зах. Галичини перевисшає вагу пересїчного австрийского Глъ (+1·2). Впрочім позаяк дрібна галицка посїлість господарує гірше від великої, продукує з того самого простору менше зерна, менше соломи як велика посїлість. Крім того єсть єї зерно не так важке і добірне. В доказ наводжу цифри виняті з Ekonomist-и Polsk-ого.

В Галичинї всхіднїй випродукувала з гектара посїлість:

	Велика			Мала		
	сотнарів мет. соломи	гектолъ. зерна	вага 1 гект.	соломи сотн. мет.	зерна гектолъ.	вага 1 гект
Пшениця озима	23·84 —	14·49 —	70	20·66 —	12·05 —	72
„ яра	19·40 —	12·48 —	72	17·21 —	9·86 —	69
Жито озиме	21·72 —	13·37 —	67	19·15 —	11·93 —	66
„ яре	13·09 —	10·15 —	66	13·62 —	9·28 —	65
Картофель сотнарів метричних			128.40	100·69		
Сїна „ „			24·60	20·02		

Принявши, що збір з гектара малої посїлости, рівнає ся 100, виносить збір з гектара більшої посїлости:

пшеницї озимої	121·91%
„ ярої	132·08 „
жита озим.	113·77 „
„ ярого	125·27 „
картофель	127·52 „
Сїна	122·88 „

Звістно не вся торгова цїна збіжа становить чистий дохід рільника. До коштів продукциї вчислити випадає кошта транспорту і те, що посередники між продуцентом а консументом, то є купцї на торговлї збіжем забирають. Чим дешевший єсть транспорт, чим простїйше і лїпше уряджена торговля збіжем, тим більший чистий дохід рільника. В Галичинї не відповідає одно і друге інтересам рільництва. Для експортуючої великої посїлости важні суть желїзницї. Сїть їх дуже мала а тарифи дуже великі в порівнаню з другими краями.

„Від року 1876 до 1881, вибудовано в Галичинї дві галузки, виносячі в купі 28 км. 1 сїчня 1884, виносили галицкі желїзні дороги лише 12·78% желїзних доріг Австриї при відношеню населеня 26·909% і відношеню простору 26·164% (Paszkowski). „В лїтах 1884—1887 прибуло в Галичинї 1017·772 км. доріг жел. то є 2/3 доріг, які мав 1 Сїчня 1884 (1551·535 км.) а які будовано через 37 лїт (від 1817).

„Щоби дорівнати Саксониї під зглядом желїзних доріг в відношеню до простору мусїла би Галичина мати в р. 1/2 1887 11.832 км. доріг,

замість 2295 то є о 9537 км. більше, або 515% тих желїзниць, які має. В відношеню до людности, мусїла би Галичина для дорівнаня Саксонії мати желїзних доріг 4.407 км. то є о 2.112 км. більше, або 192% тих желїзниць, які має. Крім того посїдає Саксонія 157 желїзниць вузких і 479 км. широких льокальних желїзниць". (Пашковский).

Після справозданя мінїстра Штайнбаха 1893 виносили галицкі желїзні дороги в р. 1881, 13·28% всїх доріг австрийских, то є 1552 км. В роцї 1890 лїнія побільшила ся на 2795 км. то є 17·67% всїх австрийских желїзних доріг, котрі в такім разї виносять 15.252 км. а без Галичини 12·547 км. Позаяк поверхність Галичини виносить 78.502 км. а поверхність Австриї без Галичини 221·525 км². припадає желїзних доріг: в роцї 1890 на 1 км². в Галичинї, 0·0345 км. в роцї 1890 на 1 км². в Австриї без Гал. 0·0566 км. до року 1885 на 1 км². в Белґії 0·142 км. (Edm. Nicolai 1885). Галичина становить 26% обшару Австриї а єї желїзницї лише 17·67% желїзниць австрийских. Простір, взятий в Галичинї під культуру рільну, єсть три рази менший від тогож обшару Австриї желїзниць має 4·64 менше як Австрия.

Квадратовий кільометер Австриї посїдає майже два рази, а Белґії 4·1 рази тілько доріг желїзних, що простір Галичини.

Після обчислень пороблених Щепановским в роцї 1888, припадало на 1000 км². доріг желїзних:

	в Галичинї	32·5 км.
	в Угорщинї	30 "
	в Італїї	34 "
	в Франциї	60 "
	в Анґлії	96 "
після наведеного в горі	в Бельґії	142·(!) "
	в Сполуч. Держ. Ам.	60· "

Коли би Галичина хотіла під зглядом желїзниць дорівнати Белґії, мусїла би мати желїзниць 10.300 км. замість своїх 2705 км.

Порівнанє Галичини з рештою Австриї на точцї богатства в скорі а дешеві средства транспортові випаде ще більше на некористь Галичини, коли увзглянимо дороги водні, на котрих транспорт відбуває ся за помочию парових моторів. Ріки і канали, по котрих ходять пароходи, віддають транспортови більшу услугу як желїзничі з тої причини, що кошта єго суть менші. Статистику доріг водних беру з Statistische Monatsschrift XII. 1886.

Довгота рік уживаних в Австриї до комунїкациї, виносить в роцї 1885 — 3,758.254 км.

З того припадає на такі, покотрих ходить тілько дараби 1,084.420 км.
" " " " звичайні кораблї 2,673.834 "
" " " " такіж пароходи 1,311 493 "

Знаходить ся	в Галичині	в Буковині
сплавних рік в загалї	960·500 (24·89⁰/₀)	345·440 (9·95⁰/₀)
де можлива плавба пароходами	698·700 (55·28⁰/₀)	
„ „ „ звич. корабл.	960·500 (35·51⁰/₀)	
„ „ „ лише дарабами		345·440 (29·92⁰/₀)

Дороги ті суть слїдуючі: Висла від Пшемши,	для кораблів звичайних,	парових.
коло Осьвенціма до Завіхосту . .	298·800	298·800 км.
Пшемша	23·400	23·400 „
Дунаєць від Старого Сонча . .	111·000	
Сян від Перемишля	119·500	
Буг від Сокаля	31·300	
Днїстер від Чортория . . .	376.500	376 500 „

Буковина:			
Прут по Черемош	65·580 км.	плавба дарабами	
Черемош від зливу біл. і чорного Черемоша	72·180	„ „	
Сучава	111·260 „	„ „	(часами)
Бистриця	63·730 „	„ „	
Дорна	32·690 „	„ „	

Число курсуючих кораблїв:

	під воду		з водою	
в роцї	1884	1885	1884	1885
парових особових	1.118	902	1·118	991
„ фрахтових	1.238	1.236	1.236	1.247
товарових	11.300	10.674	12.750	11.247
		дараб	2.892	3.172
	13.656	12.902	17.996	16.657

З того припадає на горішний Дунай:

в р.	1884	1885
пароходів особових	120	136
„ фрахтових	268	332
товарові (Schleppschiffe)	562	681
звичайні кораблї	653	537
дараби	377	379

О пароходах галицких мовчить статистика. Якийсь час мали ми мізерний пароход на Днїстрі, тепер маємо два на Вислї. Позаяк однак они не служать до транспорту товарів, не мають для нас жадного значіня. Як велике значінє для транспорту посїдають дороги водні, показує нам імпонуюча досить цифра перевезеного ними товару.

Скількість перевезеного товару в сотнарах метричних:

	в році 1884	1885
на Дунаю	2.256.404	2.383.308
„ Ельбі	16.114.548	15.421.194
„ Вислї	3.042.639	2.440.562
	21.413.591	20.245.064

Водний транспорт в Галичинї зменшає ся постійно. Скількість товару перевезеного Вислою і єї допливами, виносить сотнарів метричних

в р. 1883 — 3.493.667
в р. 1884 — 3.042.639
в р. 1885 — 2.440.562

	1884	1885	менше о
Ввіз	689.851	606.000	23·2%
Вивіз	2.180	1.833.832	15·9%
Транспорт внутрішнїй	71.970	400	99·4%

Крім того, що в загалї річ беручи, край цілий посїдає дуже мало желїзниць, сїть їх єсть дуже не рівномірно розложена. Знаходять ся великі плідні простори, котрих збіже мусить бути транспортоване дуже далеко і з великими коштами до найблизшої стациї желїзничої. 15, то є 1/5 повітів, з мілїоном людности, не посїдає анї одного кільометра желїзної дороги. Суть се слїдуючі повіти: Богородчани, Борщів, Бережани, Городенка, Яворів, Косів Підгайцї, Теребовля, Турка, Залїщики, Бжозів, Демброва, Кольбушова і Ніско.

Простори ті не суть розкинені кождий поодиноко поміж лїніями желїзничими, тогди би ще річ не представляла ся так разячо, але декотрі з них получені вкілька напростори без того важного средства комунїкацийного, як і пр. просторонь о найлїпших ґрунтах виносяча що найменше 15.000 км² між лїніями желїзничими Львів-Підволочиска, Львів-Станиславів, Львів-Гусятин і граничним Збручем: або просторонь між лїнією Львів-Броди і лїнією граничною Броди-Белзець. Се простори так великі, як цілї краї Карингия або Г. Австрия, а мимо того не перетинає їх жадна желїзнича лїнія. (Левицкий посол державний 1892 3).

Позаяк вартість желїзниць міримо в тій робогї після услуг, які вони дають рільництву, то мусимо зауважати, що всї желїзницї галицкі случайно тілько служать збіжевому транспортови, що вони меншу услугу віддають рільництву як н. пр. желїзницї сполучених держав, котрі були будовані виключно з огляду на інтерес рільництва, а не як желїзницї галицкі, котрі завдячують своє істноване виключно інтересам мілїтарним центрального правительства австрийского.

Ґостковский замічає справедливо, що „маємо желїзницї там, де рух місцевий їх не потребує, а там, де вони потрібні, не маємо їх“.

Крім того і ті желїзницї не віддають таких услуг, які могли би віддавати длятого, що нема у нас сїти льокальних желїзниць, довозячих товар до головних артерий. Чим більше сїть росте, тим більші услуги віддають лїнїї давнїйші. Що се правда покаже нам статистика: Коли сїть скарбових желїзниць в Галичинї виносила 588 км. обслугувала рух 126 мілярд. Тон. км., коли в р. 1892 побільшила ся до 2319 км. перевезла річно 1527 мілїярд. Тон-Кт.

Коли отже сїть побільшила ся 4 рази, рух побільшив ся 12 рази, визиск желїзницї побільшив ся 3 рази.

(Гостковский Ekonomista P. 1892).

Після статистики мінїстерства торговлї рух на желїзницях галицких виносив в р. 1888 2.109 мілїярдів Тон-Км. На підставі тих цифр обчислив Ґостковский, що галицкі желїзницї дуже слабо визискані. Вони могли би 9 раз більше перевозити як фактично перевозять. Наші желїзницї суть визискані лише до $^1/_9$ своєї спосібности перевоженя до $11^1/_2\,\%$.

Через те, що желїзницї не виекспльоатовують ся так, як би могли бути експльоатовані, рентують ся слабо, і роблять неможливим знижене тариф перевозових, що відбиває ся тяжко на продуцентах збіжевих. З галицких льокальних желїзниць, опроцентовував ся в р. 1889 капітал накладовий желїзниць коломийских в висотї $2{\cdot}7\,\%$, Львів-Белзець в висотї $1\,\%$, Ярослав-Сокаль в висотї $0\,\%$, Дембіця-Надбжезє давала мінуси. Пересїчно $1^3/_4\,\%$.

За високі перевозові тарифи, в порівнаню з тарифами, з яких користають продуценти конкуруючих з нами країв були вже не раз предметом скарг наших експортерів. В доказ возьмім витяг хочби з одного документу — петициї львівскої палати торговельної з р. 1869.

Виказує вона, що тарифи з Пешту до Бреславя, Берлїна і Дрезна суть релятивно низші, як тарифи зі Львова до тих самих торгів, хоч Львів віддалений від них релятивно менше як Пешт.

Кошта перевозу одного сотнара виносять:

	зі Львова		з Пешту		Ріжн. на некор. Львова
	милї	кошта	милї	кошта	на сотнар. злр
До Берлїна	128·3	3·92 злр.	130·9	2·96 злр.	1·96
„ Гамбурґа	166·2	4·82 злр.	172·5	3·18 злр.	1·64
„ Дрезна	116·2	3·90 злр.	105·7	2·68 злр.	1·22
„ Бреславя	80·6	3·02 злр.	90·5	2·42 злр.	0·60

На сотнарі збіжа, виносить ріжниця на некористь Львова від 60 кр. до 1 злр. 64.

Найбільшою пляґою рільних продуцентів єсть незорґанізована торговля рільними продуктами — відповіднійше говорячи, зорґанізована против інтересам так продуцентів як і консументів. Причина такого стану річи єсть така сама, як і причина всїх згадуваних вже так індивідуальних як і суспільних хиб господарских. Історня розвою нашої суспільности кидає і на ту справу ясне сьвітло. Торговля продуктами рільними моглаби була розвинути ся в спосіб відповідаючий інтересам продукуючих і консумуючих, коли би була розвивала ся рівномірно і яко наслїдок запотребованя торгу рільником, в наслїдок і рівнобіжно з ростучим попитом за продуктами хлїбороба. Коли би навіть — через нак іїн історії специялїзувати всї чинности суспільні – одже і ґосподарскі — і витворила ся посередна кляса людий поміж продуцентами і консументами, кляса купців, всеж таки продуцент стояв би близше консумента, мав би більший вплив на циркуляцию свого продукту, був би більше независимий від посередника — перекупщика. Товар мавби до перемандрованя коротшу, менше запутану і яснїйшу дорогу. З суми, яку консумент платить за продукт, менше пропадало би в кишенях перекупщика, а побільшало би чистий дохід рільника. Тимчасом довгі віки було так, що шляхтич дуже мало, а селянин майже нїчо спільного не мав з торгом.

Тимчасом хлїбороб запотребував нагло масу гроша. Запотребованє то росло рапідно з дня на день, далеко скорше ніж вітвирав ся беэпосередний торг на продукта рільні. Торг той був би собі рільник скоро винайшов; що сего не зробив, завинила та обставина, що в нашім суспільнім орґанїзмі розсїв ся і розвинув ся рак. Се родові шпекулянти і купцї — жиди. Вони то сейчас наставили ся купувати збіже, хоч єго і не потребовали.

Консумент купує товар безпосередно тогдї, коли єго потребує і до того товар готовий; крім того треба єго винайти. Жид тимчасом готов єсть в кождій хвилї закупити як найбільшу масу збіжа. Він платить за збіже навіть тогдї, коли ще на пни. Не диво отже, що елемент той лишив ся одиноким купцем земельних плодів, що відгородив продуцента від консумента хиньским муром. Продуцент знає нинї тілько свого жидика і більше не знає, що з єго збіжем дїє ся. Куди воно йде, хто і як за него платить; що збіжем грають на біржі так як акциями ріжних компаний, о тім і не снить ся нікому у нас. Раса, віра та історня кляси галицких перекупнів, зробила з них солїдарне, сильно зорґанізоване тїло, котре супроти кляси продукуючої, не посїдає соперничаючих з собою частий. Які би там сварнї були між жидами купцями, устає між ними всяка

конкуренция, єсли станугь супроти своєї офіри. Нинї посїдають галицкі жиди, що оперують по селах і місточках, свої округи і жаден жид з tacite признаним правом горожаньства в однім окрузї, не вліз̇е на територию другого, каламутити єму ґешефта.

На торзї сьвітовім устанавляє цїну товару відношенє подачи продуцентів до попиту консументів. Згадана солїдарність галицких перекупнів справила, що в галицкій торговлї продуктами рільними, попит консументів за товаром зійшов до нулї. Єго місце заняла диктаторска воля жида купця. Попит на товар рільника знаходить ся тогдї, коли до того жиди допустять. До якої степени заволодїли жиди торговлею доказують факти, що нинї на ярмарку, рідко коли хлїбороб від хлїбороба купить безпосередно корову. Добре торгувати — то привілєй жидів — хлїбороб того ніколи не потрафить. Коли хлїбороб *А* хоче набути корову від хлїбороба *Б*, висилає до А жида, котрий купує корову, і доперва відпродає хлїборобови Б очевидно з заробком в висотї кількох золотих! Щобн усунути те посередництво жидів в торговлї збіжем паньским, заложено перед роками склади збіжа, де кождий пан міг збіже зложити, а навіть сейчас гроші дістати. Товариство мало потім само збіжо вислати на торг. — Склади заповнили ся сейчас збіжем. Але чи безпосередно від продуцентів? Нї! Пан продав як звичайно своє збіже жидови і той використав догідні маґазини, збудовані для єго заглади.

В торговлї з хлїборобами вижидають жиди пори критичної, де хлїбороб змушений продавати свій продукт в більшій масї. Діє ся то найчастїйше в часї сгяганя податків. В таких часах купують жиди все за безцїн. Брак управильної і скорої циркуляциї товарів дає ся також в знаки в часах, коли брак пашї не позваляє держати багато худоби.

В наслїдок неурожаїв в р. 1889 спала цїна корови до 10—15 зр.
коний „ 2 і низше(!)

Але і се ще мало. Навіть при так низкій цїнї, не знаходили ся купцї на живий товар. З тої причини вибито тогдї незвичайну масу домашних зьвірят.

Після обчисленя Рутовского вибито коний 63000.
скота 109000.

Сама страта в навозї, яку край через те потерпів, має виносити 8,081.000 злр.

Як торговля продуктами рільними, так і торговля всїми річами, котрих хлїбороб потребує, знаходить ся в руках тої самої кляси і під тим зглядом визискує продуцентів в примірний спосіб.

Визиск сей усунути би можна лише з усуненєм перекупнів, самостійних посередників між продуцентами а консументами, що щасливо перевели вже синдикати фермерів американьских.

Не треба однак сягати аж до Америки, коли хочемо бачити, які користи приносить рільникам управильнене торговлї рільними продуктами а головно усунене посередної торговлї (Zwischenhandel). Сюж задачу, поставили собі офіцияльні францускі синдикати рільничі. Стала рада директорів департаментів має бути інституциєю, що зцентралїзує всї стараня, відносячі ся до торговлї збіжем, то є статистику, клясифікацию збіжа, збіжеві біржі, справу мір, ваг, і т. п. Вийшовши з потреб всесьвітного торгу і продуцентів, має вдоволити одних і других, остаточним управильненем торговлї.

Подібну задачу поставили собі — хоч в дуже вузких границях, галицкі Kółka rolnicze і Народна Торговля.

Більше доконано в тім напрямі в сусідній нам рільничій Росиї. Для приміру наведу лише Київске Товариство рільниче:

Завязало воно безпосередні зносини з синдикатом францускиx мельників. Будує власні збіжеві склади і висилає очищену розсортовану пшеницю до Марсилїї. Там віддає її певній торговельній фірмі, котра зобовязана є не продавати иншого збіжа як лише випродуковане українськими рільниками, відбирати его в Одесї і виплачувати належитість в міру відбору. Крім пшениці повинна аґентура продавати також всї инші продукта стоваришених рільників. Кромі того, буде товариство скуповувати збіже і від нечленів, змагаючи в той спосіб зовсїм виразно до цїлковитого усуненя посередництва в торгловлї.

Стрічає ся однак в Ґаличинї, особливо в галицкій великій посїлости що навіть там, де вдоволено всїм вимогам товарної капіталїстичної продукциї, де на новий лад виобразовані аґрономи управителї ввели всї найновійші технічні улїпшеня, результати господарки в цїлости виходять некористно а часто і погубно для властителя. Ще кілька привичок, котрих повстаня треба гладїти в часах феодалїзму, суть причиною, — подекуди головною — руїни більшої части галицкої більшої посїлости. Тогдї то, коли пан не висилав зовсїм продуктів свого господарства на торг або коли се робив, то тілько в дуже ограничених скількостях, треба було все те в який би небудь спосіб зужити дома. Коли тим паном феодальним був монастир, держав він цїлї маси черців, гостив у себе найріжнороднїйших подорожних і волоцюг та годував цїлї леґіони бідних жебраків.

Шляхтич держав на дворі тьму дармозїдів і двораків. котрі ґрунтовно випорожнювали его комори і пивницї. Відси оставлена старопольска гостинність, котра була пересадою архаїстичної гостинности, властивої всїм племенам людским, находячим ся в докапіталїстичній фазї свого культурного розвитя. Пиятики на многоглавих польских дворах шляхоцких осягнули врецї грімкий розголос, сьвітовий стали історичною особливостию славного народу польского. Жадна згадка з історичної минувшини

Польщі не вилушує з грудий шляхтича польского так глубоко відчутого зітхненя як славний „Kulik“.

Шляхтич тодішний тримав величезний персонал службовий — офіциялістів — а люди ті господарували так, як уміли і як хотїли, без найменшої майже контролї зі сторони пана. Паньске око не дуже пильнувало їх роботи, бо се в тих часах і не дуже так було потрібне. Коли би навіть якийсь управитель хотїв бути несовісним для свого пана неміг пан з тої причини понести дуже великих страт. Бо на щож мав він н. пр. красти збіже, коли при лїнивій циркуляциї товарів не мігби був єго тихцем продати. Не міг він також предкладати панови за великих рахунків розходів грошевих, бо всї роботи так в полї, як і коло будинків виконували ся тогдї даремними робітниками, не при брязкотї звінкої монети, а при свистї гнучкого бука. Красти міг би тільки се, що потребував єго дім до житя а се міг він взяти собі і за відомостю свого хлїбодавця. Пан, котрий не потребував бояти ся страт з причини свого недбальства, лишав цїлу господарку на плечах розуму і доброї волї своїх людий, а сам забавляв ся полїтикою, ремеслом воєнним а в спокійних часах, пиятикою.

Господарский змисл шляхтича, котрий приговорений був на безчинність на прогяг кількох столїть, уляг комплєтній атрофиї. Він защез, як деґенерують і щезають ті части, або фізичні властивости зьвірячого орґанізму, котрі були в протягу численних ґенерацнй без чинности. Та властивість шляхти галицкої, та економічна інпотенция їх духа єсть подібно як згадане вже лїнивство хлїбороба галицкого продуктом історичним, цьвітом розвою середновічних відносин суспільних. Історня звиняє правда той блуд по польски говорячого руского шляхтича, вона управняє єго посїдати то свійство психічне, однак нинїшний період історнї, не терпить таких привичок. Як социяльні відносини, котрі породили подібні звичаї національні належать вже до історнї, повинна була шляхта і ті свої сьвятощі зложити в архів, де їх властиве місце, а не носити ся з ними на боєвище житя нинїшного. Шляхта повинна би в власнім інтересї позбути ся тих приятних правда але в часах капіталїзму не практичних привичок.

Нинї управитель маєтку шляхоцкого оперує паньскими грішми, платить ними робітників, спроваджує машини, будує доми, продає збіже і т. н. Гріш має форму дуже надаючу ся до крадежи. Пану ржондцї придасть ся нинї скорше гріш як давнїйше. Чиж то не манить гадка купити собі також село і слуги, стати ся самостійним паном? Або на старість покинути службу, купити в містї каменичку, та жити безжурно серед міских потїх. А коли пан ржондца має дїти — чиж їм гріш не придасть ся — дївчатам придане а хлопцям школи висші? Коли отже властитель не

посїдає новочасного господарского змислу, — а случай такий заходить в Галичинї майже у всїх шляхотских, а іменно у високо аристократичних родин — а єго служба не має „совісти“, помандрують доходи певно не до кишенї пана а єго служби. В наслїдок того дїють ся там, де пан шляхтич по звичаю предків, або зовсїм нї, або не дуже мудро вглядає в господарку, страшні для не втаємниченого незрозумілі і непонятні річи. Дуже часто тогдї, коли у пана нема гроший на заплату податків, розпоряджає єго персонал службовий показьними сумами. Нераз навіть переходить село в руки тих людий, а пан шляхтич зупиняє ся в радї повітовій або видїлї краєвім при бюрку дїурністи.

Але і не все тогдї, коли грошї замість блукати ся по кишенях служби, концентрують ся в руках властивих, стоїть сьвітло паньска господарка. Знов винен тут блуд одїдичений шляхтою по їх предках. Тогдї то, в золотих часах февдалїзму, була шляхта найвисшою клясою суспільности, була одиноким горожанином держави — (обивательом) відси то шляхта виключно носить назву обивателя. З тою гадкою, що они верховна кляса народу і довго практикованим способом житя „відповідаючим“ вповнї їх суспільному становищу так зросли ся наші пани, она так перейшла в їх „кров і кости“, що з нею розлучити ся не можуть, і жиють дальше так як жили їх предки за „добрих польских часів“, як пристало на „суспільну гієрархію“ — жиють без рахунку — над рахунок. Нинїшна капіталїстична господарка не позволяє однак дуже шастати грошем і мстить ся на тих, котрі доходи, які їм приносить ґосподарство, назад в него не вкладають.

IV.

Під впливом змальованих нами відносин ґосподарских, зміняють ся також ті відносини ґрунтово-власностні, які ми одержали в спадщинї від періоду февдального нашої господарки рільної. Новоутворені відносини власностні, не остають на оборот без впливу на дальше формованє продукциї рільної. Переміни в станї посїданя зачинають ся правильно від того, що хлїбороб, не могучи з своєї продукциї рільної добути тілько гроший, кілько вимагає від него нинїшна суспільність, мусить глядїти за ними поза межами своєї посїлости. Розвиваюча ся господарка грошева сотворила вже для такої цїли кредит. Інституция кредиту відносить ся ріжно до обох катеґорий посїлостий ґрунтових. Для великих посїлостий лекше зорґанїзувати рациональний кредит нїж для малих. З тої то причини кредит, котрий служить товчком поступу для господарки великих посїлостий, служить майже виключно до визиску дрібних рільних продуцентів і довершує їх руїну. Такий кредит, котрий виходив би на некористь потребуючого єго, може бути зорґанїзований лише через, або

під впливом розуміючих своє положенє і потреби інтересантів. З галицких рільників була лише велика посілість сьвідомою своїх інтересів. Она-ж і перша зорґанізувала для себе публичні кредитові заведеня. Кляса та використала також своє домінуюче політичне положенє в суспільности і ужила краю для своїх економічних цілий. Два найважнійші кредитові заведеня, банк краєвий і „Тов. кредитове земске“ служать лише великій посілости. Селянинови замкнено до них приступ в той спосіб, що за мінімум позичок, видаваних тими банками, установлено квоту так велику, якої селянин безкарно не може позичити, якої і не в силї позичити через малу гіпотеку, яку єго посілість представляє. Правда, заложено за публичною ініциятивою банк кредитовий селяньский, але доперва в роцї 1869, коли посілість велика має своє Товариство кредитове від р. 1841. Позаяк однакож рустикальний банк не зістав заложений і веденний сьвідомими свого інтересу селянами, анї людьми, хотячими фактично помочи селянам, не був він кредитовим в властивім слова того значіню. Банк сей, подібно як і банк руский, були інституциєю чисто лихвярско-розбійничою.

Галицкий банк рустикальний, котрого статута затвердило міністерство справ внутрішних рескриптом з 15/XII. 1867 ч. 50497/1143 на основі найвисшого призволеня з 6/XI. 1867, уділяє селянам позички від р. 1868 до 1884. За той час уділив він 70.437 позичок, на суму 14,948.397 злр.; обтяжив гіпотекою від р. 1869—1881, 561.456 морґів землї, о вартости близько 27,000000 злр. Кождий двайцятий селянин-ґосподар був в нїм задовжений. 6.571 публичних лїцитаций то є 27·9% всїх пуб. лїцитаций, — то єго дїло! З 2941 в часї 1869 – 1882 злїцитованих посілостий перейшло в руки третих осіб 797, банк набув 1.691 з того вернуло 900 до первісних властителїв а 791 остало ся при банку.

Цїла маніпуляция в тім банку була так уладжена, що селянин по сплатї всїх драчок, звязаних з осягненєм позички, замість стоячих на вексли 150 злр. одержував що найбільше 100 зр. замість номінальних 12%, які товариство мало від довжника нормально побирати, здирало оно з него фактично що найменше 40½%. — Обчисленя ті поробив Др Каро в працї: Bank włościański. 1892. „Кредит заведеня немав нїчого спільного з „піднесенєм рільництва“ — говорить згаданий автор.

Розбої банку, практикавані „під охороною законів“, зачали робити багато шуму, чого результатом було се, що галицке намістництво повідомило видїл краєвий письмом з 11/V. 1882 ч. 3912 п. р., що після „благоразумія“ міністерства справедливости, закони о лихві з 19/VII 1877 і 28|V 1881, мають бути застосовані також і при удїлюваню пожичок кредитними заведенями. Розпорядженєм з 20/I 1884 ч. 818 розвязало намістництво банк рустикальний. Стало ся се на основі §. 24 b.

закона з 26/XI 1852 ч. 253. Р. Ґ. Б. (З провини переступленя статутом зачеркненого обсягу діланя). 150.000 людий було загрожених утратою даху! Після справозданя з весни 1891 було в Галичині 8457, на Буковині 2.245, в сумі 10702 довжників банку.

Ще темнійшою картою в історії кредиту галицкого селянина єсть знаходячий ся також в ліквідациї рускиӣ банк рустикальний. Шкода, що не маємо рахунків. Крім тих публичних заведень уділює селянам кредиту краківске товариство кредитове, Каса задаткова у Львові і Львівске міске товариство кредитове.

Статистика дрібних заведень кредитних в Галичині представляє ся так: Громадских шпихлірів маємо 682. З тої суми має бути 135 звинених і то на жадане самих рад громадских. Они мають бути перемінені на каси позичкові. Центральне правительство хотіло завести примусові шпихлірі громадскі на взір, які заведено в Чехах і Мораві патентом цісарским з 9/VI 1891. Заміру однак не виконано, бо краєве політичне правительство супротивилось сему.

Громадских позичкових кас було:

в 1875 р.	1246,	з капіталом	1,100.000 зр.
„ 1887 „	2389	„ „	2,936.023 „
„ 1888 „	2428	„ „	3.501.586 „
„ 1889 „	2521	„ „	3,768.117 „

Тепер маємо кас громадских 3.350 на загальне число громад 6.230. Крім капіталу кас повіту Жовківского виносить закладовий капітал галицких позичкових кас гром. 5,114.587 зр. Каси ті не відповідають однак ціли, бо суть незвичайно лихо і не правильно адміністровані. З тої то причини ухвалив сойм закон з дня 19/VI 1887 ч. 44. дн. з. кр. котрим признає виділам повітовим право брати в свій заряд зле і некористно для загалу адміністровані каси громадскі. На основі того закона ухвалено обняти в тимчасовий заряд каси в 34 повітах. В девятьох не зроблено сего помимо потреби задля браку сил адміністрацийних.

Після справозданя І. деп. Виділу краєвого за рік 1892 маємо в Галичині 11 повітових кас позичкових. Їх стан з кінцем року 1891 виносить 515.215 зр 97½ кр. Після книги кас позичкових в Виділі краєвім маємо крім згаданих ще 14 кас пов. з закладовим капіталом 35.635 зр. 77 кр. Дві з них, заложені зістали ще в р. 1868, 1 в р. 1869; 2 в р. 1870; 2 в 1872; 1 в 1873; 1 в 1874; 2 в 1875; 1 в 1871; 1 в році 1881.

Кас щадничих міских маємо після виказу за рік 1891, 14; повітових 11.

Кас системи Райфайзена має Галичина доперва пять і то всі в зах. Галичині.

Уділюванєм дрібного кредиту занимають ся також каси сирітскі, в котрих ульоковані суть фонди нелітних. Кас таких було в области висшого суду краєвого в Кракові 65, з тих 58 уділювали позичок на гіпотеку. З 52 кас сирітских, знаходячих ся в обсягу висшого краєвого суду у Львові служили кредитом гіпотечним 42. Всїх кас сирітских було з кінцем серпня 1891 – 117, а лише 100 з нїх уділювали кредиту гіпотечного.

Яку участь брали в кредитних і залїчкових заведенях поодинокі кляси суспільні покаже нам отся табеля:

В роцї	було тов.	З тих тов	мало членів	З того числа членів були рільниками	власителями движимого капіталу і міских реальност.
1887	97	77	33.360	13.699 то є 49·10%	
1891	231	200	153 760	83 731 „ 54 46%	
„	„	73 жидів	30.(15	5.289 „ 17·55%	19.342 то є 64·4%
„	„	127 христ.	123 745	80.142 „ 6 ·81%	11.150 „ 9·04%
1892	252	112 жидів.			
„	„	140 христ.			

З всїх згаданих інституций кредитових користали не лише селяни але і міске населенє. Не відповідають они однак і в приближеню запотребованю кредиту вже з тої головної причини, що за малі суть капітали, якими ті товариства розпоряджають.

Капітал закладовий кас громадских виносив 1,100.000 зр. До року 1889 потроїв ся, бо виносив 3.768.117. Капітал той однак, так як би єго не було, з причини лихої адмінїстраций, о котрій ми вже згадували. Він весь майже роззичений.

В повітових касах щадничих був

	стан з кінцем р. 1891;	висота виданих позичок
	4,876.013 59 зр.	3,735.537·33 зр.
В міских кас. щад.	17,876.342 80 „	15,053.825·66½ зр.

В стоваришенях задаткових виносив з кінцем року 1891 капітал

власний	6,245.074·58 зр.
вкладки на біжучий рахунок	14,631.017·68 „
стан уділених позичок	22,932.440·40 „
капітал оборотовий	25,318.652·80 „

Загалом роззичили товариства задаткові в Галичинї в лїтах 1874—1891, квоту 458,000.000 зр. з чого на самі жидівскі спілки припадає 92 мілїонів зр. (Каро).

Статистика дїяльности тих кас сирітских що уділювали позичок на гіпотеку, представляє ся з кінцем р. 1891 в такий спосіб:

Число кас в Гал.	їх маєток	загальна висота позичок гіпот.	квота позичена		довжників	
			одною касою	одн. довжник.	сума	на 1 касу
всхідний 42	— зр.	234.060·485 зр.	5.572·85 зр.	416 47 зр.	562	над 13
західний 58	1,400.00	1,141.209 245 „	19.676 01 „	391·62 „	2.914	над 50

В цілій Галичині маємо кас таких з кінцем серпня 1891 — 100. Они позичили на гіпотеку посілостий міских та середних і дрібних сельских, положених в обсягу 97 судів повітових і повітових міско-делеґованих, 1,343.467·23 зр.

Жадної повітової кредитової інституциї не мають повіти Богородчани, Ніско і Рава. Товариств залічкових займаючих ся переважно уділюванєм кредиту селяньского 82. Цілковитий брак їх є в 18 повітах. Яко тако управильнений кредит хлїбороба обмежає ся на кредитові інституциї низшої катеґориї, як каси позичкові повітові, громадскі або личности приватні. З тої вже причини навіть правильний кредит хлїбороба мусить бути дорожший, як кредит панів. По перше тому, що видатки адмінїстрацийні суми тих дрібних заведень мусять бути більші, як видатки на адмінїстрацию кредитом сконцентровані в двох великих краєвих институциях. По друге, що кошта екзекуциї — при евентуальнім занедбаню довжника — суть в згаданих двох краєвих заведенях менші, бо они розпоряджають скорою і дешевою полїтичною екзекуциєю, коли всї иньші заведеня мусять стягати свої претенсиї довгою і незвичайно коштовною дорогою судовою.

В лїтах 1888—1891, на кожді 100 зр. позички, виданої котрим небудь з христіяньских товариств задаткових (крім Тов. взаїмного кредиту), припадала з коштів заряду (з вчисленєм платнї, тантієми, ремунерациї, синдикат, друки, податки і т. д.), квота 1·31 зр. В товариствах жидівских квота ся є троха меншою, бо виносить тільки 0·819 зр. В лїтах 1888—1891 піднесли ся кошта заряду так жидівских, як і не жидівских товариств о 31—22%! (Лопушаньский).

Кошта поношені довжником побільшають ся ще через неминучі прольонґати, конечні через те, що термін сплати назначуваний є звичайно впорі для збіжевого продуцента дуже недогідний.

В р. 1877 лише товариства в Домбровій, Новім Санчу, Перемишлї і Станиславові, виробили у себе практику застосовану до потреб людности рільничої. В р. 1887 з 185 товариств 65 уділювало також одноорочні позички не на векслї і без жаданя сплат ратальних. (Каро).

Крім того єсть кредит гіпотечний в Галичинї майже виключно привілеєм великої посілости, бо тота посїдає вже від кінця XVIII столїтя книги ґрунтові, а мала́ не всюда. З тої причини мусить хлїбороб шукати кредиту у приватних лиць. Приватний кредит то така институция, що

ставить собі метою не поміч, а використуванє клопотливого положеня продуцента. Приватний дрібний кредит єсть все тим, що називаємо лихвою. Він буде жертву свою що раз більше стискати своїми кліщами і ссати. Кождий кредит, при котрім процент за позичені гроші єсть більший від тої надвижки в чистім доході з ґрунту, котра узисканою зістала вложенєм позички в продукцию, назву лихвою, і то лихвою експльоатуючою продуцента.

Позаяк рента ґрунтова все єсть низша від грошевого чиншу, виходить, що кредитор — то є рухомий капітал все визискує рільника і то о ріжницю, яка заходить між процентом грошевим (Geldzins) а ґрунтовою рентою. Користь була би лише тогдї на стороні позичаючого, коли би ріжниця: рента ґрунтова — % від позички (Geldzins) = + рента.

Коли кредит гіпотечний, кредит удїлюваний заведенями публичними о низкій стопі процентовій, позваляє капіталови движимому визискувати рільника, щож доперва говорити про кредит приватний необоротного, непорадного і неосьвіченого хлїбороба. Лихварі, у котрих хлїбороб запозичує ся, черпають повними ведрами єго працю, — ренту ґрунтову. Але не тілько працю, не тілько дохід з машини, забирають вони, саму машину, саме право власности ґрунтової переливають вони на себе.

Що такий мусить бути результат впливу лихви на дрібну власність ґрунтову не потребуємо заглядати до статистики змін в стані посїданя. До такого виводу можемо дійти дорогою чисто теоретичною, коли порівняємо дохід з ґрунту, котрий не переходить 4% а найби вже доходив до 10% — з процентом, який платить галицкий хлїбороб свому вірителеви.

Видїл краєвий зібрав дуже богатий і цїнний материял в справі лихви на селї. З материялу сего оголошеного Дром Каро в працї „Der Wucher", виберу і подам — о скілько се можливе — в систематичнім порядку ті факти, котрі подадуть нам бодай в приближеню висоту процентів побираних вірителями хлїборобів.

Процент, який побирали каси громадскі, виносить в 2 касах (повіти Городок і Ряшів) 18%; в 9 к. 15%, *385 к. 12%*; 1 к. 11%; 96 к. 7%; *863 к. 6%*; 61 к. 5%; 29 к. 4% в 1 касї (Галич) жаден процент.

Що до повітових кас, то 2 з них побирає 12%; 1 к. 11%; 3 к. 10%; 1 к. 8%; 3 к. 6%. (Ibid.)

В р. 1891 стопа процентова від позичок удїлюваних членам 199-ма товариствами задатковими і кредитовими, обговореними в „Statysty-ці Związku", представляє ся так:

До 12%	побирало	1	товариство або	0·50%	загального	числа
„ 11%	„	2	„ „	1·00%	„	„
„ 10%	„	24	„ „	12·06%	„	„

„ 9%	„	35	„	„ 17·59%	„	„
„ 8½%	„	5	„	„ 2·51%	„	„
„ 8%	„	73	„	„ 36·69%	„	„
„ 7½%	„	6	„	„ 3·02%	„	„
„ 7%	„	31	„	„ 15·58%	„	„
„ 6½%	„	3	„	„ 1·51%	„	„
„ 6%	„	9	„	„ 4·52%	„	„
„ 5%	„	1	„	„ 0·50%	„	„
„ 4¾%	„	1	„	„ „	„	„
не виказало стопи проц.		7	„	„ 3·52%	„	„.

В лїтах 1874—1877 було 12·8—15·4% всїх удїлюваних тими товариствами позичок, опроцентованих по 12%, а 33—35% товариств по 10%. Від року 1877 почавши зменшає ся з кождим роком удїл позичок висше опроцентованих, а число низше опроцентованих збільшає ся:

В лїтах 1888—1891:

удїл 12 прц. позичок виносить	0·1%	загалу удїлених позичок			
„ 10 „ „ хитає ся між	1·8 а 2·9—	„	„	„	
„ 9 „ „ виносить	16·4—	„	„	„	(1891)
„ 8 „ „ „	29·4—	„	„	„	„
„ низше 8 прц. „ „	51·3—	„	„	„	„

(L. Caro „Lichwa na wsi w Galicyi“).

Каси сирітскі, позичають на 5— в піврічних з гори западаючих ратах.

Достарчуванє хлїборобам приватного кредиту, то є лихва, є ремеслом людий, котрі всї ті справи господарки селяньскої, в котрих яку небудь ролю відгривають гроші, сполучили в своїх руках. Найважнїйшими тими справами суть, торговля продуктами господарки селяньскої, артикулами ужитковими хлїбороба і кредит хлїборобский. Люди сї, то раса-віра жидівска через довговічне практикованє перекупничого (Zwischenhandel) і лихварского ремесла піднесена до значіня економічно-суспільної кляси. Лихвою займають ся також заможнїйші властителї ґрунтові, то є члени кляси продукцийної. Клясичним приміром таких хлїборобів-лихварів суть ославлені кулаки в Росиї. У нас сей сто раз від жида небезпечнїйший рід лихварів не розріс ся так дуже через конкуренцию — з роду способнїйших до того жидів. Небезпечнїйшим від „кулака“ хлїбороба, є „кулак“ пан. Властистелї великих посїлостий практикують ні досить велику скалю свою рідну лихву, котра неменше руйнує хлїбороба від лихви жидівскої.

Щоби охоронити ся від підозріня сторонничости обмежу ся виключно на наведеню уступів з працї члена кляси і партиї шляхотскої великої посїлости, графа Ст. Тарновского, котра появила ся в місячнику „Prze-

gląd Polski. 1874. IV. стор. 161“ під заголовком: „Porcye“: „...Gdybyś usłyszał, że w naszym kraju obywatele zamożni, ludzie „porządni“ i używający szacunku drugich, że *szlachta polska nati i posessionati ciągną lichwę z chłopa*, odpowiedziałbyś, że to rzemiosło oszustów i mniej więcej zatytułowanych złodziei... Otóż z boleścią na sercu i ze sromem na czole powiadam ci, że tak jest, że cicho i pod maską wprowadza się w niektórych okolicach kraju nowy rodzaj pańszczyzny, że są dziś jeszcze krzywdy ludu wielkie a prawie wołające o pomstę do Boga, że są obywatele, ludzie *porządni, szlachta* o swój klejnot herbowy zazdrośni wielce, a czystość jego w dziwny sposób szanujący, którzy u siebie na wsi *między chłopami prowadzą lichwę, jak ostatni żydzi*“. — Се бесїда о „Порциях“.

Порция, се певна сума гроший — звичайно 16 а найбільше 30 зр. позичена на „відробок“. Відрабляє ся однак лише процент і то так довго по однім дневи що тижня, то є 52 річно, доки цїлий капітал не зістане сплачений грішми. Числячи день лише по 25 кр., платить довжник від порциї 30 зр. 44%, а від зр. 16 зр. 82%. При „малій“ порциї“ 8 а зглядно 5 зр., де одним днем в тижні сплачує ся вже і капітал, виносить процент 50 зглядно 150 від ста. В час, коли день роботи коштує 50 або 60 кр. єї процент відповідно більший.

„... to nie wyjątkowe fakta i indywidua niestety, to zaraza, która się *szerzy*, to szkaradny trąd, który się jednym od drugich udziela i zaraża całe okolice, całe powiaty, we *wschodniej* części kraju... Шляхтич такий wolał by może rękę uciąć, niż ją do tego lichwiarza (жида, що зичить гроші молодим людям на фалшивий вексель) wyciągnąć, a sam robi co tamten i na włos nie jest od niego lepszy; gorszy owszem, bo chrześcijanin, bo Polak, bo szlachcic...“

Властителї движимого капіталу, удїляючі хлїборобам кредиту, — а котрі суть переважно жидами, — побирають:

за тиждень	то є	за рік	в повітах
1%	„	52%	1
1—2%	„	52 – 104%	7
2%	„	104%	20
1½—2%	„		1
1—3%	„	52—156%	1
1—5%	„	52—260%	2
2—3%			1

Я вже раз згадував, що той, котрий позичає менші квоти, платить більші проценти як той, котрий користає з більшого кредиту. Сказане не відносить ся тілько до так разячих ріжниць в висоті позичених квот, які заходять між позичкою великого і малого властителя; упривілейоване становище довжника більшої суми супротив меншої виступає ще маркантнійше серед самих дрібних вірителів. В доказ най послужать слідуючі факти, взяті з того самого жерела що і попередні. Чим меншою була позичка, тим більший процент оплачував довжник. І так:

Від квоти	позиченої на	платило ся	то є %	в повіті
10 зр.	1 місяць	1 зр.	120 „	Хшанів
1 „	1 тиждень	10 кр.	520 „	„
1 „	перший тиждень	10 „		Богородчани і Яворів
1 „	другий „	2 „		„ „
більшої	. . . . .		40—60%	в Рудках
меншої	. . . .		30—104%	„
„	. . . . .		24%	Підгайцях
„	. . . . .		25—104%	„
„	. . . . .		20—80%	Перемишлї
„	. . . . .		104%	„
„	. . . . .		30—36%	Тарнобжеґ
„	. . . . .		48—160%	„

Як бачимо звичайний процент, побираний лихварами, обертає ся між 50—150%. Таблиці наші брилюють однак і такими показьними цифрами як 400, 500 і 520% ! Але кредит грошевий, то ще не повний образ галицкої лихви. В відсталім культурою краю грають ще натуралїя велику ролю — маємо отже і позички та сплату їх і процентів натуралїями; або почасти натуралїями а почасти грішми. При тім кредитї виправляє лихва ще більші орґії як при грошевім; тут вона з більшим ще успіхом експльоатує хлїбороба як в своїй модерній грошевій формі. І для характеристики того рода лихви посїдаємо інтересний хоч не повний материял.

За	відбирав віритель	в повітах
1 корець	1 1/4 кірців	7
1 „	1 1/4—2 „	4
1 „	1 1/2 „	7
1 „	1 „ 4 ґарцї	5
1/4 „	1/2 „	1
1 „	2 „	6

Се були случаї, де так позичка як зворот капіталу і проценту, відбував ся збіжем. Частійше однак сплачує ся % роботою.

Від	брав віритель %	в повітах
1 кірця	1 день роботи	1
„ „	2 „ „	3
1/4 „	1 „ „	1
1/4 ячменю (=1 25 зр.)	4 „ „	1
1/4 жита (=2 зр.)	5—6 „ „ разом з капітал.	1
1 ґарця збіжа	1 „ „ в жнива	1
1 кірця „	кілька днів в жнива	2
1/4 „ „	2 дні	1
1 „ жита	1—2 „	2
1/2 „ „	кілька дні	1

В Бібрці вартість % відповідає 30—50%.

В шістьох повітах, в котрих також практикована така форма кредиту Др Каро проценту не подає.

В 47 повітах брав віритель замість проценту ґрунт довжника в уживане. „Жид дає хліборобови певну малу, ніколи майже 20 зр. не переносячу, квоту і зате за процент бере в уживане поле або сїножать на кілька або й довше літ; позичок заключених так, щоби довжник мусїв ще і ґрунт обрабляти було в повіті Рудецькім два случаї (лист до проф. Пілята — подає Каро). Коли довжник обовязаний або змушений відносинами робити у свого вірителя, одержує звичайно меншу платню, як робітник не задовжений у свого працьодавці. Ріжниця виражена в стопі процентовій.

виносить	в повітах	
20%	2	
25%	7	
25—35%	1	
50%	8	руські переважно всї
50—100%	4	
2/3 платнї звичайної	в 13 повітах	
5/8 „ „	„ 1 „	
2/5—2/6 „ „	„ 1 „	

Посол до ради державної Др Ридзовский сказав в однїй своїй бесїдї, що знає в східній Галичинї случаї, де побирано 1000 проценту! В перших місяцях 1894 р. відбуло ся у Львові кільканайцять процесів против цїлої банди лихварів, що запустили свої сїти у повіт угнївский.

Одному з них — імя его Іхель Кляйн, доказано 94 случаїв лихви. Побирав він невеличкій процент, бо 200 до 1400 від ста!!!

Зачислім вже послїдний факт до казок, то прочі нами тут наведені переконують нас, що процент оплачуваний довжником хлїборобом 10—100 і 500 раз перевисшає процент, який несе ємуріля. Мелїорациї, уможливлені позичкою, не то що не підвисшають з рілї о стілько доходу, щоби тою надвишкою можна заплатити позичений капітал, він не вистарчає навіть на сплату процентів. З причини тої височезної стопи процентової мелїорациї, роблені позиченим капіталом, не амортизують ся. Котрий хлїбороб хоче позбути ся довгу, щоби до безконечности не платити процентів, мусить ампутувати свою посїлість. Доходи з малого ґрунту хлопского зовсїм вже не амортизують затягненого довгу, коли довг затягнений не на мелїорациї а для покритя видатків, немаючих з продукциєю нїчо спільного; а виключно на такі цїли, як н. пр. заплату податків, затягає наш хлїбороб довги. Докладнїйша від галицкої статистика російска подає нам, що $^5/_6$ позичок іде на заплату податків а $^1/_6$ на закупно насїня. В ґубернїї Тверскій $^2/_3$ оплат до скарбу походило з позичок від осіб приватних. (Слонѣмскій, Вѣстникъ Европы 1893). Властителї дрібних капіталів рухомих служать дуже радо хлїборобови кредитом вже з тої головної причини, що гріш ульокований у хлїбороба на неможливо високий процент, як ми бачили від 50—150% ба навіть 520% (!) рентує ся без порівнаня лїпше, як гріш ульокований в цїнних паперах. Позаяк знов процент побираний лихваром єсть в десятеро або й в сотеро більший від ренти з того кавалка ґрунту, котрий вартостю своєю відповідає висотї позиченої суми, не квапить ся лихвар нї з відібранєм довгу, нї відповідаючого єго висотї кавалка ґрунту. Коли би забрав ґрунт, мав би з него дохід тілько в висотї ренти ґрунтової, а так, полишивши хлїбороба в посїданю довгу, побирає дохід з решти ґрунту, нераз навіть більше ще — не тілько дохід з цїлого ґосподарства але ще в додатку доходи з працї хлїбороба поза єго власним господарством. Длятого манїпулюють лихварі так, що не допускають жадним способом до сплати довгу. Звичайно назначують закороткі термiна сплати і до того ще в таких порах року, в котрих хлїбороб абсолютно не може вивязати ся з свого обовязку, коли він не тілько що не може платити, але знаходить ся в новій потребі гроша, чи то щоби заспокоїти голод, чи то щоби заплатити державі податок. В наслїдок того дїє ся звичайно так, що хлїбороб позичивши маленьку суму, помимо того, що єї вже процентами не раз і не два сплатив, остає ся все довжником і то довжником що раз більшим! Недоплачені часами проценти а головно високі відшкодованя за недодержуванє термінів сплат дочисляють ся до капіталу так довго, аж сума довжна не перевисшить вартість задовженої посїлости. Доперва

тогді, коли вже анї дохід з ґрунту анї зарібки родини довжника поза ґосподарством не дають вірителеви такого дохогу, до якого він має право на підставі довжної суми, мусить хлїбороб уступати з своєї посїлости добровільно або змушений судом.

Такий траґічний кінець довжника, як і иньші аномалії в области кредиту селяньского уможливляє брак економічного вихованя мас мужицких. Як довго хлїбороб небув повним і необмеженим властителем свого ґрунту, жив серед таких полїтичних і суспільно-економічних відносин, в котрих кредит був єму непотрібний і неприступний; кредиту з єго добрими і небезпечними боками він не знав. Хлїбороб був би тогдї научив ся уживати єго з користию для себе, коли би сама институция кредиту повстала і розвивала ся рівнобіжно з єго запотребованєм і можливостю уживаня, коли би творила ся в наслідок — яко результат потреби. Тимчасом кредит витворив ся у торгуючих народів, заклїматизував ся в наших містах довго ще до економічного висвободженя хлїбороба. По патриярхальному ґосподаруючий мужик знайшов ся рівночасно з осягненєм економічної свободи серед виру грошевої господарки, запотребував нагло кредиту. Він станув єму до розпорядимости — в якій формі, ми вже бачили. Сему непорадному та неуміючому з гроший користати хлїборобови, наставив ся з услугою хитрий, обізнаний з всякими законними вимогами і ключками, лихвар жид. Хлїбороб не попікши ся, зачав з огнём грати. Кредит єсть добром тогдї, коли єсть уживаний добрим ґосподарем в цїлях ґосподарских. Ужитий лихим ґаздою в цїлях не маючих з ґосподаркою нїчо спільного, стає ся для неї причиною згуби. Таким лихим господаром єсть як раз наш хлїбороб а неменше і наш шляхтич. Хлїбороб не задумував ся наперед — як має прибільшити дохід з землї, щоби єго не захопив термін заплати податків, без гроша в кишенї. В кождій хвилї, коли був в потребі гроша, чи то на податок, хрестяни чи весїлє, звертавсь до жида — а брав вже без рахуби — тілько кілько лихвар давав. Пани затягати довги також на справи поза господарскі на своє житє „над стан". Правдиві орґії стала лихва сьвятити допервa з роком 1868. В тім то роцї скасовано по перше всї обовязуючі дотепер обмеженя діленя ґрунтів селяньских (законом з 27/VI 1868 ч. 79) та проклямовано повну свободу процентову (законом з 14/VI 1868 ч. 62 зд.). Тріумфальний похід лихви від тої хвилї ілюструє нам докладно статистика лїцитиций публичних.

В	роцї	1867	було	в	Галичинї	лїцитаций	164
„	„	1868	„	„	„	„	271
„	„	1873	„	„	„	„	614

В роції 1874 було в Галичині ліцитаций	1·026
„ „ 1875 „ „ „ „	1.327
„ „ 1876 „ „ „ „	1.433
„ „ 1877 „ „ „ „	2.139

(Wiadomości statystyczne — Pilat).

Число ліцитаций в роції 1877 становили 1.304·3% тих, котрі були 6 літ тому! В роції 1877 19|VI ухвалила рада державна для Галичини і Буковини закон против лихви; в роції 1881 28/V., для цілої Австрії. З огляду на те, що і лихварям звісна сентенция „закон істнує на то, щоби его обминати“, закони ті не принесли ожиданих результатів. Обнижили троха стопу процентову, пришнурували троха мішок лихваря, але лихви не усунули, не усунули загального визиску праці хлібороба движимим капіталом. Хороба стратила троха на своїй остроті, але прибрала другий, не менше небезпечний, бо так само певно, хоч поволійше до загибели ведучий вид хороби хронічної. Так мусіло впрочім стати ся, бо хлібороб кредиту доконче потребує, а держава не подумала о тім, щоби рівночасно з введенем в житє обмежень кредиту приватного, сотворити раціональний державний кредит.

Помимо законів против лихви росте вона невпинно, і то так лихва законна як і не законна. Ціла посілість ґрунтова перейде незадовго на власність властителів движимого капіталу, бо задовженє рільників доходить до висоти вартости їх посілостий, коли вже не перевисшає єї.

Як великі суть довги кляси селяньскої, ніхто і в приближеню обчислити їх не потрафить. Властиві довги селяньскі суть приватні і неприступні урядовій статистиці. На їх безконечно високу цифру можемо лише заключати з иньших фактів, як н. пр. з задовженя гіпотечного, змін в стані посіданя, де причиною зміни властителя не була его смерть, ліцитаций судових і т. и.

Стан гіпотечного обтяженя дрібної ґрунтової посілости сіл і місточок.

З кінцем року 1868 був 465.513 зр.
Довги наросли до кінця „ 1888 до 43,523.542 „

З загалу обтяженя припадає на рік		
	1868 . .	0·32%
	1875 . .	5·84%
	1880 . .	7·02%
	1885 . .	11·73%
	1888 . .	13·57%

(Рутовскій, Rocznik statystyki.)

Що до довгів громадских, то подають нам „Wiadomości statystyczne“ р. 1874 слідуючі дані: „Пасива громадскі після приближеного обчисленя, не доходять до 7% активів.

В 42 повітах має 3755 громад	886 019·84 зр. довгу	
9 „	25.762·50 „	„
3764 громад без Львова і Кракова має	911.782·34 зр. довгу	

Ліцитациї дрібної посілости заряджені судами повітовими і міскоделеґованими:

В р.	число ліцит.	загальна сума квот довжних виказаних в едиктах ліцит.	
1873	614	153·808 зр. то є 22%	загальної суми цін викликан.
1874	1.026	289.851 „ „ 27%	
від (1875—1884)	23.649	7,010.167 „ „ 30%	„
пересічно на рік	2.364·9	701.016·7 зр. то є 30%	„

Число і вартість грошева змін зайшовших в стані посіданя дрібної посілости ґрунтової в літах 1868--1888.

		В наслїдок купна і продажи	в дорозї екзекуциї	з причини смерти	сума	
	ч.	195.269	3.086	33.015	231.370	зр.
	в. гр.	1,364.426	3,489.208	15,811.413	90,665.047	„
Пересіч. річно	ч.	9,298·52	146·95	1.572·14	11.017·61	„
В часі 1868—1888	В. гр.	3,398.306	166.152	752.924	4,317.382	„
„ 1884—1888	ч.	29.529·80	324·00	5.617·60	35.471·4	„
	В. гр.	7,077.659	253.751	2.130.811	9,462.221	„

Як бачимо в періоді 1884—1888 заходили зміни властителя з причини єго смерти лише в вартости 2,130.811 зр. річно, а з иньших причин, то є головно для вирівнаня чужих грошевих претенсий на 7,331.410 зр. то є майже 4 тілько, що з причини смерти! Землї галицкої великої посілости, особливож землї їх первісних властителїв то є ґрунта шляхти родової, суть також надмірно перетяжені довгами.

Задовжуванє землї не єсть нинї блудом економічним. Противно, не використуванє кредиту було би непростимим гріхом против заповідий капіталїстичної продукциї. Нинї повинно ся користати з кредиту в таких розмірах, в яких се тілько дасть ся — хоч би довг досягав висоти вартости маєтку — притім треба тілько памятати о тім, щоби процент позички був значно низший від можливої ренти ґрунтової. Позичка повинна бути ужита на мелїорациї, а в разї, коли ті вже пороблені, на р о з ш и р е н є посілости, щоби можна на більші розміри а з тим і дешевше продукувати. Статистика лїцитаций і змін властителїв переконує нас однак. що кредит не був ужитий головно на цїли мелїорацийні, а як був, то

в невідповідний спосіб. З наведених цифр довідуємо ся також, що ророва шляхта то є історичні властителї ґрунтові суть тими лихими аґрономами, бо коли їх посілість постійно зменшає ся, побільшає ся посілість иньших елєментів суспільних, що беруть ся тепер до ґосподарки на дотеперішній шляхотскій посілости.

Одна позиция говорить нам також, що дуже часто, коли нема під рукою купців з иньших кляс суспільних, ґрунта шляхоцкі продають ся не тілько низше своєї вартости але навіть низше довгу, який на них тяжив — а кредитові заведеня практикують загально звичай позичати найбільше 50% вартости шацункової ґрунту.

Те, що посілість ліцитована не знаходить купців у иньших властителїв ґрунтових, доказує, як лихо всї вони взагалї стоять, як мало капітал ґрунтовий показує тенденциї до зросту, до акумуляциї.

Вітолд Левіцкий обчисляє довг гіпотечний обтяжаючий велику посілість на 200 мілїонів. Відчисливши ґрунта певно вільні від довгів, дістає він обтяжених 4,500.000 морґів. На морґ випадало би отже пересічно 44 зр. довгу. Скапіталїзована вартість пересічного морґа галицкої рілї, виносить після цитованого вже нами Рош. Гербурґа 51 зр.

Що до обтяженя довгами великої посілости, то прибирає оно більші розміри подібно як і обтяженє дрібної посілости з р. 1868.

До року 1888 (Рутовский) виносить нове обтяженє		332,789.280 зр.
пересічно річно — в лїтах	1868—1888	15,847.108 „
„ „ „ „	1884—1888	17,579.920 „

Як бачимо в кождім пізнїйшім роцї, затягає шляхта більше довгів, як в попереднім.

В той сам час сплачено .	253,156.685 зр.
Пересічно в лїтах 1868—1888	228.966 „
1884—1888	12,682.173 „

Та сплата довгів не єсть абсолютно доказом або мірою економічної сили властителїв, бо сплата могла наступити через доробкевича, що купив добро у збанкрутованого пра-властителя.

Що позички великих властителїв ґрунтових не були ужиті раціонально на цїли ґосподарки доказує досить поважне число так примусових як і добровільних змін властителя.

Ліцитациї судові більшої посілости від року 1880 до 1889:

Загальне число ліцитаций 907, сума квот довжних 8,302.087 злр. Пересічно на рік випадає ліцитаций 90·7, пересічна сума квот. довжних 830.208 зр.

В році 1889:

Число ліцитаций заряджених і поновлених	оціінених на	сума квот довжних	квоти довжні становлять
65	2,601.284 зр.	474.756 зр.	18·25% цін [шацункових.

Що велика посіілість виказує так мало ліцитаций в порівнаню до ліцитаций дрібної посіілости, те доказує ще, щоби она під зглядом задовженя пропорционально ліпше стояла від послїдної. Причина лежить в тім, що велика посіілість не потребує вижидати тої прикрої остаточности, бо добровільною продажею части своєї посіілости, може увільнити ся від примусової продажи.

Що так річ має ся, показують нам часті зміни властителів табутярної посіілости.

Число і вартість грошева в зр. змін, зайшовших в стані посіданя табулярної посіілости ґрунтової в лїтах 1868—1888.

		В наслїдок купна і продажи	в дорозї екзекуциї	з причини смерти	сума
	ч.	5.209	173	451	5.833
	в. гр.	200,393.121	8,054.617	14,274.482	222,722.220
Пересіч. річно	ч.	248·94	8·24	21·48	277·76
В часї 1868—1888	в. гр.	9,542.529	383.553	679.737	10,605.820
„ „ 1884—1888	ч.	242·20	9·00	51·00	322·60
	в. гр.	8,517.352	305.402	1,238.561	10,161.315

Ґрунта збанкрутованої шляхти переходять на власність других властителів великих посіілостий. Статистика виказує досить значну концентрацію великих посіілостий. Число властителів зменшило ся від р. 1866 в мірі не стоячій в жаднім відношеню до рівнож в тім часї наступившого незначного зменшеня цілої териториї великих посіілостий.

На домінікальну посіілість припадало:

	морґів	властителів
до р. 1868	5.773.009	7.435 (Марасé)
в р. 1890	5.371.269	4.493 (Пілят)

Числячих морґів	До р. 1868	в р. 1890
	Було посіілостий (домінік.)	
Над 1000	1.639	1.057
„ 500	3.306	1.811
„ 100	6.122	2.933
низше 100	1.313	1.332
На одну посіілість припадає пересічно морґів:	755	1.200

Заходить однак дуже часто обставина, що ґрунт, котрий шляхтич змушений продати, не знаходить набувці в чоловіці, приналежачім до тої самої кляси ґрунтових правластителів. Другі шляхтичі знаходять ся звичайно також в такім невідраднім фінансовім положеню, що думають радше о продажи, як о закупні ґрунтів. Земля паньска знаходить купців в людях приналежних до кляси купців, то є жидів, бо задля браку промислу міского ще та одна кляса може прийти в посїдане більших сум грошевих, потрібних на закупно так великих просторів землї.

Посїлість ґрунтова зачинає переходити в руки жидівскі доперва з роком 1860, бо в тім роцї признало цїсарске розпорядженє з 18 лютого право посїданя таким жидам, котрі укінчили що найменше низші середні школи, або відповідні фахові, або одержали ступень підофіцерский. В наслїдок того маємо після обчисленя Віт. Левицкого в „Nasze czy obce żywioły" в руках жидів посїлостий оплачуючих над 100 зр.

податку в роцї	1861 . .	49
„ „	1876 . .	289
„ „	1889 . .	513

На 2.331 управнених до голосу з курий великих посїлостий маємо жидів:

в роцї	1861 . .	38	
„ „	1870 . .	68	
„ „	1889 . .	305	то є 13% загалу виборців.

Після нашого автора є в руках жидів — по счисленю тих маєтків, котрі дефінїтивно належать до жидів — в приближеню 349.000 морґів домінїкальної посїлости. Ґрунтів селяньских мали набути жиди около 100.000 морґів.

В роцї 1890 пишає ся кождий осьмий шляхтич obywatel пейсами і розпоряджав 1025·4 морґами домінїкальних ґрунтів. До того то часу, перейшло в посїданє жидів 577 то є 13% домінїкальних посїлостий, разом 591.694 морґів! А інвазия жидів датує ся доперва від 1868 року! Позаяк і тих доробкевичів в Галичинї замало, щоб забрати посїлости збанкрутованої шляхти, переходить земля в руки чужинцїв з заходу, то є Чехів і Нїмцїв, глядаючих щастя на некультурнім всходї. В руках тих елєментів знаходить ся вже близько 400.000 морґів. А як не знайде ся під рукою такий чоловік, котрий закупив би маєток в цїлости за цїну рівну єго вартости? Чи властителї а взглядно вірителї продають маєток низше вартости, низше цїни шацункової ба навіть низше довгу, що тяжить на проданій посїлости — як се виказує нам российска статистика? Чи, і в якій мірі се у нас дїє ся, на се я не маю достовірних статистичних дат. Великі властителї радять собі в иньший спосіб. Вони старають ся продавати посїлість не в цїлости, а дрібними парцелями.

Продавати парцелями есть багато користнїйше, бо за малий ізольований від великої посїлости кавалок поля, купований на тоє, щоби становити окреме ґосподарство, платять лїпше як за такий сам кавалок купований в купі з ґрунтами більшої посїлости на то, щоби остати ся в комплексї. Причина того, на поз р загадочного і безосновного явленя, есть досить ясна.

Вартість і цїну посїлости становить скапіталїзований **чистий** дохід з тої посїлости. Дохід brutto з морґа добре обробленої землї дрібного властителя есть більше менше рівний доходови brutto з морґа великої посїлости. Не рівний есть однак чистий дохід. Видатки на паньске житє властителя великої посїлости суть більші як видатки на скотске житє хлїбороба. Позаяк ті видатки зменшають дохід ґрунту, виходить, що більший есть о ту чать чистий дохід з посїлости хлїбороба. Велика посїлість видає кольосальні гроші на робітника. Малий властитель є сам зі своєю родиною робітником і працює на своїм ґрунтї за двох платних паньских робітників. Понеже з тої причини кошта продукциї на малій посїлости суть без порівнаня менші буде і чистий дохід хлїбороба о ту ріжницю більший. Позаяк скапіталїзований чистий дохід, становить цїну ґрунту, мусить бути ґрунт падаючий ся на малу посїлість дорожший, від латифундій. Позаяк малі, від центра великого господарства віддалені і від иньших ґрунтів в посїлости ізольовані, кусники ґрунту найменше рентують ся ляндльордови, а загосподаровані дрібним властителем, нічим не ріжнять ся від иньших дрібних ґосподарств, надають ся особливо сї ґрунта до парцеляциї і продажи. З тих то причин роблять навіть деякі шпекулянти в Німеччинї грубі інтереси; закуповують за відносно низку цїну великі паньскі посїлости, парцелюють і продають за грубі гроші частями. Заложено там навіть банк державний, котрий займає ся тою операциєю.

Банкрутуюча економічно шляхта галицка зрозуміла, що така парцеляция і часткова продаж задовжених посїлостий може їх фінансово підреперувати, зачинає проте роздумовати над зорґанізованєм акциї парцеляцийної в тім напрямі.

Позаяк при тім все ще думає, що велика посїлість а суспільність то все одно, що їх клясовий інтерес то справа народу, стають домагати ся у держави і краю підмоги під тим взглядом. Свою претенсиональність мотивують також потребою піднесеня упавшого стану хлїборобского, потребою утвореня середньої кляси селяньскої. На разї парцеляция відбуває ся спородично ту і там, без жадного з гори обдуманого і веденого пляну. Парцеляцию улекшило скасоване в р. 1868 закона, обмежаючого свободу дїленя табулярної посїлости.

Як великий простір великої посїлости розпарцельовано, не можемо і в приближеню подати, бо до нинї не маємо і не будемо мати докладної статистики парцеляциї. Мусимо обмежити ся до дуже дрібних і недокладних даних, які удало ся зібрати видїлу краєвому за час 1885—1888.

Після материялу зібраного статистичним бюром видїлу краєвого, а оголошених Віт. Левицким в Економістї польскім начислили ми, що за той час розпарцельовано 1.907 моргів великої посїлости.

Рівнож розпарцельовано або цїлковито або в переважній мірі частно коло 80 маєтків. Материял се однак не повний. Від року 1888 мусять сторони доносити про намірену парцеляцию власти полїтичній. Се дало видїлови краєвому можливість докладнїйшої статистики. Левицкий вислїдив, що на обшарѣх двірских було в протягу двох лїт (1888 і 1889) в 42 повітах 159 случаїв парцеляциї. Простір розпарцельований обіймає 11.257 моргів. Крім того 2 цїлі маєтки і 846 парцель о незвісній Левицкому поверхности. Загальний простір розпарцельованої землї виносив би 14.000 моргів. Числячи морг по 150 злр. представлялоби се вартість 1,100.000 злр. Цифру ту уважає Левицкий однак за малу, бо багато случаїв парцеляциї відбуває ся помимо припису, без відомости властий.

В роцї 1872 заложено при Краківскім „Заведеню кредитовім земскім" „Галицке товариство парцеляциї і будови". Капітал був обчислений на 5 мілїонів. Кріза на грошевім торзї в р. 1873 і холера мали бути причиною, що по кількох місяцях в р. 1873 „Товариство" звинуло свою дїяльність, котрої результатом було розпарцельованє ледво 3 фільварків, кількадесятьох моргів з дібр Бжеско і одного маєтку в Королестві Польскім.

В р. 1890 ухвалив сойм резолюцию, в котрій завізвав Видїл краєвий, щоби взяв під розвагу справу утвореня при Банку Краєвім віддїлу мелїорацийного і в і д д ї л у п а р ц е л я ц и й н о г о. Супроти того, що всї наші, так автономічні як і державні тїла законодатні, — дякуючи нашій ординациї виборчій — дуже чуткі на інтереси великої посїлости, надїяти ся належить, що незадовго край возьме ініцияттиву і керму тої акциї в свої руки, щоби тим успішнїйше перевести відтворенє і скріпленє здорового стану хлїборобского(?).

В послїдній сесиї, полагоджено сю справу в слїдуючий спосіб: Щоби засягнути ради віднїс ся Краєвий видїл до господарских товариств краю і до земельного банку в Познаню. Господарскі товариства заявили ся против уряджєня парцеляцийного віддїлу в краєвім банку, і радили, щоби дїло се полишити товариствам і місцевим компанїям. Дирекция познаньского банку надіслала обширний реферат, ілюструючий акцию парцеляцийну в Прусах. Краєвий банк супротивив ся з ріжних зглядів основаню в єго нутрі парцеляцийного заведеня і заявив, що

готов предприємствам в тій цїли удїлити поміч. Банк розпочав вже в тій справі дїяльність, принявши участь в парцеляциї кількох маєтків. Справа зістала усунена на разї з порядку дневного, аж доки єї хтось незадовго непідпесе на ново.

Поки що, відбуває ся в Галичинї парцеляция великих посїлостий без інтервенциї законодавчих тїл.

З поданої вже статистики бачимо, що процес парцеляцийний поступає досить скоро. Часті случаї парцеляций зродили в умах багатьох, не глубоко думаючих гадку, що ся поява то вже правило, конечність суспільна. Багато „социяльних економів“ підносить ті факти до значіня специяльно галицкого закону економічного. Притім уявляють собі, щв знищили науку школи Марксистів о конечній концентрациї продукциї і акумуляциї капіталу в капіталїстичній добі суспільної ґосподарки. Теориї ті — резонують вони — мають значінє хиба лише для Німеччини або Анґлії для країв. котрих економічні відносини служили обєктом обсервацийним для теоретиків новочасного социялїзму. В Галичинї відносини мають бути принципіяльно ріжні від відносин західно европейских. Наш економічний розвій має ступати по зовсїм иньшій дорозї як н. пр. розвій Анґлїї, де дрібний властитель ґрунтовий щез з поверхнї землї а цїла посїлість ґрунтова концентрує ся в руках немногих ляндльордів.

Розпад деяких шляхотских посїлостий в Галичинї не говорить абсолютно против теориї акумуляцийної. Ся поява єсть симптомою патальоґічною і переходовою, викликаною „дочасними“ аномалїями в господарцї так малих як і великих посїлостий. Коли би розпадаюча ся велика посїлість була посїлостию капіталїстичною, повставшою з дрібних посїлостий в дорозї борби конкуренційної, коли би така капіталїстична посїлість, продукуючи в зовсїм новочасний спосіб, застосовуючи ся до всїх вимогів грошевої господарки, упадала, говорило би се щось против загального значїня теориї акумуляцийної. Галицка велика посїлість, єсть однак по своїй ґенезї феодальною, переложеною в часи капіталїзму, а незастосовуючою ся до зверхних обставин, від котрих попала в зависимість. Вона не ґосподарує по капіталїстичному і тому мусить згинути, а на єї розвалинах виросте нова капіталїстична велика посїлість. Про галицку шляхотску посїлість можна сказати до слова те, що Жигачев сказав про російских поміщиків.

„Дворяни“, як показує ся, не приноровили ся ще до нових условій господарки, не виповнили нових вимог житя, і запустінє їх посїлостий, знищенє їх гнїзд, дальше і убожество дворянства, явили ся лише льоґічними наслїдками тої їх неприспособлености. Яко упривілейований і службовий стан дворянство наше нїколи не визначало ся особлившою пильностю в господарчій дїяльности на своїх посїлостях, але в давні старі

часи личні хиби володарів маскували ся становими прероґативами і тому не могли впливати замітно на міць і витрималість їх земельної посїлости. В нинїшні однак часи лична дїяльність людий, їх енерґія і предприємчивість, являють ся рішаючим моментом в тім або в иньшім економічнім або социяльнім положеню, досяганим людьми; в наслїдок чого двояни як непильні господарі не занедбали спустити ся на оден із низших економічних ступнїв, на котрім кожду похибку в той же час бачно стереже „герой нашего времени“, всюди присутний „чумазый“. При таких услївях кредит являє ся для дворяньскої земельної посїлости лише руйнуючим елєментом.

Що розпадає ся лише посїлість родової шляхти галицкої — тих правластителїв з старосьвіцкими привичками ґосподарскими, а посїлість ґосподаруючих по новочасному не дробить ся а противно лучить ся в комплекси, доказує статистика ґрунтова. — Як ми вже бачили розпарцельовано спорий простір домінїкальної посїлости. Мимо того парцеляция та не зменшила цїлого простору домінїкальних ґрунтів.

Після Пілята числила вона в р. 1866 — 5.773.009 морґів, в р. 1890 — 5.371.269 морґів. Поверхність ґрунтів домінїкальних зменшила ся в кождім разї за тих 25 лїт, о 401.740 морґів. Се зменшенє треба однак приписати не тим економічним причинам, котрі руйнують шляхту і приводять до парцеляциї. Через акт чисто адмінїстративної-неекономічної натури, іменно через реґуляцию сервітутів, обкроєно домінїкальну

посїлість о 161.894 морґів лїсів і о
115.395 „ иньших ґрунтів
то є о 277.289 морґів в загалї.

В послїдних днях опублїкувала Gazeta Lwowska „Stan spraw serwitutowych po koniec grudnia“.

Се справозданє представляє річ в слїдуючім видї.

Від початку установленя сервітутових властий по конець грудня 1893, зголошено 30.625 уживальностий, підлягаючих поступованю після патенту 15. XI. 1853. Остаточно полагоджених справ зістало 30.571.

Яко винадгородженє за скасованє сервітутів признано управненим по кінець грудня 1893:

a) в грошах 1,217.166.375 зр.
b) в ґрунтї 278.374 морґів 816 сяжнїв.

Ґрунтові еквіваленти обіймають 162.368 мр. $367\frac{1}{2}$ сяжнів лїса і 116.006 мр. $448\frac{1}{2}$ сяж. пасовиск, ріль і сїножатий.

Решта бракуючих морґів не стоїть в жаднім відношеню до суми розпарцельованих посїлостий.

Мігби нам хто закинути, що теперішний простір домінїкальної посїлости рівнає ся давнїйшому помимо парцеляциї длятого, що при закла-

даню нових ґрунтових книг не втягнено всїх дрібних посїлостий, повставших з розпарцельованя домінїкальних ґрунтів — до книг ведених повітовими судами, — що ті дрібні парцелї містять ся в загальній сумі морґів домінїкальних. На те скажу, що статистика виказує посїлостий домінїкальних низше 100 морґових — в р. 1868 — 1313 а в роцї 1890 1.332. Більше о — 19 ! Се єсть доказом, що рівночасно з роспадом великих посїлостий в малі хлїборобскі, відбуває ся злучуванє дрібних хлїборобских посїлостий в посїлости велико-паньскі. Побіч парцеляциї акумуляция.

Нетілько багато хлїборобских посїлостий входять в склад паньских, в далеко більшій мірі загортають деякі великі посїлости свої товаришки з тої самої катеґориї посїлости ґрунтової. При тій самій загальній поверхности число властителів зменшає ся а пересїчна посїлість більшає.

	1866	1890
На одну посїлість домінїкальну припадає	755	1.200
Властителів домінїкальної посїлости було	7.435	4.493
Посїлостий більших як 100 морґів було	6.122	2.933

Ті властителї, котрі добре ґосподарують, побільшають свою посїлість. Ґазди старосьвітского крою задовжують ся і уступають з арени господарскої. Їх посїлість розпадає ся на парцелї або переходить в чужі, добре господаруючі руки. Нові властителї звичайно лїпше господарують як правластителї. Найлїпшими ґаздами суть чужинцї — заблудивші до нас Чехи і Нїмцї. Найлїпшим ґаздою і найбільшим приватним властителем ґрунтовим в Галичинї єсть нїмець архикнязь Альбрехт. Єго посїлости в Галичинї виносять над 80.000 морґів. До нових, на місце родової шляхти осївших властителів, належать і жиди. Мале релятивно до шляхти число лїцитованих жидів — поміщиків, доказує що той новий великопаньский елємент більше застосовує ся до вимог новочасної продукциї, як родова шляхта.

В роцї 1889 в 66 лїцитацийних едиктах довжниками єсть 58 (87.87)%) християн, а 8 (12.12%) жидів.

Число жидів властителів становить 13% властителів взагалї а число лїцитованих жидів властителів 12% лїцитованих.

Процент лїцитованих шляхтичів був би ще більший, коли би вони замість вижидати сю остаточність не продавали маєтків добровільно. Лїцитациї маєтків жидівских були би в прочім більше оправдані, бо вони купують дуже часто посїлости з довгами і очевидно не все можуть з них викрутити ся.

Щоби мати повне виображенє, як розложена єсть нинї посїлість табулярна і яке єї відношенє до посїлости нетабулярної, подаю три слїдуючі табелї, вийняті з твору Пілята: „Der landtäffiche Grundbesitz in Galizien 1892“.

Участь табулярної і нетабулярної ґрунтової посілости в поодиноких родах управи.

Округ судовий	Рілї		Сіножати		Городи		Пасовиска		Лїси		Стави і мочари		Неужитки не оподат		Ґрунта забудовані		Сума	
	Табулярна	Решта (руст.	Т.	Р.	Т.	Р.	Т.	Р.	Т.	Р.	Т.	Р.	Т.	Р.	Т.	Р.	Т.	Р.
Краків	35·06	64·94	26·40	73·60	20·51	79·49	18·00	82·00	82·46	17·54	100	—	18·41	81·59	17·26	82·74	38·27	61·73
Вадовицї	14·72	85·28	17·69	82·31	13·99	86·61	6·46	93·54	68·90	13 10	100	—	22·09	77·91	14 04	85·96	30·04	69·96
Новий Санч	11·35	88·65	6·82	93·18	9 67	90 39	6·09	93 91	57·84	42·16	100	—	18·09	81·91	11·29	88 71	23·92	76·(8
Ясло	19 73	80·27	17·17	82·33	14·13	85·87	8·18	91·82	66·12	33·98	94·53	5·47	9·45	90·55	16·13	83·87	27·53	72·47
Тарнів	30·82	69·18	36·16	66·84	26 61	73·39	21·31	78·69	79·40	20 60	100	—	13·60	86·40	20·40	79·60	38·37	61·63
Ряшів	19·91	80·09	29 46	70 54	17·43	82·57	12·62	87·38	83·59	16·41	96·95	3·05	9·22	90·78	12·53	87·47	37·54	62 46
Перемишль	29·27	70·73	32·35	67·65	17·24	82·76	15·06	84·94	84·84	15 16	88·71	11·29	6·30	93·70	18 21	81·79	40·66	59·34
Сянік	23·81	76·19	27·95	72·05	18·26	81·74	21·00	79·00	81·13	18·87	89·17	10·83	11·14	88·86	20·11	79 89	41·60	58·40
Самбір	17·64	82·36	18·03	80 97	13·09	86·91	17·54	82·46	90 04	9 96	92·09	7·91	17·36	82·64	13·00	87·00	43·16	56·84
Львів	25·64	74 36	26·07	73·93	15·75	84·25	15 38	84·62	89·64	10 36	89·86	10·14	8·54	91·46	15 78	84·22	41·04	58·96
Золочів	31·18	68·82	27·50	72·50	15·79	84·21	24·65	75·35	90·19	9·81	78·82	21·18	15 21	84·79	18 76	81 24	44 46	55·54
Тернопіль	36·16	63·87	58·84	41·16	13·32	86·68	36·13	63·87	91·72	8·28	93·04	6 96	11·77	88·23	22·65	77·35	41·81	58·19
Бережани	31·33	68 67	35·87	61·13	14·25	85·75	38·76	61·24	90·57	9·43	96·63	3·37	10·77	89·23	17·70	82 30	43 32	56·68
Станїславів	26·28	73·72	11·69	88·31	10·44	89·56	20·88	79·12	93·81	6·19	92·93	7·07	23·90	76·10	14·57	85·43	45·33	56·67
Коломия	29·46	70·54	9·19	91·81	12·14	87·86	11·65	88·35	72·35	27·65	100	—	9·69	90·31	23·67	76·33	34·64	65·36
Цїлий край	26 07	73 93	22·54	77·26	14·49	85·51	16 54	83·46	83·79	16·21	91·94	8·06	14·24	85·76	16·93	83·07	39·68	60·62

Галицка посілість домінікальна після величини територий.

Посілости числячі по морґів	Ціла посілість							
	Число посіл.	Лісів		Иньших ґрунтів		Сума		%
		Морґів	Сяжн.²	Морґів	Сяжн.²	Морґів	Сяжн.²	
над 10.000	53	1,457.575	1.281	471.940	702	1,929.518	383	35 92
7.500–10.000	32	164.328	1.007	105.267	926	269.596	333	5·02
5.000—7.500	76	264.061	306	194.631	463	458 672	769	8·54
2.500-5.000	204	347.000	227	350.295	103	697.295	330	12 98
2.000—2.500	107	109.844	579	131.499	1.592	241.344	571	4·49
1.500–2.000	211	148.034	21	215.914	58	363.948	79	6 78
1.000—1.500	424	181.665	832	311.391	873	493.057	105	9·18
500—1.000	785	192.905	1.570	373 836	1.421	566.742	1.391	10 55
200—500	826	64.165	592	201.051	674	265.216	1 266	4·94
100—200	384	12.043	503	46 681	142	58.724	645	1·09
50—100	219	2 723	38	13.489	366	16.212	404	0·30
25—50	126	935	348	3.726	257	6.661	705	0·09
низше 25	1 046	1.158	1.261	5.121	1.182	6.280	843	0·12
Сума	4.493	2,946 423	665	2,424.846	756	5,371.269	1.424	100

Галицка домінікальна посілість після величини територий.

Посілости числячі по морґів	Публична посілість							
	Число посіл.	Лісів		Иньших ґрунтів		В купі		%
		Морґів	Сяжн.²	Морґів	Сяжн.²	Морґів	Сяжн.²	
над 10.000	8	652.048	1.526	89.657	1.513	741.706	1.439	83·64
7.500—10.000	2	7.818	147	8.601	528	16.419	675	1·85
5.000—7.500	4	15.397	1.151	7.046	89	22.443	1.240	2·53
2.500—5.000	6	8.726	98	9.772	1.358	18.498	1.456	2·09
2.000—2.500	3	4.791	625	1.816	1.167	6.608	192	0·75
1.500—2.000	7	4.799	1.076	7.298	290	12.097	1.366	1·36
1.000—1 500	20	8.852	76	14.489	837	23.341	913	2·63
500–1.000	31	10.134	1.277	11.641	277	21.775	1.554	2·46
200—500	49	4.779	41	11.156	1.077	15.935	1.118	1·80
100—200	39	941	1.585	4.429	1.474	5.371	1.479	0·61
50—100	28	287	260	1.688	1.267	1.975	1.527	0·22
25—50	11	100	890	334	134	434	1.024	0·05
низше 25	20	45	1.073	92	1.119	138	592	0·01
Сума	228	718.723	225	168.025	1.530	886.749	155	100

Галицка табулярна посїлість після величини територий.

Посїлости числячі по морґів	Число власт.	Приватна посїлість						
		Лісів		Иньших ґрунтів		В купі		%
		Морґів	Сяжн.²	Морґів	Сяжн.²	Морґів	Сяжн.²	
над 10.000	45	805.528	1.355	382.282	789	1,187.811	544	26·49
7.500—10.000	30	156.510	860	96.666	398	253.176	1.258	5·65
5.000—7.500	72	248.643	755	187.585	374	436.228	1.129	9·73
2.500—5.000	198	338,274	129	340.522	345	678.796	474	15·14
2.000 - 2.500	104	105.052	1.554	129.683	425	234.736	379	5·23
1.500—2.000	204	143.234	545	208.615	1.368	351.850	313	7·85
1.000—1.500	404	172.813	756	296.902	36	469.715	792	10·47
500—1.000	754	182.771	293	362.195	1.144	544.966	1.437	12·15
200—500	777	59.386	551	189.894	1.197	249.281	148	5·56
100 200	345	11.101	518	42.251	268	53.352	786	1·19
50—100	191	2.435	1.378	11.800	699	14.236	477	0·32
25—50	115	834	1.158	3.392	123	4.226	1.281	0·09
низше 25	1.026	1.113	188	5.029	63	6.142	251	0·13
Сума	4.265	2,227.700	440	2,256.820	829	4,484.520	1.269	100

Зростови великої посїлости стоїть в Галичинї одна велика перепона. До зросту іменно великої посїлости на кошт дрібних потрібна не тілько тенденция до зросту у першої. Мала посїлість мусїлаб стратити всяку свою жизненну силу і дістати охоту до уступленя. Дрібна посїлість буде могла тогдї акумулювати ся у велику, або при істнуючій вже великій, коли у хлїборобів розбудить ся тенденция позбувати ся тої посїлости, котра або релятивно дає за мало в порівнаню до доходів з иньших занять — або нїчо не приносить і єсть лише тягаром.

В краях, де міский промисл широко розвинений, положенє материяльне робітника — наймита єсть безуслівно лїпше, як положенє властителя дрібної ґрунтової посїлости. Пересїчна платня робітники міского єсть не тілько більша від платнї р о б і т н и к а рільного, вона багато перевисшає чистий дохід пересїчного хлїбороба. Постійно розвиваюче ся і удосконалююче ся охоронне робітниче законодавство робить социяльне положенє пролєтарияту міского що раз лучшим, коли хлїбороб зближає ся що раз більше до руїни. Крім того дає житє мійске в порівнаню до ідилї хлїборобскої кождому, навіть найбіднїйшому жебракови, таку суму приємних вражінь, що той, котрий раз єго занюхав, не дасть себе навіть каритою вивести на поселенє на селї. Нинї жаден хлїбороб, занюхавши міста, не хоче змінювати своєї хочби голодної екзистенциї, за „хлопский

рай“. Тому то бачимо в цілім цивілізованім сьвіті, що людність сіл тягне до міст. Чим більше і промисловійше місто, тим більше посідає мешканців уроджених деинде.

Найбільшим і найзаможнійшим містом в Австриї есть Віден. Воно-ж і виказує найбільший приплив людности — і то з всіх країв австрийских.

Виміна рідних мешканців між Віднем а нашими містами преставляє ся так:

Віденьмісту Львів забрав 4.246, віддав 445
„ „ Краків „ 1.613 „ 263

(Цифри взяті від Др. Г. Равхберґ — Der Zug nach der Stadt.)

В Німеччині від р. 1868 до 1885, зросла людність:

міст великих	о	26·6%
„ середних	„	23·6%
„ малих	„	18·3%
місточок	„	9·9%
сіл	„	2·0%

Приплив до Львова і Кракова есть дуже малий, в порівнаню припливу до иньших великих міст в Австриї. Промислу в Галичині нема, і хліібороб не має чого пхати ся туди. На еміґрацию до Америки не стає гроша, і кождий хлібороб наймит чи „самостійний“ господар лишають ся на селі, щоби як можна жити дальше з рільництва.

Ся аномалія пояснює нам, чому рільниче населене в Галичині есть далеко густійше як в иньших промислових краях Европи.

На 100 мешканців взагалі було в р. 1880 занятих при рільництві осіб:

в Галичині	77·87	
„ Чехах	45·25	(Рутовский)
„ Австриї	58·82	
„ Угорщині	26·74	(Irta Láng 1880)

На 1 км² припадає в р. 1890 душ:

в Галичині	84
„ Австриї	80

В рільничих округах припадає на 1 км²:

В Галичині . .	99	душ	(1890)
„ „ всхід.	104	„	„
„ Угорщині . .	49	„	(1880)
„ Кроациї і Слявонії	45	„	„
„ Румунії . .	38·46	душ	(1893)
„ Анґлії . .	27	„	

Коли в промислових краях зменшає ся постійно людність рільнича, хоч загал людности зростає, в Галичині росте людність рільнича постійно і то скорше як людність цілого краю або людність міст.

В переважно рільничих округах Галичини припадає на 1 км² в р. 1890 — 90 мешканців, де перед 10 роками, число їх виносило 89.

На 1 км² припадало людности:

в повіті	в р. 1880	1890	приріст
Борщів	96	104	8
Броди	74	75	1
Чортків	83	90	7
Яворів	69	73	14
Рава	61	68	7
Скалат	83	95	12
Сокаль	60	67	7
Тернопіль	93	103	10
Заліщики	92	101	9
Збараж	78	86	8
Золочів	70	82	12
Жовква	48	67	19
Теребовля	91	103	12
Гусятин	89	102	13
Галичина (в р. 1869 — 69 м.)	76	84	8
Буковина („ „ 49 „)	55	62	7
Австрия („ „ 67 „)	73	80	7

Число рільничої людности виносило в Галичині:

в р. 1880 — 77·87% загалу людности
„ „ 1890 — 78·18% „ „

В вісьмох повітах подільских (округ судовий Тернопіль) виносив приріст людности в десятилїтю 1880—1890, 11·78% коли приріст людности цілого краю в тім са́мім часї рівнав ся 10·8% загалу людности. Приріст людности в найбільшім місті тої околиці, Тернополї, виносить тілько 6·1% (Пілят).

Для лїпшого порівнаня наведу ще статистику розвою людности чужих держав.

В Анґлії становила людність	% загалу людности			
	в р. 1871	1881	1891	
міст	64·7	66·6	71·7	то є 2.082.773
сіл	35·2	33·4	28·3	то є 8.198.248

(Neue Zeit 1893.)

В Данії було людности:

	взагалі	рільничого
в р. 1880	1,969.039	925.000 (46·9%)
„ „ 1890	2,172.880	882.000 (40·6%)
	приріст 10·3%	убуток 6·3%

В Угорщині було населеня:

в році	Рільничого	% загального числа людности	Промисл.	Торгов.
1870	5,014.610	32·53	4·9	0·89
1880	4,520.671	26·74	5·04	1·18
Убуток	493.939			

(Irta Láng Lajos)

Сей зріст рільничої людности в Галичині може припадати на побільшенє ся одного з трох катеґорий людий, занятих при рільництві. Могло побільшити ся число безрільної челяди — пролетарияту рільного, число властителів ґрунтових або число осіб, належачих до родин властителів. Що до статистики осіб тих трох катеґорий маємо в табелях центральної статистичної комісиї у Відні за рік 1880 слідуючі дані:

Людність сіл виносить 4,705.440 душ, то є 79·97% всеї людности краю.

З цифри 4,410.718 людности рільничої в Галичині, припадає на самих ґаздів . . . . . . 811·957
на особи, заняті при господарці лісній і рільній . . 1,327.068
на членів родин всіх тих осіб 2,143.469
на службу домашну тих осіб 137.224

Позаяк не маю кореспондуючих даних для всіх тих трох катеґорий осіб, не можу унагляднити собі релятивного їх зросту або упадку. Маємо лише дані, з котрих можемо заключати з більшою певностю на зміни в числі властителів ґрунтових. З побільшаючого ся числа податників заключаємо на зріст властителів. Воно виносить:

В році 1857 —	583.675	(Inama Sternegg)
„ „ 1868 —	651.426	(Статистик уряд.)
„ „ 1875 —	800.000	(Самі хлопскі посілости, Пілят)
„ „ 1883 —	1,569.844	(Стернеґ)
„ „ 1890 —	1,639.248	(Уряд.)
„ „ 1891 —	1,662.915	(Пілят)

Ріжниця між роком 1857 а 1891 виносить 1,079.240.

Позаяк число домінікальних посілостий зменшило ся, припадає побільшене числа всіх галицких посілостий на посілість рустикальну.

Позаяк мимо кольосальвого зменшеня числа великих посілостий їх простір майже нічо не зменшив ся, відбуло ся побільшенє числа дрібних посілостий на кошта їх пересічної поверхности. В міру, як росте число селян в ґосподарів, зменшає ся посілість пересічного хлібороба властителя. Посілість рустикальна має 8,269.376 морґів 451 квадратових сяжнів або 4,758.730·4198 гектарів, в р. 1875 — 7,857.120 морґів.

Віднявши від числа податників число домінікальних посілостий, одержимо число рустикальних, виносить воно

в роцї 1891 — 1,618.422 на одну припадає 5·14 м. (з неужитками)
„ 1875 — 800.000 „ „ „ 9·82 м. „

На посілість нетабулярну припадає:

Рілї	4,886.308	морґів	або	59.09%
Сіножатий	1,179 456	„	„	14·26%
Городів	163.262	„	„	1·97%
Пасовиск	1,078.183	„	„	13·04%
Лїсів	570.259	„	„	6·90%
Ставів і багн	4.413	„	„	0·05%
Непродуктивний ґрунт	320.642	„	„	3·88%
Простір забудований	66.850	„	„	0.84%
Сума	8,269.876	„	„	70·62%

На пересічну галицку рустикальну посілість		Скапіталізована вартість простору		Чистий дохід катастр. того простору	
припадає	морґів	в Галичині	в Н. Австрії	в Галичині	в Д. Австриї
Рілї	3·0192	154·00 злр.	480·00 злр.	7·70 злр.	23·79 злр.
Сіножатий	0·7287	31·00 „	94·73 „	1·54 „	4·73 „
Городу	0·0101	1·10 „	3 54 „	0·05 „	1·76 „
Пасовиска	0·6662	12·40 „	22·38 „	0 62 „	1·12 „
Лїсів	0·3523	4·50 „	16·98 „	0·23 „	0·85 „
Ставів і багн	0·0027	0 05 „	0 27 „	0 005 „	0 013 „
Сума без неужитків	4·7792	203·05 „	617.90 „	10.145 „	32·363 „

Обчисленє вартости і доходу зроблене після дат, опрацьованих Романом Гербуґом.

Щоби улекшити собі порівнанє, зведу всї вичислені роди селяньских ґрунтів до одної міри. Чистий дохід катастральний пересїчної селяньскої посілости виносить 10.143 злр. Понеже дохід катастр. одного морґа галицкої рілї виносить 2.55 злр. мавби пересїчний галицкий хлїбороб, коли би не посїдав крім рілї жадних иньших ґрунтів, 3.978 морґів рілї. Позаяк чистий дохід катастральний одного морґа долїшно-австрийскої рілї виносить 7.88 злр., рівнає ся пересїчний галицкий властитель дрібної посілости властителеви 1.286 морґа долїшно-австрийскої. Колиби хлїбороб долїшно-австрийский мав таку посілість, як пересїчний хлїбороб галицкий, то єсть коли-б був властителем 3.978 морґів долїшно-австрийскої землї, був би так богатий, як хлїбороб галицкий, посїдаючий 12.292 морґів рілї, то єсть 3.09 раз більше!

За рожеве мав би в668браженє про розміри посілости переважної маси дрібних властителїв той, котрий би думав, що їх посілість рівнає ся поданій нами пересїчній.

В кождім майже галицкім селї маємо кількох „богачів" то є властителїв 25—50 а часом і над 50 морґів. З того виходить, що на решту головної маси властителїв випадає по менше простору, як обчислений мною пересїчний. Шкода, що не маємо статистики теперішної дрібної посілости, яку подає нам Марасе за лїта 1848—52. Вдоволити ся проте мусимо статистикою повіту скалатского.

В роцї 1882 в повітї Скалат, на 20.277 посїлостий

6.494	або	32.03 %	посїлостий	о просторі	менше як 1	морґ.
5.644	„	27.83 %	„	„	1— 3	„
2.224	„	10.97 %	„	„	3— 5	„
3.891	„	19.19 %	„	„	5—10	„
1.019	„	5.02 %	„	„	10—15	„
561	„	2.77 %	„	„	15—20	„
154	„	0.76 %	„	„	20—25	„
201	„	0.94 %	„	„	25—50	„
89	„	0.44 %	„	„	над 50	„

Посїлости низше 5 мор. становлять 70 % всїх посїлостий рустикальних.,
„ „ 3 „ „ 59.86 „ „ „

Се очевидно з неужитками і з громадскими пасовисками, котрі майже ніякого доходу не дають!

Коли ми вже в 1852 році мали в Галичині 215.997 посїлостий низче 2 морґових то єсть тогдї, коли всїх рустикальних посїлостий маємо 793.970, то кількож мусимо мати їх в р. 1894, коли число рустикальних посїлостий виросло до 1,618.422?!

Коли поверховно без аналїзи приглянемо ся цифрам, ілюструючим зміну загального числа дрібних і великих посїлостий, заінтриґує нас передовсїм одна економічна неконсекценция: Се кольосальне зменшенє числа великих, посїлостий получене з побільшенєм самих посїлостий, ідуче рівнобіжно з ще більшим побільшенєм числа дрібних посїлостий, получене з помешенєм самих посїлостий.

В тім контрастї кінцевого результату в розвою обох катеґорий посїлости, можна би добачити руку „слїпого случаю". Се можна би собі пояснити більше менше в такий спосіб: Одна часть великих посїлостий зливає ся в посїлости ще більші, а друга розпадає ся на дрібні. Сталої сили анї правила на то жадного нема, котре би казало, що в певних періодах часу певна скількість посїлости розпала ся, а друга більша або менша скількість зіллялась. Сили суспільні, викликуючі одну і другу появу, не суть анї однакові, анї рівні, і дїлають в повні окремо від себе. Що до йоти те саме можна би сказати про посїлости дрібні. На часть з них дїлають сили акумулюючі, а на другу — в нашім случаю — більшу часть, сили розбиваючі. Случай хотів, що як раз в тім періодї лїт, на котрий статистик звернув свою увагу, сили роздроблюючі вибрали для себе більшу часть офір між тими посїлостями, котрі клясифікаторска „манїя" статистика вчислила до дрібної. Бути може, що в слїдуючім періодї лїт зверне ся ласка сил парцелюючих до иньших посїлостий, до тих, котрі попали ся в табелю посїлостий великих, і рахунок вирівнає ся.

Таке розумованє, бути може, було би трафне, коли би парцеляция великої посїлости була появою тої самої натури, що парцеляция дрібних — коли би їх викликували одні і ті самі економічні причини. Тимчасом суть се процеси, котрих результат однаковий, але натура і причини зовсім відмінні — се появи подібні формою але ріжні ґенезою.

Як аномалїєю є парцеляция поодиноких великих посїлостий на дрібні а правилом акумуляция тих, так аномалїєю є акумуляция дрібних галицких посїлостий у велику, а правилом єї безграничне дробленє.

Коли у великої посїлости процес парцеляцийний, невтралїзований є процесом акумуляцийним з надвишкою акумуляциї, неутралїзує на оборот в дрібній посїлости процес парцеляцийних акумуляцию з надвижкою парцеляциї.

Що до парцеляциї у обидвох катеґорий посїлости запримітити мушу, що вони обидва суть процесами зовсім ріжної натури. Парцеляция

великих посїлостий есть результатом лихої ґосподарки їх властителів, есть випливом некапіталїстичного способу продукованя, а споводовує еї безпосередно лихий стан фінансовий посїлости, котрий есть результатом такої ґосподарки. Парцеляция та есть отже процесом чисто економічним, независимим від волї ґосподара а лише від ходу самої ґосподарки. Тимчасом парцеляция галицкої дрібної посїлости немає нічо спільного зі способом продукованя еї властителя. Хотяй би ґосподарка йшла єму найлїпше, хотяй би побільшив за житя свою посїлість в десятеро, то умираючи подїлить він посїлість на ново на тілько частий, кілько в него було дїтий. Парцеляция дрібної посїлости не є проте актом економічної натури, вона есть актом **волї** властителя, випливаючим з случайного для ґосподарки і в жадній звязи з нею не стоячого факту смерти властителя і уродин кількоро дїтий.

Та батьківска воля, — вона не есть его вільною волею. До такого кроку змушує его лихий стан загально краєвої господарки. Брак фабрик не позваляє хлїборобови покидати села. Житє пролєтара аґрарного то житє бездомного бурлаки. — На місци предківского „степу широкого“ маємо модерний закон про волоцюгів — недиво, що хлїбороб мусить думати про те, щоби мав доконче власний хотяйби не гріючий і не ситний кут, де би був безпечний перед тюрмою. Хлїбороб знає, що пійти в пролєтарі, і не вимеміґрувати до Европи або Америки значить вмерти при дорозї в рові. Тому то він держить ся кріпко своєї землї. Він обнижує свої фізіольоґічні потреби низше того, що потребує зьвірина, а землї не пускає. Се найважнїйша перешкода до концентрациї дрібних посїлостий. Се той брак тенденциї до позбуваня ґрунтів дрібними властителями на річ великих, о котрім вже в горі згадував я. Тому то, хоч би велика посїлість була спосібна поглощати дрібнїйші від себе посїлости, тяжко їй се робити на річ найдрібнїйшої, то є хлїборобскої посїлости.

Умираючий батько знаючи, що жде его дїтвору, коли їй не лишить по каваликови тої задовженої землї — знаючи, що вона є одиноким стеблом їх спасеня, обдїлює кождого кавальчиком хочби мінімальним своєї посїлости і умирає певний, що виратував їх від голодової смерти — від наглої; бо від повільної, нема вже ратунку.

Парцеляцийний той процес довів вже до того, що з одного боку переважна часть посїлости рустикальної стратила вже всяке значенє аґрікультурне, а з другого, що переважна часть властителів дрібних посїлостий стратила враз з своїми родинами материяльні услівя екзистенциї.

Що ґрунта посїлостий дрібних пошматковані та зле управлені не можуть в аґрікультурі краю відгривати великої ролї, се річ ясна. Ходить лише о те, яке значенє вони мають для самих властителів.

Чистий дохід катастральний, пересічної галицкої селяньскої посілости виносить 10.14 злр. Податок ґрунтовий з додатками забирає з того найменше половину. О тих 191 громадах, де платять над 100% катастрального податку титулом податку з додатками, і о иньших подібних не згадую. Лишає ся отже 5.7 злр. Відтягнувши ще титулом податку домово-клясевого після найнизшої кляси 1.64 злр. лишить ся господареви 4·06 злр. Тих 4 злр. і 6 кр. замало, щоби заплатити процент лихвяреви.

Припустім, що чистий дохід катастральний за низько отаксований, що фактичний дохід три рази більший від катастрального то і 12·18 злр. замало, щоби заплатити процент лихві, щоби заплатити адвоката, нотара, суд, сьвященика, асекурацию і т. д. і т. д. а крім того, щоби жити. Се абсолютно не можливе і хлїбороб всїх тих видатків з доходів, які несе єго ґрунт, оплачувати не може і з них **неоплачує.**

Хібаж діють ся і тепер ще чуда!! Дрібна посїлість, вже, як родила ся, не була lebensfähig, — бо як бачимо з дат Марасе одержали хлїбороби вже при скасованю панщини замало землї. Тогдї вже маємо 349.032 низше 5 морґових посїлостий, котрі мали виживити 1,750.000 людий! З чогож та з року на рік ростуча маса малоземельного селянства жила і до нинї ще жиє, коли сам власний їх ґрунт виживити їх неможе. Маса та жила за цїлий той час економічної „самостійности“ з ґрунтів великої посїлости. В наслїдок старосьвітского способу продукциї, пани галицкі потребували такої маси рук робучих, що всї вільні властителї дрібної посїлости обрабляли — так, як се було за часів панщини, — паньскі ґрунта власними руками.

Той то гріш, зароблений на паньских ланах, ратував малоземельних хлїборобів від загибели.

Галицка хлїборобска кляса — не спролетаризована вже єї часть, а кляса властителїв ґрунтових, не єсть клясою вільних самостійних господарів, неограничених панів на своїм обійстю. Вона рівнає ся тїй клясї, яку від недавна творять приватні капіталїсти і законодавство Анґлїї і малпуюче єго законодавство аґрарне Прус.

Держави ті старають ся витворити з безземельного аґрарного і індустрияльного пролетарияту середню клясу між хлїборобами а пролетаром, привязуючи їх до землї, надаючи їм таку малу посїлість, щоби з неї неможе було абсолютно вижити. Щось на рід наших халупників.

До чого сї держави доходять дорогою штучною після обдуманого законодавцею і кермованого єго волею пляну, до того дійшла Галичина без сьвідомої волї безпосередно заінтересованих чинників, дорогою орґанічно самостійно-економічного розвою. Галицка кляса хлїборбоска єсть

кляса беземельного наймитства, прикованого до чужої землї, до часу, аж го відтам не викине немилосерна і брутальна рука вірителя лихваря!

Беземельного? сеж неправда. Сам говориш, що пересїчний хлїбороб галицкий есть властителем 5.14 морґа землї. На цїлу клясу хлїборобску припадає 60.62% поверхности цїлої Галичини! Беземельний властитель землї — сеж абсурд! Не абсурд — нї! Не о форму менї ходить, а о зміст; не о номінальний а фактичний стан річи. Фактичним властителем я хлїбороба називати не можу. Фактичним властителем землї есть у мене той, котрий побирає доходи з тої землї. З доходів власности хлїборобскої забирає першу половину держава, другу лихвар — доходи ті ще навіть не вистарчають на сплату тих двох данин. Хлїбороб номінальним властителем селяньскої землї, держава і лихвар фактичним. Позаяк податок, котрий хлїбороб платить державі, йде також з кишенї лихваря via хлїбороб, бо хлїбороб позичає і на податки грошї, переходять претенсиї держави до ґрунту хлїборобского на лихвара. В результатї лихвар чисто безпосередно, чи посередно через державу, есть фактичним властителем хлїборобскої посїлости. Тогдї, коли вже анї дохід з ґрунту анї дохід властителя з поза власної посїлости не стає на заплачене лихви, перестає хлїбороб бути і номінальним властителем. Кілько посїлостий селяньских перейшло вже на власність лихварів не знаемо, бо статистика рустикальних посїлостий ґрунтових не зазначує — котрий властитель жид а котрий нї а статистика жидів властителїв дала би нам образ побіди рухомого капіталу над хлїборобами. З досьвіду знаемо тілько, що рідко можна придибати село, деби не було кілька „нумерів" в руках жидів.

Тепер надходить для посїлости селяньскої, дуже критична хвиля. Нерозумови економічному панів завдячували хлїбороби свої зарібки, сїй обставинї завдячує Галичина, що кляса хлїборобска дожила нинїшного дня, що ще не цїла дрібна посїлість перейшла в руки лихварів. Нинї зачинають пани — на лихо хлїборобови, приходити до розуму. Нинї заводять машини і заощаджують на робітнику. Хлїбороб тратить через брак роботи на паньскім полї головне жерело свого і лихвара зарібку. Результатом того є доповняюче задовжене — і лїцитация. Перехід цїлої дрібної посїлости ґрунтової в руки лицарів движимого капіталу, деґрадация всеї кляси хлїборобскої — сих корепних властителїв землї нашої в жебрачий пролетарият — се перспектива, усьміхаюча ся Галичинї. Так скінчить ся, коли розвій піде далї тою дорогою що до тепер, коли тїй „свобідній грі сил економічних" не поставить полїтика рішучого і кріпкого veto! Щоби не дійшло до такого результату, лежить не тілько в інтересї могучого хоч нинї дрімучого ще чинника полїтичного — а есть

ним безпосередно заінтересована кляса хліборобска — багато нинї вже іще міродайні в державі чинники не можуть допустити до того кінця, до тих катастроф, які можуть випередити такий кінець — а пригривку до того ми мали вже в роцї 1892, коли то доведена до розпуки людність надгранична галицких повітів стала нагло як-би на команду покидати свою землю і утїкати за границю, шукаючи на далекім і незвіснім сходї кращої долї. — Власти були в констернациї не знаючи, як тій формальній утечи селяньства зарадити. Ту треба було перевести якусь глибоку і коренну реформу аґрарну, бо палїятиви вже абсолютно нїчо не поможуть, а наші тїла законодавчі і адміністрацийні не можуть навіть на палїятив здобути ся. З хвилевого клопоту вибавило Австрию правительство російске, замкнувши галицким еміґрантам свої ворота. Рух скінчив ся на 6.111 еміґрантах, з котрих 2.828 не вернуло. Справа однак не порішена, бо причини тої еміґрациї не усунено. Меч Дамокля висить все. „Гірше як тут, нїгде нам не може бути“ — се був девіз утїкачів, він доказом, що в моїх словах, пересади нема!

ПРО СИМЕТРИЧНІ ВИРАЖЕНЯ З ВАРТОСТИЙ ФУНКЦИЇ mod-m.

Написав

Володимир Левицкий.

Розважанє функциї симетричної

$$f(x) + f(x\varepsilon_1) + f(x\varepsilon_2) + \cdots + f(x\varepsilon_{m-1}),$$

де $f(x)$ представляє функцию аналїтичну о елєменті $\mathfrak{P}(x)$, збіжнім в колї $|x| < R$, а $x, x\varepsilon_1, x\varepsilon_2, \cdots x\varepsilon_{m-1}$ вартости арґументу x в вершках правильного m-кутника, при чім $1, \varepsilon_1, \varepsilon_2 \cdots \varepsilon_{m-1}$ суть коренями зрівнаня

$$z^m - 1 = 0,$$

довело до уваги гідних реляций межи тою функциєю симетричною, а теориєю полишок (residuum) Cauchy'го. Реляциї ті, так для функций рациональних, як і аналїтичних, при довільнім m подав проф. Др Пузина.*)

Представимо річ повисшу загальнїйше, розважаючи наперед функцию симетричну

$$\Sigma f(x\varepsilon_\lambda) f(x\varepsilon_\mu),$$

де $f(x)$ представляє функцию рациональну або аналїтичну

$$f(x) = \sum_{\lambda=0}^{q} a_\lambda x^\lambda \quad q \leqq \infty,$$

а опісля розберем загальну функцию симетричну

$$\Sigma f(x\varepsilon_{\lambda_1}) f(x\varepsilon_{\lambda_2}) \cdots f(x\varepsilon_{\lambda_\nu}), \quad \nu \leqq m,$$

і то передовсїм в случаю, коли $f(x)$ єсть функция цїлковита рациональна.

---

*) Rozprawy Wydz. mat.-przyr. Akademii Umiej. w Krakowie, том XXVI. стор. 311 et sqts.

1. Коли будем розважати функцию f (x) рациональну цілковиту степени n, то сума

$$\begin{aligned} & f(x\varepsilon_0)\left[f(x\varepsilon_1)+f(x\varepsilon_2)+\cdots+f(x\varepsilon_{m-1})\right]+\\ &+f(x\varepsilon_1)\left[f(x\varepsilon_0)+f(x\varepsilon_2)+\cdots+f(x\varepsilon_{m-1})\right]+ \qquad (1)\\ &+\cdots\cdots\cdots+\\ &+f(x\varepsilon_{m-1})\left[f(x\varepsilon_0)+f(x\varepsilon_1)+\cdots+f(x\varepsilon_{m-2})\right]=2.\sum_{\substack{\lambda=0,1,2,\ldots m-1\\ \mu=0,1,2,\ldots m-1}} f(x\varepsilon_\lambda)f(x\varepsilon_\mu) \quad \lambda<\mu \\ &(\varepsilon_0=1) \end{aligned}$$

При $m > n$ заходить, як звістно, реляция*)

$$f(x\varepsilon_0)+f(x\varepsilon_1)+\cdots+f(x\varepsilon_{m-1})=m\,a_0 \qquad (2)$$

або

$$f(x\varepsilon_0)+f(x\varepsilon_1)+\cdots+f(x\varepsilon_{\lambda-1})+f(x\varepsilon_{\lambda+1})+\cdots+f(x\varepsilon_{m-1})= m\,a_0\quad f(x\varepsilon_\lambda).$$

Увзгляднюючи ту реляцию в виражeню (1), одержимо:

$$\begin{aligned} 2\sum f(x\varepsilon_\lambda)f(x\varepsilon_\mu) &= m^2a_0^2-\left[f(x\varepsilon_0)^2+f(x\varepsilon_1)^2+\cdots+f(x\varepsilon_{m-1})^2\right]=\\ &= m^2a_0^2-\sum_{\alpha=1,0,2,\ldots} a_\alpha^2x^{2\alpha}\left[\varepsilon_0^{2\alpha}+\varepsilon_1^{2\alpha}+\cdots+\varepsilon_{m-1}^{2\alpha}\right]-\\ &-\sum_{\substack{\alpha=0,1,2,\ldots\\ \beta=0,1,2,\ldots}} 2a_\alpha a_\beta x^{\alpha+\beta}\left[\varepsilon_0^{\alpha+\beta}+\varepsilon_1^{\alpha+\beta}+\cdots+\varepsilon_{m-1}^{\alpha+\beta}\right] \quad \alpha<\beta \qquad (3) \end{aligned}$$

Корені ε_s мають свійство, що коли

$$2\alpha\equiv 0\ (\text{mod. } m),\quad \alpha+\beta\equiv 0\ (\text{mod. } m),$$

то

$$\sum_{\lambda=0}^{m-1}\varepsilon_\lambda^{2\alpha}=m,\qquad \sum_{\lambda=0}^{m-1}\varepsilon_\lambda^{\alpha+\beta}=m,$$

в кождім же иньшім случаю суть ті суми $=0$.

---

*) Loc: cit: стор. 323.

Зі взгляду на ту увагу формула (3) для *m* паристого представить ся, як слїдує:

$$2 \Sigma f(x\varepsilon_\lambda) f(x\varepsilon_\mu) = m^2 a_0^2 - m a_0^2 - a_m^2 m x^{2m} -$$

$$- a^2_{2m} m x^{4m} - a_{3m}^2 m x^{6m} - \cdots - a^2_{\frac{m}{2}} m x^m - a^2_{\frac{3m}{2}} m x^{3m} - \cdots$$

$$- \sum_{\alpha < km - \alpha} 2 a_\alpha a_{km-\alpha} m x^{km}$$

Утворім тепер вираженє

$$\frac{\Sigma f(x\varepsilon_\lambda) f(x\varepsilon_\mu)}{\binom{m}{2}} = H_2(x, m),$$

то очевидно, що для паристого *m*

$$H_2(x,m) = a_0^2 - \frac{x^m}{m-1}\left[a_0 a_m + a_1 a_{m-1} + \cdots + a_{\frac{m}{2}-1} a_{\frac{m}{2}+1} + a^2_{\frac{m}{2}}\right] -$$

$$(a) \qquad - \frac{x^m}{m-1}\left[a_0 a_{2m} + a_1 a_{2m-1} + \cdots + a_{m-1} a_{m+1} + a_m^2\right] -$$

$$- \frac{x^{3m}}{m-1}\left[a_0 a_{3m} + a_1 a_{3m-1} + \cdots + a_{\frac{3m}{2}-1} a_{\frac{3m}{2}+1} + a^2_{\frac{3m}{2}}\right] - \cdots$$

Анальоґічно для непаристого *m*:[1])

$$H_2(x,m) = a_0^2 - \frac{x^m}{m-1}\left[a_0 a_m + a_1 a_{m-1} + \cdots + a_{\frac{m-1}{2}} a_{\frac{m+1}{2}}\right] -$$

$$(b) \qquad - \frac{x^m}{m-1}\left[a_0 a_{2m} + a_1 a_{2m-1} + \cdots + a_m^2\right] -$$

$$- \frac{x^{3m}}{m-1}\left[a_0 a_{3m} + a_1 a_{3m-1} + \cdots + a_{\frac{3m-1}{2}} a_{\frac{3m+1}{2}}\right] - \cdots$$

Як довго

$$m > n > E\left(\frac{m}{2}\right),$$

[де послїдний символ Legendre'a означає найбільше число ціле, містяче ся в $\frac{m}{2}$, або менше від $\frac{m}{2}$, коли $\frac{m}{2}$ єсть ціле], так довго:

---

[1]) Для непаристого *m* відпадуть $a_{\frac{m}{2}}$, $a_{\frac{3m}{2}}$, $a_{\frac{5m}{2}}$, ……

$a_m = a_{2m} = \cdots = a_{m+1} = \cdots = 0$, a $a_{\frac{m}{2}} \gtrless 0$, або: $a_{\frac{m-1}{2}}, a_{\frac{m+1}{2}}$

суть $\gtrless 0$, і тоґдї вираженя $H_2 (x, m)$ містять в собі степенї арґументу x. Коли однак вирисуємо на площі правильний *m*-кутник такий, що

$$n < E\left(\frac{m}{2}\right), \text{ або що } m > 2n,$$

то тоґдї так в *(a)*, як і в *(b)* позістане вираз вільний т. є.

$$H_2 (x, m)_{m > 2n} = a_0^2 \tag{4}$$

В случаю граничнім, коли

$$n = \frac{m}{2}, \text{ отже } m \text{ єсть паристе, маємо:}$$

$$H_2 (x, m) = a_0^2 - \frac{1}{m-1} a^2_{\frac{m}{2}} x^m \qquad \text{або:}$$

$$H_2 (x, 2n) = a_0^2 - \frac{1}{2n-1} a_n^2 x^{2n}$$

Вираженє $H_2 (x, m)_{m > 2n} = a_0^2$
остає ся очевидно і тоґдї, коли:

$$\lim m = \infty,$$

т. є. коли правильний *m*-кутник переходить в коло о средоточцї $x = o$.

Случай $\lim m = \infty$ стоїть в тїснїй звязи з теориєю полишок Cauchy'го.

Очевидно, що

$$\lim_{m=\infty} H_2 (x, m) = \frac{1}{2} \lim_{m=\infty} \frac{\sum f(x \varepsilon_\lambda) f(x \varepsilon_\mu)}{\binom{m}{2}},$$

де чинник $\frac{1}{2}$ по правій сторонї бере ся звідси, що переходячи до $m = \infty$, беремо в сумі по правій сторонї і додатник $f(x \varepsilon_\lambda) f(x \varepsilon_\mu)$ і $f(x \varepsilon_\mu) f(x \varepsilon_\lambda)$

А позаяк:

$$2 \binom{m}{2}_{m=\infty} = m^2{}_{m=\infty}. \qquad \text{то:}$$

$$\lim_{m=\infty} H_2 (x, m) = \lim_{m=\infty} \frac{\Sigma f(x \varepsilon_\lambda) f(x \varepsilon_\mu)}{m^2} \tag{5}$$

Положім

$$x\,\varepsilon_\lambda = re^{\varphi i}, \qquad x\,\varepsilon_\mu = re^{\psi i},$$

і помножім в (5) по правій стороні чисельник і знаменник через добуток $i\,d\varphi . i\,d\psi$, то тогді буде:

$$\lim_{m=\infty} H_2(x, m) = \lim_{m=\infty} \frac{\Sigma f(r\,e^{\varphi i})\; f(r\,e^{\psi i})\, i\,d\varphi\; i\,d\psi}{m\,d\varphi\, i\; m\,d\psi\, i}$$

Але

$$\Big[m\,d\varphi\Big]_{m=\infty} = \Big[m\,d\psi\Big]_{m=\infty} = 2\,\pi, \qquad \text{отже}$$

$$\lim_{m=\infty} H_2(x, m) = \left(\frac{1}{2\pi i}\right)^2 \int_0^{2\pi}\int_0^{2\pi} f(r\,e^{\varphi i})\, f(r\,e^{\psi i})\, i\,d\varphi . i\,d\psi =$$

$$= \left(\frac{1}{2\pi i}\right)^2 \int_0^{2\pi} f(r\,e^{\varphi i})\, i\,d\varphi \int_0^{2\pi} f(r\,e^{\psi i})\, i\,d\psi$$

З огляду однак на се, що

$$i\,d\psi = i\,d\varphi = \frac{dx}{x},$$

і що

$$\int_{(r)} \frac{f(x\,\varepsilon_\lambda)}{x}\,dx = \int_{(r)} \frac{f(x\,\varepsilon_\mu)}{x}\,dx = \int_{(r)} \frac{f(x)}{x}\,dx,$$

одержимо:

$$\lim_{m=\infty} H_2(x, m) = \left[\frac{1}{2\pi i}\int_{(r)} \frac{f(x)}{x}\,dx\right]^2 = \left[\sum_{(r)} \operatorname{Res} \frac{f(x)}{x}\right]^2$$

А позаяк

$$\lim_{m=\infty} H_2(x, m) = H_2(x, m)_{m > 2n},$$

проте маєм твердженє:

В и р а ж е н є $H_2(x, m)$, к о т р е є с т ь с е р е д н о ю в а р т о с т и ю з д о б у т к і в (а м б) в а р т о с т и й о д н о ї і т о ї с а м о ї ц і л к о в и т о ї р а ц и о н а л ь н о ї ф у н к ц и ї $f(x)$ в в е р ш к а х п р а в и л ь н о г о

m-кутника, представляє при $m > 2n$ квадрат суми полишок (ресідуів) функциї $\frac{f(x)}{x}$ при довільнім m.

2. Перейдім тепер до функциї аналїтичної $f(x)$, котрої елємент $\mathfrak{P}(x)$ має обсяг збіжности $|x| = R$.

Очевидно що і ту

$$(c) \qquad H_2(x, m) = \frac{\Sigma\, \mathfrak{P}(x\,\varepsilon_\lambda)\ \mathfrak{P}(x\,\varepsilon_\mu)}{\binom{m}{2}} =$$

$$a_0^{\,2} + \frac{1}{m-1}\left[c_m x^m + c_{2m} x^{2m} + \cdots\right],$$

позаяк виражене $H_2(x, m)$, яко функция симетрична елєментів $x\,\varepsilon_\lambda$ і $x\,\varepsilon_\mu$, може містити в собі тільки такі степені арґументу x, котрих виложники конґруують з 0 (mod. m). Щоби послїдне виражене розслїдити на цїлій площі, а особливо в тім случаю, коли $m = \infty$, мусимо вираженю тому надати иньший вид. Бо очевидно, що $H_2(x, m)$ має на обводї кола (R) певне число точок особливих, котре залежить від m. Хотячи розслїдити, як заховує ся то виражене по-за колом, мусимо $H_2(x, m)$ випровадити по за обсяг (R). Коли однак m росте без кінця, росте і число особливих точок на обводї кола, а коли в кінци m-кутник перейде в коло, т. є. при

$$\lim m = \infty$$

покриває ся коло (R) всюди-густою (überall-dicht) многостию особливих точок і в загальнім случаю по-за коло (R) вийти не можна.

Положім проте, закладаючи еще m скінченим,

$$\frac{\Sigma\, \mathfrak{P}(x\,\varepsilon_\lambda)\ \mathfrak{P}(x\,\varepsilon_\mu)}{\binom{m}{2}} = a_0^{\,2} + \frac{1}{m-1}\,\varphi(x, m), \tag{6}$$

то добираючи таке μ, що від $m = \mu$ почавши маємо все реляцию (6), можемо положити

$$\lim_{m=\infty} \frac{\Sigma\, \mathfrak{P}(x\,\varepsilon_\lambda)\ \mathfrak{P}(x\,\varepsilon_\mu)}{\binom{m}{2}} = a_0^{\,2} + \lim_{m=\infty} \frac{1}{m-1}\,\varphi(x, m) =$$

$$= a_0^{\,2} + \frac{1}{\mu-1}\,\varphi(x, \mu-1) + \left[\frac{1}{\mu}\,\varphi(x, \mu) - \frac{1}{\mu-1}\,\varphi(x, \mu-1)\right] +$$

$$+\left[\frac{1}{\mu+1}\varphi(x, \mu+1) - \frac{1}{\mu}\varphi(x, \mu)\right] + \cdot =$$

$$= a_0^2 + \frac{1}{\mu-1}\varphi(x, \mu-1) + \sum_{\lambda=\mu}^{\infty} \Phi(x, \lambda) = A(x),$$

де

$$\Phi(x, \lambda) = \frac{1}{\lambda}\varphi(x, \lambda) = \frac{1}{\lambda-1}\varphi(x, \lambda-1).$$

Вартости такого аналїтичного вираженя A(x) представляють при взрастаючім x по порядку вартости вираженя $H_2(x, m)_{m=\infty}$.

Опираючи ся па рахунку інтеґральнім бачимо, що і ту, як для функций рациональних, буде:

$$\lim_{m=\infty} H_2(x, m) = \left[\frac{1}{\pi 2 i}\int_{(\rho)} \frac{f(x)}{x} d x\right]^2 = \left[\sum_{(\rho)} \operatorname{Res} \frac{f(x)}{x}\right]^2$$

Бачимо проте, що вартости вираженя аналїтичного A(x) представляють нам по порядку зміни вартости квадрату інтеґралу

$\frac{1}{2\pi i}\int \frac{f(x)}{x} d x$, браного по колах концентричних з обсягом збіжности.

Як довго остаємось в колї (R), так довго

$$A(x) = a_0^2;$$

по-за (R) вартість та улягає зміні. На колах, концентричних з (R), содержачих особливі точки аналїтичної функциї f (x), вираженє A (x) єсть без значеня.

Звідси слїдує:

Н а підставі симетричної функциї (*c*) можна все утворити вираженє аналїтичне, котре заховує ся так, що для всяких $|x| = r$ має вартість $= \left[\sum_{(1)} \operatorname{Res} \frac{f(x)}{x}\right]^2$ даної вперед функциї аналїтичної f (x). [1])

Єсли суть такі x, що при $|x| > r$ показує ся постійно:

$$A(x) = Const,$$

[1]) J. Tannery перший дав примір твореня анальоґічних виражень. Глянь н. пр. Weierstrass, Abhandlungen aus der Functionenlehre стор. 102 et sqts. Також J. Puzyna Über eine methodische Bildung der analyt. Ausdrücke (Monatshefte für Math. und Physik. Wien, том V. ст. 67 et sqts).

то тогдї в колї (r) містять ся вже всї особливі точки функциї аналїтичної f (x), а по-за (r) для скінчених x не знайдемо ані одної такої точки.

3. Возьмім н. пр. ряд степенний

$$\mathfrak{P}(x) = 1 + x + x^2 + \cdots\cdots = \frac{1}{1-x}$$

збіжний в колї $|x| = 1$.

Легко пересьвідчити ся, що

$$H_2(x, m) = 1 - \frac{1}{m-1}\left\{\left[2m - 1 - (m-1)\right] x^{2m} + \right.$$

$$\left.\left[3m - 1 - (m-1)\right] x^3 + \cdots\right\} =$$

$$= 1 - \frac{m\ x^{2m}}{m-1}\left\{1 + 2x^m + 3x^{2m} + \cdots\cdots\right\}$$

Щоби той ряд зсумовати, положім

$$x^m = \zeta;$$

тогдї $u = 1 + 2\zeta + 3\zeta^2 + 4\zeta^3 + \cdots\cdots$

З'інтерґруймо той ряд, то дістанемо:

$$v = \int_0^\zeta u\ d\zeta = \zeta + \zeta^2 + \zeta^3 + \cdots\cdots = \zeta\frac{1}{1-\zeta},$$

отже

$$u = \frac{dv}{d\zeta} = \frac{1}{(1-\zeta)^2} = \frac{1}{(1-x^m)^2}$$

Тепер:

$$H_2(x, m) = 1 - \frac{m\ x^{2m}}{m-1}\ \frac{1}{(1-x^m)^2}$$

$$= 1 - \frac{mx^{2m}}{(m-1)x^{2m}}\ \frac{1}{\left(\frac{1}{x^m}-1\right)^2} =$$

$$= 1 - \frac{m}{m-1}\ \frac{1}{\left(\frac{1}{x^m}-1\right)^2}$$

Положім:

$$H_2(x, m) = 1 + \frac{1}{m-1}\varphi(x, m),$$

то $$\varphi(x, m) = - m \frac{1}{\left(\frac{1}{x^m} - 1\right)^2}$$

Легко пересьвідчити ся, що:

$$\frac{1}{m} \varphi(x, m+1) - \frac{1}{m-1} \varphi(x, m) =$$

$$\frac{m^2 (1 - x^{m+1})^2 - (m^2 - 1)(1 - x^m)^2}{(1 - x^m)^2 (1 - x^{m+1})^2} \quad \frac{x^{2m}}{m(m-1)}$$

Коли положимо $\mu = 2$,
то дістанем вираженє

$$A(x) = 1 - \frac{2x^4}{(1 - x^2)^2} + \frac{x^4}{2} \quad \frac{4(1 - x^3)^2 - 3(1 - x^2)^2}{(1 - x^2)^2 (1 - x^3)^2} +$$

$$+ \frac{x^6}{2.3} \quad \frac{9(1 - x^4)^2 - 8(1 - x^3)^2}{(1 - x^3)^2 (1 - x^4)^2} + \cdots\cdots$$

Позаяк

$$A(x) = \lim_{m = \infty} H_2(x, m) = 1 - \frac{m}{m-1} \left. \frac{1}{\left(\frac{1}{x^m} - 1\right)} \right\}_{m = \infty} =$$

$$= 1 - \left. \frac{1}{\left(\frac{1}{x^m} - 1\right)^2} \right\}_{m = \infty}$$

то для $|x| < 1$ $A(x) = 1$,
для $|x| > 1$ $A(x) = 0$ аж до безконечности.

4. Приступім тепер до розважаня функциї симетричної

$$\Sigma f(x\, \varepsilon_{\lambda_1}) f(x\, \varepsilon_{\lambda_2}) \cdots\cdots f(x\, \varepsilon_{\lambda_\nu}) \qquad \nu > 2,$$

$$\lambda_1 \gtrless \lambda_2 \gtrless \cdots \gtrless \lambda_\nu$$

де $f(x)$ єсть функция рациональна або аналїтична.

Позаяк послїдна сума єсть функциєю симетричною всіх коренів $\varepsilon_1\, \varepsilon_2 \cdots \varepsilon_{m-1}$, проте анальоґічно і тут мусить бути:

$$\Sigma f(x\varepsilon_{\lambda_1}) f(x\varepsilon_{\lambda_2}) \cdots f(x\varepsilon_{\lambda_\nu}) = c_0 + c_m x^m + c_{2m} x^{2m} + \cdots,$$

де $$c_0 = \binom{m}{\nu} a_0^{\nu}$$

Очевидно, що коли ту утворимо вираженє

$$H_\nu(x, m) = \frac{\Sigma f(x\varepsilon_{\lambda_1}) \cdots f(x\varepsilon_{\lambda_\nu})}{\binom{m}{\nu}}$$

то

$$\lim_{m=\infty} H_\nu(x, m) = \left[\sum_{(\varrho)} \operatorname{Res} \frac{f(x)}{x}\right]^{\nu} = \mathfrak{A}(x) = A(x)^{\frac{\nu}{2}}.$$

Перейдім до цілковитої раціональної функциї f (x) степени *n*.

Коли $n < m$, то після (2)

$$H_1(x, m) = a_0^2,$$

де

$$H_1(x, m) = \frac{f(x\varepsilon_0) + f(x\varepsilon_1) + \cdots + f(x\varepsilon_{m-1})}{m}$$

Після (4), коли $m > 2n$, маємо:

$$H_2(x, m) = a_0^2,$$

Заходить питанє, в якім відношеню мусять позіставати *n* і *m* при данім *n*, щоби було:

$$H_\nu(x, m) = a_0^{\nu}$$

В розвиненю

$$\Sigma f(x\varepsilon_{\lambda_1}) f(x\varepsilon_{\lambda_2}) \cdots f(x\varepsilon_{\lambda_\nu}) = c_0 + c_m x^m + c_{2m} x^{2m} + \cdots$$

єсть $$c_{km} = \Sigma L\, a_{\beta_1} a_{\beta_2} \cdots a_{\beta_\nu},$$

де всї добутки тої суми відносять ся до рівних і ріжних $\beta_1 \beta_2 \cdots \beta_\nu$ таких, що їх сума

$$\beta_1 + \beta_2 + \cdots + \beta_\nu = km,$$

L суть якісь незмінні числа.

Возьмім c_m, то в c_m

$$\beta_1 + \beta_2 + \cdots + \beta_\nu = m;$$

в c_m найдемо певне число додатників таких, що коли в них по порядку будемо переходили $\beta_1\ \beta_2 \cdots \beta_\nu$ і виймемо який-небудь значок $\beta_\varkappa$, то в иньших додатках найдемо все значок більший від $\beta_\varkappa$.

Най іменно t буде найменшим додатним останком квота $\frac{m}{\nu}$, а $-\tau$ найменшим від'ємним останком того квота, і зауважаймо s сочинників $a_{\frac{m+t}{\nu}}$, а $(\nu-s)$ сочинників $a_{\frac{m+\tau}{\nu}}$, то в додатнику $L\left(a_{\frac{m+t}{\nu}}\right)^s\left(a_{\frac{m+\tau}{\nu}}\right)^{\nu-s}$ має бути

$$s\,\frac{m+t}{\nu}+(\nu-s)\,\frac{m-\tau}{\nu}=m,$$

або

$$s\,\frac{t+\tau}{\nu}-\tau=0.$$

Позаяк але $t+\tau=\nu$, то

$$s=\tau.$$

Звідси слїдує, що додатник

$$(\alpha)\qquad L\left(a_{\frac{m+t}{\nu}}\right)^s\left(a_{\frac{m-\tau}{\nu}}\right)^{\nu-s}$$

буде такий, що значки єго чинників лежать найблизше дроба $\frac{m}{\nu}$; а позаяк значки ті суть цїлі, проте суть они рівні цїлим числам $E\left(\frac{m}{\nu}\right)$ або $E\left(\frac{m}{\nu}\right)+1$. В иньших додатниках, котрі не мають виду (α), мусить бути що найменше оден значок $\beta_\varkappa$ більший, бо инакше не сповнило би ся условє

$$\beta_1+\beta_2+\cdots+\beta_\nu=m.$$

Вистарчить проте вибрати таке m, щоби

$$n\angle E\left(\frac{m}{\nu}\right)\qquad\left(\text{коли } \frac{m}{\nu} \text{ єсть цїлим числом, то } n=\frac{m}{\nu}-1\right)$$

але вже $n>\frac{m}{n+1}$,

а тогдї буде $c_m=c_{2m}=\cdots=0$, т. є.:

$$H_\nu(x,m)=a_0{}^\nu\quad\text{для } n<E\left(\frac{m}{\nu}\right).$$

Звідси слїдує:

Реляция (7) має місце тогдї, коли

$$\frac{m}{\nu+1} < n < \frac{m}{\nu}.$$

Посчитаймо тепер, яке має бути n, щоби при довільно вибранім $m > n$ вираженя $H_1(x, m)$, $H_2(x, m)$, ---- $H_m(x, m)$ були як найдовше постійними, так що

$$H_r(x, m) = a_0^r$$

Коли та постійність тих виражень має сягати аж до m, то мусить бути:

$$\left.\begin{array}{l} n < m \\ n < \frac{m}{2} \\ n < \frac{m}{3} \\ \vdots \qquad \vdots \\ n < \frac{m}{\nu} \\ \vdots \qquad \vdots \\ n < \frac{m}{m-1} \\ n < \frac{m}{m} \end{array}\right\} \quad (\beta)$$

Коли би ми перестали на передпослїдній нерівности, то слїдовало би

$$n < \frac{m}{m-1}, \quad \text{або } n = 1, \text{ отже}$$

$$f(x) = ax + b,$$

а колиб ми пішли ще дальше, то мусїло би бути

$$n < 1, \text{ або } n = 0, \text{ отже}$$
$$f(x) = \text{Const.}$$

З того слїдує: З виражень H_1, H_2,----H_m найбільше, бо ажь до $H_{m-1}(x, m)$ має постійну вартість, наколи $f(x)$ єсть функциєю першої степени.

5. Єсли $\frac{m}{\nu+1} < n < \frac{m}{\nu}$, то маємо такий ряд функций симетричних,

$$\sum_{\lambda=0}^{m-1} f(x\,\varepsilon_{\lambda}) = m a_0 = h_1(x, m)$$

$$\Sigma\, f(x\,\varepsilon_{\lambda_1})\, f(x\,\varepsilon_{\lambda_2}) = \binom{m}{2} a_0^{\,2} = h_2(x, m)$$

$$\Sigma\, f(x\,\varepsilon_{\lambda_1})\, f(x\,\varepsilon_{\lambda_2})\, f(x\,\varepsilon_{\lambda_3}) = \binom{m}{3} a_0^{\,3} = h_3(x, m)$$

$$\vdots \qquad\qquad \vdots \qquad\qquad \vdots \qquad\qquad \vdots$$

$$\Sigma\, f(x\,\varepsilon_{\lambda_1})\, f(x\,\varepsilon_{\lambda_2}) \cdots f(x\,\varepsilon_{\lambda_\nu}) = \binom{m}{\nu} a_0^{\,\nu} = h_\nu(x, m)$$

але

$$\Sigma\, f(x\,\varepsilon_{\lambda_1})\, f(x\,\varepsilon_{\lambda_2}) \cdots f(x\,\varepsilon_{\lambda_{\nu+1}}) =$$

$$= \binom{m}{\nu+1} a_0^{\,\nu+1} + \gamma_{\nu+1,\,m}\, x^m + \gamma_{\nu+1,\,2m}\, x^{2m} + \cdots = h_{\nu+1}(x, m)$$

— — — — — — — — — — — — — — — —

$$f(x\,\varepsilon_{\lambda_1})\, f(x\,\varepsilon_{\lambda_2}) \cdots f(x\,\varepsilon_{\lambda_m}) =$$

$$= a_0^{\,m} + \gamma_{mm}\, x^m + \gamma_{m,\,2m}\, x^{2m} + \cdots = h_m(x, m).$$

Утворім зрівнане

$$u^m - h_1\, u^{m-1} + h_2\, u^{m-2} - \cdots \pm h_m = 0 \qquad \text{або}$$

$$u^m - m a_0\, u^{m-1} + \binom{m}{2} a_0^{\,2}\, u^{m-2} - \cdots \pm \binom{m}{\nu} a_0^{\,\nu}\, u^{m-\nu} \mp$$

$$\mp \left[\binom{m}{\nu+1} a_0^{\,\nu+1} + \gamma_{\nu+1,\,m}\, x^m + \cdots\right] u^{m-(\nu+1)} \pm \cdots \pm$$

$$\pm \left[a_0^{\,m} + \gamma_{mm}\, x^m + \cdots\right] = 0,$$

то коренями сего зрівнаня суть власне вартости функциї $f(x)$ в вершках правильного *m*-кутника, або

$$u_s = f(x\,\varepsilon_s).$$

Послідне зрівнане можна написати в виді

$$(u-a_0)^m - \left[u^{m-(\nu+1)} G_{\nu+1}(x) + u^{m-(\nu+2)} G_{\nu+2}(x) + \cdots + \right.$$
$$\left. + G_m(x) \right] = 0,$$

де

$$\pm G_{\nu+\lambda}(x) = \gamma_{\nu+\lambda,\, m}\, x^m + \gamma_{\nu+\lambda,\, 2m}\, x^{2m} + \cdots$$

Отже

$$(u-a_0)^m = u^{m-(\nu+1)} G_{\nu+1}(x) + u^{m-(\nu+2)} G_{\nu+2}(x) + \cdots +$$
$$+ G_m(x) \qquad (8)$$

Така заходить звязь межи функциями $G_{\nu+1}$, $G_{\nu+2}, \cdots G_m$, котрі виступають в функциях симетричних від $(\nu+1)$-ої почавши.

Зрівнане (8) може нам послужити до визначеня функциї $G_{\nu+1}$, $G_{\nu+2}, \cdots G_m$, а тим самим і функциї симетричних $H_{\nu+1}(x, m)$, $H_{\nu+2}(x, m), \cdots H_m(x, m)$ в случаю, коли $H_s(x, m) = a_0^s$ для $s = 1, 2 \cdots \nu$. Наколи в зрівнане (8) будемо класти за x $x\varepsilon_\alpha$ ($\alpha = 0, 1, 2, \cdots m-1$), то функциї $G_{\nu+1}, \cdots G_m$ не підпадуть зміні а u перейде на u_α ($\alpha = 0, \cdots m-1$) т. є. на $f(x\,\varepsilon_\alpha)$.

Коли з-посеред тих *m* вартостий виберемо $m-(\nu+1)$ вартостий: $f(x\,\varepsilon_{\alpha_1}) = u_1$, $f(x\,\varepsilon_{\alpha_2}) = u_2, \cdots f(x\,\varepsilon_{\alpha_{m-(\nu+1)}}) = u_{m-(\nu+1)}$

і заложимо, що $f(x\,\varepsilon_{\alpha_s}) \gtrless f(x\,\varepsilon_{\alpha_t})$, коли $s \lessgtr t$, то наколи положимо для скорочена $m-(\nu+1) = \mu$, дістанемо μ таких реляций:

$$(9). \qquad \begin{aligned} & u_1^{\mu}\, G_{\nu+1}(x) + u_1^{\mu-1}\, G_{\nu+2}(x) + \cdots + u_1\, G_{m-1}(x) + \\ & \qquad + G_m(x) = (u_1 - a_0)^m \\ & u_2^{\mu}\, G_{\nu+1}(x) + u_2^{\mu-1}\, G_{\nu+2}(x) + \cdots + u_2\, G_{m-1}(x) + \\ & \qquad + G_m(x) = (u_2 - a_0)^m \\ & - - - - - - - - - - - - - \\ & u_\mu^{\mu}\, G_{\nu+1}(x) + u_\mu^{\mu-1}\, G_{\nu+2}(x) + \cdots + u_\mu\, G_{m-1}(x) + \\ & \qquad + G_m(x) = (u_\mu - a_0)^m \end{aligned}$$

Позаяк детермінанта тих зрівнань єсть:

$$U = \begin{vmatrix} 1 & u_1 & u_1^2 \cdots\cdots u_1^{\mu} \\ 1 & u_2 & u_2^2 \cdots\cdots u_2^{\mu} \\ \vdots & \vdots & \vdots \qquad\quad \vdots \\ 1 & u_{\mu} & u_{\mu}^2 \cdots\cdots u_{\mu}^{\mu} \end{vmatrix} = \Pi\,(u_s - u_t) \gtrless 0,$$

проте можна з зрівнань (9) обчислити функциї $G_{\nu+1}, G_{\nu+2}, G_m$.

Цілий отже проблем твореня функций симетричних з даної à priori функциї цілої раціональної сходить до розвязаня системи зрівнань (9), лінеарних що до $G_{\nu+1}\ G_{\nu+2} \cdots G_m$. Цікава при тім єсть та обставина, що симетричні функциї $H_{\nu+1}, H_{\nu+2}, \cdots H_m$, котрі залежать від *m* вартостий $f(x), f(x\varepsilon_1), \cdots f(x\varepsilon_{m-1})$, можна обчислити тілько з $m-(\nu+1)$ яких-небудь тих вартостий.

Звернім при тім ще увагу на одну річ:
Наколи

$$\begin{aligned} G_{\nu+1} &= S_{\nu+1}(u_1\, u_2 \cdots u_{\mu}) \\ G_{\nu+2} &= S_{\nu+2}(u_1\, u_2 \cdots u_{\mu}) \\ &\cdots\cdots\cdots \\ G_m &= S_m(u_1\, u_2 \cdots u_{\mu}) \end{aligned}$$

суть розвязанями зрівнань (9), то, позаяк ліві сторони суть симетричними функциями всїх $u_0\ u_1 \cdots\cdots u_{m-1}$, мусять і праві сторони бути симетричними функциями вартостий: $u_1\ u_2 \cdots u_{\mu}$, котрі в них приходять. З відси слїдує:

$H_{\nu+1}, H_{\nu+2}, \cdots\cdots H_m$ можна уважати за симетричні (але не елементарні) функциї котрих-небудь $\left[m-(\nu+1)\right]$ вартостий $f(x\varepsilon_{\lambda})$.

Коли до зрівнань (9) долучимо ще зрівнанє

$$u_{\mu+1}^{\mu}\, G_{\nu+1}(x) + u_{\mu+1}^{\mu-1}\, G_{\nu+2}(x) + \cdots\cdots + u_{\mu+1}\, G_{m-1}(x) + \\ + G_m(x) = (u_{\mu+1} - a_0)^m,$$

то дістанем:

$$
(10) \qquad \begin{vmatrix} 1 & u_1 & u_1^{\,2} \cdots\cdots u_1^{\mu} & (u_1 - a_0)^m \\ 1 & u_2 & u_2^{\,2} \cdots\cdots u_2^{\mu} & (u_2 - a_0)^m \\ \vdots & \vdots & \vdots \qquad\quad \vdots & \vdots \\ 1 & u_{\mu+1} & u^2_{\mu+1} \cdots\cdots u^{\mu}_{\mu+1} & (u_{\mu+1} - a_0)^m \end{vmatrix} = 0
$$

Така ідентична реляция заходить межи $(\mu - \nu)$ котрими-небудь вартостями $f(x\,\varepsilon_\lambda)$ функції $f(x)$.

Львів, в січни 1894.

ВСТУПНИЙ ВИКЛАД З ДАВНЬОЇ ІСТОРИЇ РУСИ,

виголошений у Львівскім унїверситетї 30 вересня 1894 р.

Шановна громадо!

Розпочинаючи курс історії Руси, я звертаю ся гадкою до того факту, що нашому давному книжникові київському здавав ся першим виступом Руси на історичну арену:

„Наченшю Михаилу царьствовати, нача ся прозывати Руская земля. О семъ бо увѣдахомъ, яко при семъ цари приходиша Русь на Царьградъ, якоже пишеть въ лѣтописании Грѣцкомъ“ — себто за Михайла з'явило ся імя Руси, а се ми знаємо тому, що за сего царя приходила Русь на Царьгород[1]). Так що той невідомий нам на імя автор Повісти временних лїт до сего часу відносить не тільки першу звістку, а й самий початок Руси, яко нового фактора в державнім житю народів східно-славянських.

Але звернїмось до сьвідка того находу, що єго бачив на власні очи. Ми маємо казання, що виголосив патриарха Фотій з поводу того находу, і єго обіжник з поводу охрещення Русів, і от що він тут каже про Русів: народ, про якого так часто балакано, народ що переважає инчих в жорстокости і в охотї до морду, себто звана Русь, що підбивши під себе своїх сусїдів і з того загордувавшись, на Ромейську державу зняла руки...“[2]).

Сї слова жадним чином не можуть прикладатись до першого виступленя народу на арену полїтичного житя, вони натякають на довгий попереднїй период громадської і державної еволюциї.

---

[1]) Ипат. лїтоп. вид 1871 р., с. 10; див. справедливі уваги про переклади сего текста у Гедеонова — Варяги и Русь II. 459.

[2]) Текст напр. у Купика, Berufung der schwedischen Rodsen II. 335.

І справді, слова Фотія не стоять одиноко, ми маємо вже тепер серию відомостей з IX в., що доводять нас до такого-ж виводу.

Така звістка в житю Георгія Амастридського з І-ої полов. IX в. про нахід в кінці VIII або в початку IX в. на Малу Азию „народа Руси, як всім відомо, найжорстокого, немилосердного і цілком без ніякої ласки до людей“; отже Русь і тут виступає, яко нарід добре відомий. До того-ж часу належить похід князя руського Бравлина на Сурож, в Криму[1]). Не зачіпаючи хакана Руси, що посилав 839 р. своїх послів в Византію, бо за него ведеть ся велика суперечка, я звернусь ще до звістки инчого типу, з істориї культурної, до оповідання араба Ібн-Хордадбе про торговлю руську; воно писано, як доводять новіщі студиї, перед 850 р., і в нему читаємо, що „купці з Руси, народу славянського“, їздили тоді з найдалеких країв славянських на Чорне море й возили крам в Византію, а Доном та Волгою їздили в Ітіль (сучасну Астрахань) і по Каспийському морю, а часом на велблюдах возили крам в Багдад.[2])

Ці відомости, в цілости взяті, сьвідчать, що комплекс народів славянських, з Русю на чолі, що надала єму своє імя, вже пережив перед тими часами процес свого державного сполученя, мабуть не короткий, вступив вже в культурні зносини не тільки з близькими сусїдами, а і з далекими краями, коротко — мав за собою тоді вже полїтично-громадську й культурну минувшість.

Не инакше. Археологичні розвідки народів руських на їх сучасних оселях не знаходять, як тільки в станї вже значно високої культури. На сїх оселях вони мали посередників в культурнім житю з инчих народів, з инчих рас, що пережили довгий период початкової культури, яка сягає найдавнїйших часів, часів давно-камьяних (палеолїтичних). Та давня раса не щезла, вона мешкала разом з словянськими приходнями і злилась в одну нацию з ними. Коли прийшли руські Славяне в свої нові оселї, ми не маємо ще певних дат, і над ріжними гипотезами довго булоб застановлятись; певні історичні звістки сягають VI в. по Христї. Докладнїйші відомости маємо про їх стан культурний. На основі порівняної філологиї доводять, що Славяне ще в часї побуту на своїй арійській правітчині дійшли вже значної культурности, знали металї, обробляли землю, держали худобу, й мали деякі институциї громадські. Археологичні розвідки сьвідчать, що перед Христом народи руські мали вже майже увесь

---

[1]) Тексти житій в Лѣтописи занятій Археограф. коммиссіи (петербурської), т. IX с. 66 и 100, и передмова с. 82, 93—4, 289.

[2]) Нове видане De-Goeje-Bibliotheca geograph. arabic-rum VI; про час написаня гл. Лѣтоп. зан. арх. ком. IX перед. 131.

той круг рукомисл, що і пізнійше, вони знали майже всї роди хлїба, всї роди господарської худоби, здобували і обробляли металїчну руду, мали певні початки штуки (напр. в виробах металїчних) потреби комфорту й роскоші.

З сїм всїм звязані були зносини торговельні з инчими народами. Географичне положенє дало Руси дуже вигідне становище що до зносин культурних; як би не перешкоди, вона моглаб бути незвичайно важним з погляду культурно-історичного пунктом, де стикали ся течиї з далекого сходу, з півночи, з германсько-романського заходу і тієї надзвичайно цікавої амальгами християнських, клясичних і східних елементів, яку дає Византийщина. Я проминаю тут багаті скарби римські, бо хронологично вони попережають зазначений вище час, хоч менї особисто здаєть ся зовсїм певним, що маємо тут памятки зносин русько-славяньских; перехожу до сходу. Територия давної держави руської дає велику силу находок монети оріентальної — з Туркестану і калифату Арабського, з віків VIII, IX і X. Сї скарби, порівняні з відомостями жерел писаних, переважно арабських, запевняють істнованє интензивних і широких зносин у народів руських з краями східними. За зносини з Византією найкращими сьвідками будуть трактати київських князїв з Византією в X в., трактати власне торговельні, що самим змістом посьвідчають, як широкі і дужі були ті зносини; пригадаємо хоч бо той уступ в трактатї 907 р., де купцям руським заборонено вступати з свого передмістя до Костантинополя партіями більше 50 мужів разом[1]). Зносини з північю тревали дуже довго й стало; „путь із варяг в Греки“ київському книжнику XI в. здавав ся чимсь давним (і так воно власне й було), і цї зносини держали ся довго й потім; про них оповідають скандинавські саги і мовчки притакують київські монети на Балтийськім поморю. За зносини з західними народами й державами ми маємо згадку вже в такого мандрівця з X в. Ібрагима ібн Якуба: він повідає, що з Кракива (себто Кракова) в Прагу ходили з крамом Руси і Славяне[2])“, але докладні і ширші відомости за ті зносини ми маємо вже з XI—XII в.

Під впливом тих ріжних культур на основі славянській виробляла ся оригінальна і багата, зазначена характерними, своєнародними ознаками культура руська княжого периоду. Той чи инчий вплив брав перевагу часами, але нїгди не підлягала вона єму па-

---

[1]) Ипат. лїтоп. с. 18, з сїм порівняти оповіданнє Костантина Порфирородного про ватаги купецькі з Київа до Костантинополя — De administr. imperio c. IX.

[2]) Извѣстія Ал-Бекри, вид. Куник і бар. Розен, 49.

сивно. В раніщі часи на тім терені панував переважно вплив східний, іраньсько-алтайський, який дає себе знати найбільше виразно в культурі так званій скитській; з хрестом переважає инчі вплив византийський. Імпонувала Руси багата материяльна культура Византиї, зложена з елементів античних і східних, і ще більше — переховані там скарби духові. Як справедливо висловив ся оден історик, духова робота на тогочасній Руси — розуміючи тут вищі її верстви — головним чином уложила ся в переймание св. письма[1]). Література патристична, агіографична і апокрифична стає головним жерелом осьвіти й культури; письменьство Сербів і Болгарів, що попередили нас на цілий вік в тій знаємости і придбали вже значну колекцию перекладів, полекшила нашій громаді приступ до того нового жерела, з якого Русь почала черпати обома руками. Письменьство зливаєть ся з ідеєю побожности, спасеня, і під сїм впливом виробляєть ся справжний культь книги, що виявляєть ся виразно напр в запитаню: чи можна ступити на письмо, хоч би лїтери були так зтерті, що годї й прочитати?

Що до результатів і розповсюження сеї духової роботи, то тут заходить немала суперечка. Виходячи з деяких слів лїтописї, а ще більше з звісток Татищевського зводу лїтописного, деякі вчені приходили до виводу, що просьвіта в давнїй Руси стояла не низче, а може й вище як в Европі західній, що шкільництво було добре уряджене й широко розповсюжене. Але дати, на яких сї виводи оперто, викликають справедливий скептицизм. Не поділяючи оптимистичних поглядів на стан шкільництва, неможна заперечити, що книжня просьвіта була розповсюжена доволї широко, і поруч з людьми письменними тільки, „почитателями книжними , подибуємо ми нераз тубильців, які перейшли вищу, риторичну науку, що була вінцем тогочасної византийської осьвіти; пригадаймо Іларіона, Кирила Туровського, та такі писання як похвала князю Рюрику (в лїтоп. Київській), казаниє про св. Климента, новознайдене посланіє митроп. Клима. Через грецьке теологичне письменство доходило до наших людей щось і з клясичної осьвіти. Галицький лїтописець цитує Гомера, хоч не дуже вдатно, а митроп. Клим писав „от Омира, и от Аристо(те)ля, и от Платона[2])“. Як узяти найвищі

---

[1]) Хлѣбниковъ Общество и государство въ до-монгольскій періодъ 1.360.

[2]) Ипат. л. с. 513 („О лесть зла есть! якоже Омиръ пишеть, до обличенья сладка есть, обличѣна же зла есть, кто въ нѣй ходить, конѣць золъ прииметь; о злѣе зла зло есть“ — такого в Гомера нема, скільки менї відомо). Посланіє Клима в вид. Лопарева с. 13, в вид. Никольського с. 104.

точки тогочасної духової культури, то треба признати за нею високу вартість; такі речи, як Слово Іларіона, або Слово о полку Ігоревім зостануть ся на завше коштовними і дивними памятками. Теж саме треба сказати і про забутки материальної культури: такі зразки пластики, як київська Софія з її дивними мозаїками, різьбами, побутовими фресками мають цікавість з погляду артистичного не тільки для нас. Побут народній розвиває ся, приймає більш ріжноманїтний характер, з'являють ся скарги на роскіш та примхи богатих. Деякі переховані речи, напр. з убраня, визначають ся великим смаком, роскішю й майстерною роботою.

Я задержав ся коло сфери культурної, яко менче відомої. Устрій громадський в княжій Руси також значно вже розвинений, диференцированний; елементи громадського устрою вступають поміж себе в ріжні характерні комбінациї, і через те устрій ріжних земель прибирає одмінні, характеристичні форми. Простора держава, одна з найбільших, добудована остаточно в кінцї X в., в XI переходить в форму, яку за Костомаровим часто тепер звемо федерациєю, федерацию sui generis тільки, де окремність і автономія земель лучилась з єдністю руського народа, зазначеною в єдности мови, культури, релїгії, громадського устрою. В оповіданях лїтописних при нагоді випливають афоризми, вирази. що натякають на довгим часом вироблені, сталі принципи в відносинах державних. Дивлячи ся на побут, громадський устрій, культуру XI—XII в. зверху, можна було-б сподїватись широкого розвитку, дальшого поступу, нових, вищих і оригінальних форм, і того всего нема. Намість того рухлявого, барвистого житя, западає якась пітьма, мовчанне, і коли розходить ся та темрява, виступає побут, житє, устрій громадський — одмінні. Але і цї нові форми середнього, переходного часу не встигли ще розвинутись, як їх зносять бурі народного руху, і витворяють ся нїби цїлком нові форми. Від старого устрою громадського, від давного культурного стану позостають ся лише слїди, уломки...

Колись складали все на князївські усобицї, на Татарщину, на утиски. Усобицї, справдї, в значній мірі тамовали, утрудняли вільний поступ громадський і культурний; Татарщина хитнула княжий устрій державний і наробила руїни; утиски і ріжні пригоди знищили силу памяток нашого давнього письменсьтва і тим утруднили, ба в части одібрали можливість зрозуміти дїйсне становище громадське й духове минулих часів. Але причини головні лежали глибше, в основі громадського й полїтичного устрою нашого краю.

Істория застає єго в формах вже більш менч укінчених. Процес збираня руських земель до одного комплексу державного вже

кінчав ся; у внутрішньому устрої князївська власть, оперта на дружині, стала головною восею громадського житя; князївська дружина й громада земська, хоч не віддїлені неперступно, зазначили ся виразно; система урядованя уставила ся міцно. Про генезу того устрою за браком відомостей можемо тільки більш або менч правдоподобно гадати. Мало помагає нам в тім наша Повість про початок Руси, хоч її відомости приймали ся, часто і досї приймаютьця bona fide. Близчі студиї доводять, що ця повість — тільки гипотеза, наукова як на той час, але не щаслива. Книжник XI в., що укладав її, мав також мало певних відомостей про процес витвореня держави руської, як і ми, ще менче, і єго оповіданя так само повинні підлягати історичній критицї, як і перекази легендарного часу історії римської.

Але не входячи в те питанне, ми застановимось коло того status praesens нашого народу, який показують нам наші джерела.

Лад державний складаєтьця з двох головних чинників: князя з дружиною — і громади. В полїтичнім житю головну ролю має перший елемент. Заступництво громади істнує, і ніхто не відмовляє єму права участи в справах полїтичних, але воно усунуло ся на другий плян, і виступленє громади стало вже чимсь надзвичайним. Звичайний ряд лежить в руках князя і його дружини. Сей елемент опираєтьця в значній мірі на боярсьтво земське — купецький патрициат і властительство земське; їх інтереси солїдаризують з князївсько-дружинним устроєм, они входять в княжу дружину, оточають князя, і князь стереже їх интереси, як то дає себе знати і в праводавстві.

Сї верхнї верстви — князї, дружина, боярсьтво — ведуть переважно полїтичну й культурну роботу в давній Руси. Вони складають ту простору державу й захожуютьця коло її утриманя; вони держать в своїх руках ту широку торговлю і дають рух промислу й штуцї; в сї сфери найранїще знайшло вступ християнсьтво; тут знаходила собі опіку церква, письменництьво, духова культура; тут зростала ідея национальної й культурної єдности руського народу.

Народня-ж маса здебільшого зоставалась чужою для сего руху, для сих завдань. Полїтичні змаганя дружини і боярства були її здебільшого несимпатичні, витворенє широкої держави накладало на неї тільки більші тягари податкові і зміцняло ту князївсько-дружинну верству, що тяжила над нею; загранична торговля, штука, нові промисли були не для народа: він задовольняв ся майже виключно місцевими виробами; християнсьтво і єго обряди довгий час народ уважав релїгією князїв та бояр, як то

зауважив в своїм правилї митр. Іоанн[1]), і тримався дїдівських звичаїв; монастирі, церкви, осьвіта концентрувалися переважно по самих більших містах. Самі ті верстви верхнї, цїлий той устрій державний були народній масї з багатьох поглядів противні. На лихо в старім письменьстві майже виключно заховали ся думки, житє тих верхнїх верств. Ми так мало знаємо, як жив народ, чого він прагнув, яким горем болїв. Ті всї княжі усобицї, поставленя князїв і епископів, далекі заграничні походи, всї злоби дня, що заповняють сторінки наших старих лїтописів, цїкавили, заберали тільки дуже не велику частину громади, були справдї, в значній частинї, лише шумовиною, що плила глубоким і тихим потоком. В витийствах давнього книжника, що як бжола звідусїль зберав примовки і апотегми, ненароком і цїлком не до речи, прорвався голос, крик тієї народньої маси, що так ріжнить з цїлим дружинним сьвітоглядом того утвору: „не май собі двора коло княжого двора, не держи села коло княжого села, бо єго тивун мов вогонь, трутом накритий, а єго рядовичі (урядники) мов искри: хоч би огня остерігся, та від искри не встережешся, щоб не попалити собі одежи"[2]).

Так було не тільки в нас, що устрій державний будовано, нову культуру плекано й ширено заходами громадської менчости, верхнїх верств, незалежно, або й просто навпереки жаданям або интересам мас громадських. Але як подекуди тих верхнїх верств вистарчало на те на цїлі ряди віків, у нас сї верстви здалися для того за-слабі. Вся та культура, той лад державно-громадський стояв дуже хистко. Тому було багато причин, зазначимо лише кілька видатнїйших.

Перш за все у нас князївсько-дружинний устрій не пройшов глибоко в масу народню, не переняв її цїлою системою, як феодалізм західний, не пустив глубокого кореня в самий грунт; він зоставався чимсь зверхнїм, досить хистко привязаним до народу. Громада зоставалася цїлковитим господарем свого грунту, своїх справ, і тільки в зверхнїх справах стикалася з устроєм княжим. Нїяких відомостей про роздаванє земель князем дружинї ми не знаходимо; се не було загострено de jure, лише фактично так зложилося. Дружина відберала своє удержанє від князя — грішми чи натуралїями, із особою єго безпосередно була звязана. Вона не могла істнувати an und für sich, не могла виступити яко самостійний, сталий стан, і до громади мала відносини в основі тільки через особу князя. Инакше було тільки в Галичинї, де дружина через

[1]) Правило у Макарія Ист. рус. церкви II с. 376.

[2]) Слово Данїила Заточника, вид. за всїма редакціями Шляпкин, с. 76—7.

историчні обставини злилася цілком з земським боярством, але й тут вона не здобула собі міцного грунту в громаді. До того число дружини не було ніколи дуже значне (і то залежало також від способу удержаня), а з утворенєм тієї великої держави руської розтеклася та дружина по її простору. Тільки подекуди вона могла знайти собі й тут таку підпору в місцевих верствах вищих, яку мала в земськім боярстві київськім, подекудиж се земське боярство ставало в опозиції до неї (найгострійше се виявилось в Новгороді Вел., де власне, як піде, було зазначено різко демаркацийну лінію між боярством земським і княжою дружиною). По инчих землях, менч культурних, боярство земське вже через свою незначність не могло княжо-дружинного елементу значно піддержати. Тимчасом дружина сама слабшала. Князї взагалї біднїшають в протязї того периоду й можуть держати все менчу дружину. Се примушувало їх раз по-раз шукати підпори в громаді, що дальше, — то більше, тим більше, що обставини конечно того вимагали: неустанна боротьба за столи задля браку якоїсь ясної системи спадкоємства і перехода столів, яку давали хоч би феодальні кодекси західні, з другого боку — також неустанна боротьба з ордами степовими. Під впливом сїх і инчих обставин ріжним чином комбинуютьця громадські відносини в поодиноких землях, але взагалї спиняєтьця дальший розвиток князївської власти, князївсько дружинного елементу; громада приберає більший вплив, більшу участь в справах полїтичних.

Але се не веде до зєднаня тих двох основних елементів нашого полїтично-громадського устрою; вони стоять один проти одного, то входячи в колїзиї, то зходячись в якомусь modus vivendi, але завше окремі. Князївсько-дружинний устрій, як ранїйше, лежав тягаром над народом; участь громади в справах полїтичних зостаєтьця чимсь надзвичайним, навіть в землях з більше розвиненим впливом громади, як от в Київщинї, а принципом de nobis non sine nobis також живо була перенята громада наша, як і громади західні.

Се все споводувало той кризис, який переживає не одночасно, не однаковим способом вся Русь. На лихо, так мало маємо відомостей з тих часів. Тільки в сьвітлї цїлого розвитку історії Руси, тільки з тими аналогіями, які дає пізнїйше житє її, можна собі в якійсь мірі їх уяснити.

Як дивно може виглядати на перший погляд та роля пасивна громад в усобицях княжих; те становисько народу при находї татарськім, коли громади подекуди волїли лїпше „орати пшеницю й просо“ татарам, анїж корити ся королю руському, і гинули, не

хотячи єму піддатись. Як дивним здаєтьця таке легке, без загального народного опору, забранє Київщини Гедемином, Кориатовичами Поділля, Галичини Казимиром. Ми можем зрозуміти ці факти тільки відкинувши звичайну, чисто політичну виходну точку в історичних розвідках. Взагалї можна сказати, що народню масу далеко більше цікавлять переміни громадські, анїж зверхньої полїтики. Що-ж доперва руська громада, так перейнята духом демократизму, рівноправности, самовладности! Раз громада чула на собі утиск, кривду, її мало значило то, хто її тиснув, той чи сей, свій чи чужий; вона мало вважала на переміну зверхности, аби заховані були її громадські і економичні интереси. Виходячи з сего, зрозуміємо, чому тіж громади, що таку симпатию показували князям, до громади прихильним, вважливим до голосу й жаданя громадського, так индиферентно приймали инчих князей, їх вступи й упадки. Зрозуміємо, чому самі страшні війни народні повставали у нас на грунтї переважно громадсько-економічнім і закрашувались тільки ідеями національними та релїгийними, а так мало робили на громаду вражіня такі важні факти, як унїя Люблинська, або зкасованє гетьманщини.

Тому кілька років я поставив гипотезу, що в Київщинї князївсько-дружинний устрій упав зараз по татарськім находї, що громади, зкориставшись з тієї панїки, яку навели Татари, зкинули з себе зверхність князївську, увійшли в безпосередні відносини до Татар і таким чином придбали собі автономію. Дальші студнї затвердили мене в переконаню, що ся гипотеза найбільше відповідає всему тому, що ми знаємо за ті часи. Таким чином в Київщинї, в тій початковій Руси, в тім гнїздї державного устрою й давньої культури Руси, сей устрій ранїш від усїх захопив кризис. Рівночасно мала упасти й культура, яку плекали верхні верстви суспільности: вони также біднїшали, і остаточно на їх найтяжче відбив ся нахід татарський. Що було за Днїпром — трудно сказати; південна половина Заднїпрянщини бодай чи не пішла дорогою Київщини; князївсько-дружинному устрою ще труднїйше було тут задержатись: татарщина дамокловим мечем завше висїла над тим краєм. В Чернїгівщинї північній і в західній Руси — на захід від Случи і верхнього Днїстра старий устрій задержав ся, хоть і змодификований. З переходом під зверхність Польщи й Литви, в тих західнїх краях на основі того старого устрою розвивають ся нові форми громадських відносин, найголовнїйше — під впливом нового фактора, невідомого доти на Руси — посїдання земського з обовязком служби. Сї нові форми также мало задовольнили громаду, як і старий лад громадський. І от на тійже старій Київщинї вдруге повстають на-

родні маси — проти устрою шляхетського, що й тут став коренитись і розповсюжуватись, вдруге — на очах історії нашої — маси пробують запровадити лад громадський, відповідний своїм жаданям, своїм ідеалам рівноправности і автономії.

Я вийшов за границї хронологичні свого курсу, щоб показати, як тїсно й нерозривно сполучені між собою всї періоди історії Руси, як одні й тіж змаганя народні, одна й таж головна ідея переходить через увесь той ряд віків, в так одмінних полїтичних і культурних обставинах. Тільки з зазначеної точки нам ясно визначить ся ся єдність, сей звязок і заступить механичне сполучене окремих періодів. Народ, маса народня, звязує їх в одну цїлість, і єсть і повинний бути альфою і омегою історичної розвідки. Він — з своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхом і помилками — єсть єдиний герой історії. Зрозуміти єго стан економичний, культурний, духовий, єго пригоди, єго бажання й ідеали — єсть мета нашої історії. Полїтично-громадський устрій звичайно не відповідав тим ідеалам. Свій чи чужий, він ніколи, чи майже ніколи, не був витворений відповідно ним, і громада з урядом стояли один проти одного не тільки в період давній. Устрій державний по всї часи цікавий нам переважно тим, о скільки він впливав на стан народа, о скільки сам підупадав впливу громади й о скільки відповідав її бажанням і змаганням І культура, що розвиваєть ся в верхнїх верствах народа, цікава нам головним чином не так сама в собі, як тим, що відбиваєть ся в її загально-народнього.

Відповідно цїм принципам і в давній нашій історії ми завше повинні мати своєю виходною точкою народню масу. Правда, ми мало маємо відомостей про народ, однако се не перешкажає єму бути тою головною вісю, з якою ми повинні координувати свої вислїди. Студиюючи полїтично-державний устрій, ми, скільки можемо, повинні вияснити собі питання, в якій мірі він був дїлом самого народа, чи виріс він на грунтї народнім, чи звідкись був перенесений чи накинений. Вияснити, о скільки відповідав він потребам народним і яке значінє й вплив мав на народню масу. Вислїдити по змозї участь народа в полїтичнім житю і єго відносини до полїтичних обставин. Се будуть головнїйші точки, до яких мають вести наші студиї. Зверхня полїтична історія буде нам тільки стежкою до розуміння внутрішньої, а в сїй останній, скільки можливо, ми повинні вислїжувати те, що належить безпосередне до народа. Подобно тому — і в сфері культурній.

Звичайно, там, де джерела дають материял дуже бідний, мусимо задовольнятись тим, що можна знати, коли не можемо знати

більше, але висловлений принцип з того не тратить свого значіння, даючи нам критерій, на що повинні ми звернути особливу увагу.

Я мав зазначити коротко, як то було можливо на протягу кількадесять минут, головні моменти в давній нашій історії, що вимагають особливої уваги, і свою вихідну точку в вислїдах історичних. На решті я хотїв би сказати кілька слів про свою професию методологичну, специяльно для тих, що мають охоту студиювати зо мною історию viribus unitis. Я перейшов в своїм часї фільологичну школу і з неї міцно витвердив принцип — nemini credere. Завше шукати і нїколи не задовольнятись, не сподїватись, що посїв цїлком усю истину, так що всякий инчий погляд, инча виходна точка в тій справі неможлива, абсурдна. Πάντα δοκιμάζετε! Наука — се непереставний скептицизм. Не той недужий, немощний, що зостаєть ця при самім аналїзї, при самій руйнациї, а той здоровий, плодотворящий скепсис, що веде за собою слїдом роботу синтетичну. Через те всякий догматизм в своїй науцї я уважаю непотрібним, всяке juratio in verba magistri — неможливим. Того духу вислїду й критицизму хотїв би я і в своїх співробітниках — слухачах як найбільше і бажав би щиро, щоб з ним вони перш за все приймали й моє слово не хитре.

М. Грушевський.

НАУКОВА ХРОНЇКА.

Ювілейні виданя до історнї м. Одеси.

Яковлев В. „Къ исторіи заселенія Хаджибея 1789—1795 р. Одесса 1889 стор. 57.

Маркевич А. проф. Городъ Качибей или Гаджибей, предшественникъ г. Одессы. Одесса 1894 р., стор. 72 (окрема відбитка з XVII т. Записок Одеського товариства історич.).

Надлер В. К. проф. Одесса въ первыя эпохи ея существованія. Одесса 1893 р. стор. 100.

Сего року кінчило ся сто лїт з часу заснования Одеси, і ювілей сей викликав кілька праць про її історию. Не вважаючи на свій дуже молодий вік, ба навіть власне своїм незвичайне швидким розвитком, що за яких 50 лїт поставив її між першорядними містами українськими, Одеса повинна зацікавлювати всякого, а тим самим і моноґрафії з її історнї вимагають нашої уваги. В минулому роцї і в початку сего профессори Одеского унїверситету Ол. Маркевич і В. Надлер (упокоїв ся недавно) видали по моноґрафії до історнї Одеси, назвиска котрих подали ми вгорі, і хочемо подати справозданнє з їх змісту, прилучивши до них старшу, але аналогичну працю проф. тогож унїверситета Яковлєва.

Розправа проф. Яковлєва вийшла з поводу столїтного ювілея з часу, як российське військо взяло Хаджибей. Автор подає коротенький нарис історнї Хаджибея за весь час до р. 1795, коли став він уже називатись „Одесою", каже про давнїйшу людність і торгове значінє пристани, звідки випряжались не тільки сїльскі продукти, але в значному числї і невільники. В XVIII в. торгували через сей порт і деякі руські купцї (напр. Семен Сеньковський з Єлисаветграду). Коло Хаджибея осїлась повагом в XVIII в. доволї значна і заможня людність, переважно руська. По зруйнованню Сїчи осі-

лись і Запорожці — одні на Пересипі, инчі — де тепер хуторі Нерубайські та Усатові. Взагалї автор, як і личить об'єктивному історику Новоросії, підкреслює той безперечний факт, що околиці Одеси та й взагалї Новоросію залюднили переважно Українці. Але сих мешканців Хаджибейських спіткала недоля: багато мусїли кинути заселене місце; „коли уряд, каже д. Яковлєв, розпочав в ново надбаних землях кольонїзацію заграничну та з вибору Нїмцїв широко вимежував найкращі ґрунти; між инчого в околицях Одеси багато сих ґрунтів були вже почасти залюднені і оброблені вільними мешканцями, що на жаль не забезпечили свої займанщини юридично і через те мусїли покинути їх приходцям, що стояли під особливою опікою і тїшились надзвичайними привилеями; і руським мешканцям прийшлось займати менш здатні ґрунти, або осїдати на маєтностях, що щедрою рукою роздано було ріжним військовим та адмінїстрацийним урядникам" (стор. 16).

Р. 1789 Хаджибей опанувала Росия Автор розповідає про заходи урядові коло сего міста — будівлї, залюднене, торговлю. На останку каже про ролю російських війск в житю Хаджибея, і закінчує свою розправу такими словами:

„Трудно було заховати справедливі відносини і форми в припадковому натовпі ріжноплемінного люду, більшість якого дивилась на перебуване своє в новому містї, як на дочасне, бо прийшло тільки спробувати щастя, а потім зараз же перейти в більш упорядковані місця, — в містї, загальний вид якого давав з себе не то військовий стан, не то великий ярмарок, де не було ще і одної постійної церкви, де навіть жінки були чимсь рідким, але де вже доволї було шинків з дешевою горілкою — а такою була і Одеса до запровадження в нїй першого маґістрата".

II.

Переходимо до працї проф. Маркевича. Праця совісна, і Одесити з великим інтересом прочитають сей твір, що й про науку стає доволї таки коштовним придбаннєм. Автор взяв ся вистежити і з'ясувати низку таких питань, що до него або зовсїм не здіймано вченими, або про їх було говорено тілько між инчим; на більшість таких запитань він відповів доволї вдатно. Треба зауважити, що д. Маркевич картину минулого життя попередника м Одеси мусїв складати з вельми убогих жерел, а часом мусїв инде ужити самих тільки гадок, як про се і сам він каже на стор. 49.

На жаль д. Маркевич, переняввшись думкою, що м. Качибей в старовину був не там, де звичайно его показують, себ то не там,

де сегочасна Одеса, а на похилости Жевахової гори до Хаджибейського лиману (до XVI в. лиман був злучений з морем), поклав велику силу праці, щоб довести отсю свою думку. Питаннє про саміпереднє місце м. Качибея не має великої ваги в історичному життю останнього, а про те письменник поклав на него добру частину свого твору. І щож? Не вважаючи на усї наведені ним арґументи, читач усе таки не переймаєть ся думками автора.

Коротенький зміст твору д. Маркевича такий:

Сказавши кілька слів про джерела та підручники для істориї м. Качибея, автор оповідає нам про здобутки своєї працї: 1., більш правдиве показаннє місця Качибея, 2., зауважає, що Качибей і Качибеєво городище — з одного боку і Качибеїв маяк — з другого хоч і були близько один одного, але не на одному й тому-ж місцї, і мали неодинакову історию, 3., приводить нові догадки про заснованнє міста, і на останку 4, робить лучче, нїж се було досї зроблено инчими, виясненнє торговельно-промислового значіння міста.

Свій вислїд письменник доводить до 1791 р., себ то до Яського миру, коли Гаджибей перейшов під Росию і життя его приняло инчий характер. Начинає автор з найдавнїйших часів. Він гадає, що місце (похил Жевахової гори та Хаджибейського лиману), де перегодом з'явилось литовсько-руське місто Качибей, за давнїйших часів було посїлками, що мали торгове значіннє. Не можна запевне визначити, коли засновано тут Качибей. Перша, найранїйша звістка про него належить до 1415 р. В сьому роцї, як сьвідчать Длуґош і Кромер, Ягайло послав з Качибея на кількох кораблях хлїб у Константинополь, що тодї Турки держали в облозї. З отсїх звісток Длуґоша і Кромера знати тільки те, що Качибей р. 1415 був вже значним торговим портом, через него з Поділля йшов хлїб до византийських портів. Значить треба думати, що він істнував ранїйш 1415 р., себ то під кінець XIV віку. Але перш нїж зробив ся містом і портом, Качибей певне був просто селом, значить істнував ранїйш кінця XIV в. Виникає запитаннє, хто-ж першим оселив ся тут? Деякі вчені думають, відповідно гадцї письменників XVI в. Сарницького та Стрийковського, що осадчим Качибея був Качибей, старшина одної татарської орди, з тих що кочували по південних степах України. Професор Маркевич подає иншу гадку. На его думку таким осадчим були переселенцї з придністрянського села Качебієва (воно істнує і тепер), що належало (в половині XVI в. запевне) Язловецьким. „Коли по тім", каже автор, „в кінцї XIV в. і початку XV в. Понизє відійшло до великого князївства Литовського, Язловецькі, що в XV в. були старостами та воєводами подільскими,

затвердили своє право і в кольонії свого Качибея придністрянського — в Качибеї „Чорноморськім“. Імя митрополії перейшло і на новоселицю. Ще ранійш, заким отся новоселиця перейшла до Язловецьких, вона зробила ся містом.

Автор обережно висловлює свою думку, називає єї домислом, але уважає єї більш певною, ніж думка польского історика Мариана Дубецького, що ніби Качибей осадив якийсь Коцюб Якушинський.

На мою думку обидві гадки мають мало певного.

Місто, що розкинуло ся на похилї Жевахової гори до Хаджибейського лиману, через який час стало страчувати своє портове значіннє через те, що з'явив ся пересип між морем та хаджибейським лиманом. Місто, рушаючи потроху на південний захід сонця, на сам кінець повинно було спинити ся по березї біля Хаджибейської затоки верстов за три від старого міста, з яким усе таки єго звязували слободи, хоча й недуже густі. Тепер вже, щоб вказати судам, де новий порт, треба було постановити маяк, а такого маяка, каже автор, зручнїйш за все було збудувати на горі, що панувала над затокою, і ближча до моря, ніж Жевахова гора. Будівля маяка, як думає автор, потягла за собою переселеннє з Пересипа на сегочасний Одеський похил. А се ще більш шкодило значінню попереднього Качибея.

Таким чином на Одеській повишенности зросла слобода і отсю то слободу з портом король Владислав III. р. 1442 віддав держати до життя одному з Бучацьких; а попереднїй Качибей дістав ся Язловецьким, що уже володїли і Очаковом. З початку XVI в. Качибей був уже під Татарами, але з того часу від його віддїлив ся Качибеїв маяк (і сельце біля него), що все ще належав до литовсько-руського князївства. Доказ на се автор бачить в умові короля Жигмонта I з ханом Сагиб-Гіреєм р. 1540, де згадують ся Качибей та Качибеїв маяк, яко два самостійних пункти. Д. Маркевич запевняє, що з початку XVI в. Одеська територия розпалась: східня її частина з Качибеєм дісталась Татарам; західня-ж з Качибеєвим маяком зісталась за Литвою. Татарський Качибей в половинї XVI в. задержав ще вагу значного центра соляної здобичі та торгу, але під кінець того віку він перестав бути портом, а потім і фортеца єго зруйнувалась, і став він Кочибеєвим городищем. Щож до польского Качибея (Качибеєвого маяка), так Річ-Посполита втратила єго в кінцї XVI або з початком XVII в. укупі з иншими своїми землями біля Чорного моря. Сей Качибей зробив ся простим татарським селом й істнував в XVII і ВVIII в., як се знати з вісток московського гонця Айтемирова, що прожив у Криму з 1692

по 1695 р.; знати се і з карт XVII та XVIII в. (Сайсона сина, Ван-Келена і инш.)

В XVIII в., коли теперішня околиця Одеси (тоді Едісан) була вже доволі залюднена, татарське село Качибей стало значним торговим пунктом, а коли Турки р. 1764 збудували фортецу, то й військовим. Нова фортеца, що Турки назвали Ені-Дуня, небавом втратила свою назву і задержала попередне — міста Качибея, або як вимовляють Турки — Гаджибея (Хаджибея).

Околиції сеї фортеци р. 1769 за час війни з Росиєю були вельми зруйновані Запорожцями полковника Семена Галицького, що подав у Кіш цікаві відомости про свої справи, а р. 1774 російське військо під урядом князя Прозоровського укупі з Запорожцями кошового Калнишевського захожувались підбити Гаджибей, але удачі не було.

А проте р. 1774 Гаджибей таки підбило московське військо укупі з Запорожцями, та небавом по Кучук-Кайнарджийській умові Гаджибей знов зістав ся під Турками.

Автор в подробицях описує плян Гаджибея в XVIII в.; подає звістки про мешканців. Татар та Турок, опріч залоги, було небагато, кілька сотень. Тут навіть не було мабуть і мечети. Окрім Татар та Турок в Гаджибеї жили Греки, Волохи та инші східні християни — турецькі підданці; були ще — жиди та караїми. Сюди наїздили польські, і „навіть може бути“, каже автор, і „західно-европейські крамарі“. Жило тут небагато і „русскихъ“. Автор думає, що отсї „русскіе“ переважно були утїкачі з українських земель Речи-Посполитої або і Російської Держави, але „могли бути“ і Москалї.

По переказам, так частина Запорожців, по зруйнованню Січи, перейшла до Тілігула, а звідтіля до теперішньої Одеси, де і осїла ся попереду на Карантинній балцї, а потім на Пересипі.

„Русскі“ переселенцї рідко приходили сюди з сїмєю, більшість їх були люди нежонаті і уже тут шукали вони собі жінок „де і як Бог пошле, не гидуючи і нехрещеними“. Багато жило невінчаними, бо нікому було вінчати, бракувало православного духовеньства.

Місцевий торг був незначний. В край з Гаджибею і єго околиць головним чином вивозили сіль та рибу. Що року з України по сіль чумаки йшли до Гаджибею. До р. 1775 сюди-ж по рибу, сіль, хліб, масло та смухи приходили і Запорожцї.

Геть значнійший був транзитний торг Гаджибея: єго вивіз до Туреччини та привіз з неї. Через Гаджибей вивозили до Туреччини

хліб з польської України (з Брацлавщини і Уманьщини, инколи з Галичини та з Волині). „Здаєть ся“ — каже автор, туди возили і борошно. Деякі продукти вивозили і з Елисаветграду, на решті до Туреччини возили і невільників. З Туреччини привозили вина, садовину (апельсини напр.), бакалію, східні ласощі, ріжноманітні вироби і т. и.

Розвитку торгу Гаджибея між иншим шкодило те, що вітри непокоїли кораблї в затоцї, а шляхи суходолом, що вели до Гаджибея, були небезпечні; се треба сказати навіть і про половину XIX в. Автор словами Скальковського розповідає, що дїдичі південних країн посилали через Балту до Гаджибея хліб та инші продукти в супроводї зазброєних людий.

Повідавши про життя господарське Гаджибея і єго околиць, автор розповідає в подробицях далї, як Гаджибей перейшов від Турок під Росию, як де-Рібас облягав і взяв гаджибейську фортецу. Гаджибейські мешканцї, після зруйновання міста, розбіглись і ховались в ближших степах; деякі навіть утїкли в Туреччину; невільників ослобонили. Одначе, коли в Гаджибеї все утихомирилось, утїкачі стали вертати ся, і багацько з них почали навіть змагати ся про свої права на житла, зруйновані підчас штурму фортеци. Деякі з тих, що вернулись і ранїйш торгували в Гаджибеї, знов почали торгувати. Місто стало потроху оживати. А по околицях єго, каже автор, „сільська господарка, треба думати, і не зупинялась. В Гаджибей як і перш простували переселенцї; тут таки селили ся і Запорожцї, що чимало помогли звоювати єго.

На останку автор подає витяг з одного документа р. 1791 (оголошеного проф. Яковлевим); в документї тим маєм характерну картину Хажибейського життя 1789 – 1791 р.

Р. 1791 оден офіцер, сержант, лїкар а з ними солдати та матроси приїхали на хутори по сїно та по жито. Господарі почастували гостей вином та ин. Гостї стали допитувати ся у господарів, чому вони живуть з невінчаними жінками Дїло скінчило ся на тому, що гостї схопили молодиць та дївчат, три кожухи та пять свиток своїх гостинних господарів і, не заплативши за сїно, жито, вино та горілку, поїхали собі в Гаджибей; солдати навіть стріляли по тих селянах, що гнались за ними. Оден з ограблених прибув на другий день до міста і тут від вартового довідав ся, де заховане забране силоміць жіноцтво і де з ким з них бачив ся, одначе побалакавши з ними пересьвідчивсь, що вони не хочуть вертати ся з свого полону.

В додатку до свого твору автор розвязує питаннє: чи був коли небудь приказ про переіменованнє Гаджибея в Одесу? він відповідає, що „ні приказу, ні взагалї специяльної постанови, щоб переіменувати Гаджибей на Одесу, зовсїм не було“.

На сам кінець скажемо від себе, що хоча праця д. Маркевича і не без помилок, але-ж ледві чи є в сьвітї така солїдна праця, щоб була без помилок. Помилки д. Маркевича дрібні, великої ваги не мають і може вони просто нї що більш як lapsus memoriae, тим то я їх не показую.

III.

Праця проф. Надлєра, як і праця Маркевича, написана теж з приводу столїтних роковин Одеси. Перша частина єго працї обіймає історию Одеси з початку заснования міста до царования імператора Олександра I; друга головним чином обіймає дїяльність герцоґа Рішелє, яко „градоначальника“ Одеси.

Про долю Одеси після Рішелє автор хоч і згадує але вельми коротко.

В першій частинї автор, указавши на той інтерес великий, який має історня Одеси, та на традицийні погляди на ту історию, розповідає далї про завойованнє і заселюваннє так званої „Новоросиї“, про погляди людий державних XVIII в. на кольонїзацию і осаду міст, знайомить нас з ґеоґрафічним положенєм Одеси, відповідає на питаннє: чи на тому містї, де стоїть Одеса, були в давнину селитьби єллинські і короткими словами переказує загально-відому історию попередника Одеси міста Хаджибея.

Ті вісти, що переказує проф. Надлєр, не нові: здебільше він взяв їх з загально відомих творів по історнї Одеси: Скальковського, Бруна, Орлова, Смольянинова, Яковлєва. Проф. Надлєр старим звісткам надає тільки нової фарби, уживаючи на те реторичних пристроїв, напр. говорячи про торгові обороти Одеси, він називає їх кольосальними, разом з думкою про Одесу у него у виображеню встають „величавые образы царственной жены“ і т. ин. Автор не згожуєть ся з традицийною думкою про те, що Одеса „з самого початку свого пішла ступнями ґіґанта по шляху розвитку свого“ і що „Дюк де Рішелє від великодушного Олександра I — добув кольосальних засобів“.

Зупинїм ся трохи коло деяких думок і поглядів автора, висловлених в 1-ій частинї єго твору, і поглянььмо, чи можна з ними згодити ся.

Засноване Одеси проф Надлер відносить до тої епохи з істориї российської, що, як каже він „поправдї може називати ся епохою кольонїзациї“ і „градостроенїя“ (стор. 6). Чи сими-ж словами сказано що будь визначене? Хиба „кольонїзация і градостроенїе“ характеризують тільки кінець віку XVIII? і хиба тільки се характеризує в історнї Росиї кінець віку XVIII?

„Держава, каже далї автор, що склала ся проквільно серед болот і гаїв півночи, побідно поширила межі свої по самі береги Чорного моря. Вона орудує тепер мілїонами десятин степу травяного, такого що до него нїколи не торкав ся плуг хлїборобів; бо від самого свого створіння степ той не зазнав инчої людности, опріч перехожої“. Як бачимо, так автор забув наче про Геродота та про его звістки, про те як частина Скитів, що залюдняли наші степи, працювала і над хлїборобством! Автор піби забув взагалї про історию, яка повідає нам; що і до Різдва Христового і по Різдві степи наші були залюднені і залюднені нарсдом переважно осїлим, а не перехожим; на останку, що доки ще показали ся в степах наших Печенїги, потім Половцї і на останку Татари, були селища по берегах Чорного моря — так званої Чорноморської Руси Забув професор Надлер і про дїяльність князїв литовсько-руських, що піклували ся над кольонїзациею степів; забув він і про славетних лицарів запорожських. Тим то він на стор. 7 і каже „що по степах південно-українських майже не було людности осїлої, а на сторонї 14 додає: „здебільшого руські поселенцї пильнували не селити ся в самому Хаджибею (підчас панования Турків), а осажували хуторі на околицях міста. Тут їм можна було займати скільки хотїли землї; кохали ся в хлїборобстві, до якого вони були призвичаені, і жили собі вольно геть від усяких утисків. Отсї хлїборобські кольонїї були единим і міцним континґентом хаджибеївської людности“. З отсих слів автора виходить супротилежне тому, що він попереду говорив; виходить, що широчезні степи наші бачили в свій час не тільки перехожу, але і о с ї л у людність.

„Тепер вона (держава Росийска), каже далї проф. Надлер придбала собі устя і низову течию к о л ь о с а л ь н и х річок“, себ то нашого південного Богу і Днїстра!! Про них читаемо далї: „ґїґантські річки текли по мертвій пустелї“. Тут автор знов забув, що отся „пустеля“ в XVIII віку геть не були мертвою: близше до моря її займали житла перехожих Татар і тої ріжноманїтної людности, що сподївала ся під протекциею Криму знайти тут для себе життє вільне; обшир же північний тієї „пустелї“ займали „вольности“ Запорожцїв, котрі пильнували, щоб на свої паланки закликати

людність осілу та розвинути тут — скільки спроможно, скотарство, рибальство і хліборобство (див. Вольности запорож. козаковъ, Еварницького, стор. 21).

Погляд автора на кольонїзацию степів чужинцями теж здаєть ся нам непевним. „Хоч би що там не казали прихильники строгої засади национальної, каже проф. Надлєр „але кольонїї чужинців у Новоросиї своє дїло зробила“. — Певна річ, що вони своє дїло зробили, але чи з того дїла стала ся певна користь, як запевняє автор, тому краю, що їх приняв до себе, се ще річ геть непевна! По думцї проф. Надлєра, кольонїї чужинців „були трохи чи не першими піонєрами культури в нашому краю; вони зробили перший рух до розвитку хліборобства“ (8). Чи дійсне воно так було? Новоросия — певна річ — геть би більш надбала собі культури, колиб переселенцям українським уряд надїлив був хоч частину тих привилеїв і ріжноманїтної запомоги, якими він надїляв тодї переселенців чужоземних.

Не можна також згодити ся з автором, що уряд российский піклуючись про „люблених дїтий“ своїх: Катеринослав, Херсон і Миколаїв, мало уважав на Одесу. Нам не треба наводити фактів, що нївечать таку думку; бо трохи низше, сам автор подає їх. Напр. на стор. 23 він каже, що уряд видав трохи що не два мілїони рублїв на споряженнє в Одесї порта і адміралтейства, та на будівлю казарм і маґазинів. Хибаж видати таку, як і сам автор каже, значну суму грошей — не значить уважати на місто, що тілько що засновувало ся? На стор. 26 проф. Надлєр каже, що уряд піклував ся, щоб швидче місточко Хаджибей зробити містом. Значить уряд звертав не малу увагу на сей самий Хаджибей. На стор. 31 — вказавши на здобутки народної переписи, що була зроблена будівником Одеси, адміралом де Рібасом, в 1795 р., проф. Надлєр каже між иншим: „уряд повинен був запомогати людности, а перш за все потурбуватись, щоб торг розвив ся вільно, бо він є головне джерело життя людности. Дійсне уряд запомагав містови, бо принаймнї видавав великі грошї на будівлю порта; доволї щедро роздавав значні кошти на запомогу еміґрантів та поселенців, на будівлю церков, громадських і навіть приватних будинків; також уряд брав на себе инчі заходи, що сприяли розвитку міста“. Отже отсї слова автора зовсїм нївечать попередний єго погляд на відносини уряду до Одеси. Справдї, коли царював Павло I, то Одеса на якийсь час збулась ласкавої запомоги висшого уряду, про се і сам автор каже напр. на стор. 40.

Висловивши, що про „історика сегочасної Одеси байдуже усі догадки та гіпотези учених про те, чи істнувала, чи не істнувала в давнину еллинська кольонія там, де тепер Одеса (як то доводять декотрі на основі находок в місцевости Одеси), д. Надлер приступає до Хаджибея, „історня котрого, як він певно спостерегає, безпосереднє та тїсно звязана з історнєю Одеси“ (11). Автор справедливо не вважає на думку польських письменників, що кажуть нїби Хаджибей чи Кацюбей осадив шляхтич литовський Коцюба Якушинський (11.) і каже: „чи не буде простїйше думати, що Кацюбей осадили Татари?“ (12). Звісно, що така думка доволї певна, але авторови годилось би додати, що висловлено єї геть далеко поперед него, і висловили її польські письменники XVI в. Сарницький та Стрийковський.

В XVI в. Качибей був вже під Татарами, хоча й невідомо запевне, коли властиво він перейшов до них, а потім до Турок, що збудували тут р. 1764 фортецу, певнїйше замок, або форт. Поблизу останнього притулилось татарське село. Життя тогочасного Хаджибея, як каже автор, „визначало ся стурбованим, наполовину кочевим характером“ (13). Найпаче-ж не гаразд було зимою в Хаджибеї, коли нї одне судно не відважувалось зайти до затоки, зовсїм не захищеної від вітрів: північного, північно-східного і західного. А прецїнь же не тільки зимою, але і впродовж цїлого року торг в Хаджибею не визначав ся жвавим рухом. „Небагато шкіперів, що відважувались провідувати не гостинні береги Чорного моря“, каже автор, „занадто неохоче завертали до Хаджибея“ (13). Отже д. Маркевич, навпаки, повідає що инче. В своїй працї „Городъ Хаджибей или Качибей“ проф. Маркевич доводить (і на нашу думку — доводить впевняючи), що торг Хаджибея по морю, привіз з Туреччини і вивіз туди, стояв доволї значно.

Татарські мешканцї, що „гнїздили ся під захистом турецького замка“ (14) переважно розвозили товар. Але не саміж тільки Татари жили в Хаджибею: „побіч з ними з давних давен уже почали селити ся і „русскіе“ (14), що приходили з польської та российської України і навіть з Московщини“ (14). Таких переселенцїв більше прибувало, після зруйнованя Сїчи, коли частина Запорожцїв („старих(!) синів вільної Сїчи“) „з дозволу турецького паши оселила ся то на Перекопі, то по балках, що впадали в Хаджибейський лиман“ (14). Переселенцї осїдали переважно хуторами навкруги Хаджибея і тут займались хліборобством.

14 Вересня 1789 російське війско під командою віце-адмірала де-Рібаса[1]) забрали Хаджибей штурмом.

Автор запевняє, що штурм Хаджибея „не належить до видатнійших подій другої війни проти Турок і забранє нікчемного турецького замка не звернуло на себе уваги сучасників“ (15). Що се й геть-то не так, дуже добре доводить д. Марксвич в своїй, наведеній ранїйш працї, де, між инчим, він каже: „взагалї за часів сеї війни вчинки біля Гаджибея звертали на себе велику увагу — се знак, що вороги н е а б и я к д и в и л и с ь на Хаджибей“ (50). Само по собі, що Росиї не можна була орудувати Хаджибейським лиманом, не забравши Хаджибейської фортеци, та й сам автор вказує на вагу володїня останньою, наводячи слова інжинера де-Волана (16): „Хаджибейську затоку і Турки вважають за дуже важний пункт. Сей пункт треба лїчити в системі оборонній, що повинна закластись як наслїдок нової межі... Ворожій фльоті сей залив був пристановищем та захистом; опанувати його а ж г е т ь - т о в а ж н о“. А як що се так, то те, що взято Гаджибей штурмом, повинно реєструвати ся до видатнійших подій другої турецької війни.

Після Яської згоди уряд думав заснувати в Хаджибеї пристановище морякам, що відбули службу, переважно Грекам, що служили в фльоті на Середземному морі, але „сей проєкт“, як каже автор, „через недовгий час залишено і замість него р. 1793 зареєстровано Хаджибей до третьої охоронної або днїстрової лїнії і призначено збудувати тут фортецу“ (16). Останнє було виконано 1793 та 1794 рр. До заново збудованої фортеци прийшло війско, і „в бідному татарському місточку закипіло бучне таборниче життє“ (17). Отсе-то „військо занесло в Хаджибей перші початки громадського життя“ (17) — з'явилась православна церква, відчинено перший шпиталь, настановлено було поштильонів, щоб розвозили не тільки урядові, а й приватні листи. Але укупі з сими добродїйними початками громадського життя військо занесло й такі початки, що хаджибейській людности завадило та, мабуть, і примусило мешканців Хаджибею, що жили в нему ще до російської волї, пожалїти, що не Турки панують над сїм містом, „Військовий елемент“, каже автор (17), „рішучо почав кермувати містом. Окрім військової в Хаджибею на той час не було другої старшини, а військова старшина не

---

[1]) Де-Рібас не був тодї не то що віце-адміралом, а навіть і контр-адміралом. Контр-адміралом єго настановлено з ґенерал-майорів 1792 р. 22 листопаду. Див. Документы, относящіеся къ исторіи г. Одессы, Зап. Од. общ. истор. и древ. т. XVI стор. 3.

завсїгди визначала ся справедливостю та пильностю, а що гірш за все, так вона не дуже то дбала про дисципліну в самому війську". Усе се вело до того, що „утиски спокійних мешканців були самими звичайними з'явищами, і не в диковижу робились серед білого дня. Сама старшина давала зразок своїм підручним найганебнїйшої та нїчим не виправдженої самоволї. В лїтку військова старшина захоплювала сїнокоси та криницї, з яких користувались водою мешканцї, і силоміць не давали їм косити траву і брати воду. По сусїдних же хуторах окремі ватаги мародьорів справляли зовсїм сталі грабіжі та насильства" (17). Нїчого казати, добрі початки громадського життя насажувало в той час в Хаджибеї російське військо!

Отакий лад панував в Хаджибею, доки вищий уряд не постановив збудувати тут місто та порт.

Ще р. 1792 було постановлено на чергу питане про військовий та торговий порт на Чорному морі. Автор каже, що спершу думали збудувати такий порт в Херсонї, потім в Миколаєві, а на останку зупинились на Одесї. „Не трудно було довести, що Хаджибей", каже автор, „в сему разї має найбільш перевар, і перш за все вигода та дешевина... Щоб збудувати в Хаджибею військовий порт, зовсїм не треба було нї морських каналів, нї яких инчих будівель, що коштують дорого". Звичайно, автор, кажучи се, забув про те, що він казав про невигоди Хаджибейської затоки: „особливо тяжко було в Хаджибею зимою", розповідав він, „коли нї одне судно не відважувалось зайти в затоку, зовсїм незахищену від північного, північно-східнього та західнього вітрів". (13) Щоб захиститись від сих вітрів, треба було збудувати мол, а на се треба багато часу, а ще більш гроший. О скілько потім дляво йшла будівля одеської затоки через одну тілько трудність її, сам автор вказує на стор. 31 („портові будівлї виводились занадто поватом і навіть з початку XIX віку затока не була ще певним та вигідним пристановищем кораблям").

Відомо, що проти заснованя порту в Одесї був адмірал Мордвінов, але думка де-Рібаса та інжинера де-Волана, що обстоювали Одеський порт, каже автор, „о стільки переконувала, що цариця згодилась з нею, і вже 27 мая р. 1794 видала наказ, щоб будувати місто й порт в Хаджибеї" (19). Тут не йшло про певність думки, а головним чином про каверзи, що де-Рібас чинив проти свого ворога в.-адм. Мордвінова; де-Рібаса-ж підтримував могутний тодї Зубов. Автор помічає зовсїм справедливо, що „нї цариця, нї ті, що стояли близько до неї (на чолї-ж між ними був фаворит Катерини

Платон Зубов) особисто нічого певного не відали про Хаджибей та єго місцеві умови“ (20). Царпця думала про се так, як розповідали де-Рібас та де-Волан, а з ними зовсім згоджував ся і Зубов.

Не буде зайвим подати тут думку Вігеля, що був начальником в Керчі р. 1827: „Такими портами (як Одеса)“, каже він в своїй „Записці о Керчи“, написаній р. 1827 (див. Чтен. Москов. общ. истор. и древн. кн. I. 1864 р.), „усипані усї береги Чорного моря: куди не кинь, скрізь можна збудувати похожий на него, зо всїх боків не захищений від вітру, порт. Господь єго знає, яка була думка у де-Рібаса: невже одне тільки бажаннє брехати“ (49). Далї — „Одеса стоїть біля відкритого моря; штучний порт її з двома молами, що коштують занадто дорого, істнують трохи більш 20 років, а вже місце між молами та навколо їх заносить піском та мулом, та що року мілїє Час покаже, що треба кинути Одесу, або потратити ще мілїони, щоб далї протягнути моли“. І справдї, час показав, що безпремінно треба втратити великі кошти на Одеський порт. Деж та дешевина, на яку вказує автор, як на одно з головнїйших переваг, що були в Хаджибею, а не в Очакові або Кінбурні?

В наказах, виданих 27 мая 1794 р. Зубову та де-Рібасу, говорить ся про будівлю в Хаджибеї „військової гавані укупі з купецькою“, але автору чогось здало ся, що в Хаджибею „думали збудувати перш за все військовий порт“, а „вже укупі з головним ділом, як кажуть, між иншим, хотїли скористувати ся новим портом і для торгу“ (20). Нема нїякого приводу таким чином вияснятп наведенї низче рескрипти, де просто вказуєть ся на військове та торгове значіннє сего нового порту. На доказ сего наводимо лист Зубова з 30 мая р. 1794 до Мордвінова. Зубов, пересилаючи до Мордвінова копію з указу 27 мая 1794 р. пише до него: „Знаючи про вашу потужливу щирість на користь державі і особливо до розповсюдження торгу, що знайде в новому містї усю потрібну користь та ще підпертий та захищений старшиною, скоро пролле богатства та достаток на усю тамошню околицю, я маю надію і вірю, що заснованнє нового порту вам дуже приємно“ (див. Документи, относящіеся къ истор. Одессы. Зап. Од. Общ. ист. и др. т. XVI стор 61). В сему листї сказано саме про торгову вагу нового порту. — Та й автор, на стор. 50, каже: „усї сї заходи вказують на твердий замір Олександра I, скілько мога, скінчити дїло, що розпочала Катерина II, себ то, яко мога швидче, зробити з Одеси важний торговий порт“. Значить тодї, як рішали питаннє про будівлю порта в Одесї, то однакову вагу надавали торговому та військовому значінню Хаджибея.

Розглянемо далї зміст останньої частини I глави. Автор розповідає про роботи над будівлею порта, про кошти, призначені на се дїло, та про задачі, що покладав уряд на будівничого Одеси де-Рібаса, про житє та характер останнього, про єго військові події та дипльоматичні заслуги, про відбудованє міста та роздачу участків приватним людям під будівлї, про те, звідкіля з'явилось імя „Одеса“. Автор наводить кілька оповідань про те, як переіменовано Хаджибея на Одесу. Нї одно з сих оповідань не викликає до себе віри, бо з них можна тілько довідатись про те, що де-Рібасу першому впало на думку переіменувати Хаджибей на Одесу, і то тодї тілько, коли він доводив Зубову, що треба-б було поселити в Хаджибею та єго околицях Греків та Альбанцїв, що служили Росиї в останню турецьку війну і по мировій згоді повинні були на завше зоставити рідну країну (28). Признаємось, що трудно сказати, що небудь певне про таке малозначне питаннє.

Далї автор розповідає про урядові накази, з яких ясно видно замір „обернути Одесу в грецьку кольонїю“, говорить про дїяльність де-Рібаса в сему напрямі, про орґанїзацию ним грецького дівізиона та „окремої комісиї“ для Греків та Альбанцїв, щоб доглядала дїла грецьких переселенцїв, про ознаймованнє в червнї р. 1795 народного перепису в Одесї та заснованнє тут маґістрату, де судили ся-б дїла тих поселенцїв, що не служать у війську (30).

Але автор дуже скептично дивить ся на користь для міста з дїяльности висшої місцевої адмінїстрациї і каже: „на папері усе було гаразд, усе поступало в тогочасній Одесї; але на лихо увесь отсей гаразд і розцьвіт істнували більш на папері та в думках адмінїстраторів, нїж в дїйсности. А дїйсне Одеса була тим самим, як і попередник її Хаджибей“. До такої невигідної для тогочасної Одеси думки, між иншим, довів автора народний перепис, що був в Одесї р. 1796. З сего перепису знати, що в Одесї було людности 2349 чоловіка; усї вони переважно були втїкачі та переселенцї, та ще до того більшість бідноти (31).

Становище нового міста було вельми скорботне і уряд повинен був запомагати і справдї запомогав йому, але, як каже далї автор, усї мудрі заходи „в більшости не досягали своєї мети“ (31), а не досягали, між инчим, через нездатність та надзвичайну нечесність місцевої адмінїстрациї. Як на зразок, автор вказує на вчинки „попечителя“ над єдиновірними нам поселенцями, грека Панаса Кесоглу, що „на еміґрацию та переселенчеські дїла взагалї дивив ся як на джерело власної користи (32) і дозволяв собі надзвичайні надужиття і кривди (33); про те до самої смерти він пишив ся довірєм

вісшої адміністрациї“ (33). Кесогло, каже далі автор, не був чимсь надзвичайним між тогочасними адміністраторами та діячами Одеси; навпаки він був тільки найкращим типом того „доброго старого часу“ (33).

Звісно, що за таких адміністраторів становище міста не могло бути добрим, а се офіцияльно стало відомо зараз же після смерти Катерини II, коли Павло I зсадив з посади де-Рібаса, зупинив будівлю міста та порта і звелїв ґен.-лейтенантови Бердяєву (а той совітнику Вознесенського ґуберського правленія Лореру) зробити ревізию Одеси. Здобутки ревізиї були прикрі — „перш за все стало відомо, що в містї над усім панує повний хаос“. Дякуючі таким здобуткам, Павло I заходив ся робити радикальні відміни в Одесї. Але „зроблені реформи, каже автор, не спроможні були радикально змінити тогочасних одеських порядків“ (36), і Одеса же більш та більш підупадала (37). Тоді одеський маґістрат, щоб поправити дїло, ужив останнього заходу: постановив узяти ся за будівлю гавани і звернув ся до Павла I, щоб він пожичив містови на 25 років 250 тис. карб., а крім того, щоб зазначити своє вірнопідданство, послав у Петербург нарочитого, щоб відвіз до царського двору 3000 помаранч. Цар Павло I був дуже задоволений таким подарунком і особливим рескриптом на імя бургомистера Одеси Деступиса заявив мешканцям своє благоволеніє та вдячність. А 1-го березіля виявив те й друге більш реальним способом, бо звелїв з державного банку видати Одесї в позичку на 14 років 250 тис. карб. і усї материяли, що зготовила казна на Одеський порт (хоч казна заплатила вже за їх гроші), — і протягнув пільги, якими користувалось місто до сього часу, ще на 14 років.

По думцї автора, сю постанову треба уважати за поворот в істориї Одеси. Але для повного перерожденя Одеси не досить ще було ласки Павла I. Автор каже: „треба було ще цїлої науки заходів уряду, а ще більш потрібна була система, що викликала-б серед мешканців сталу самодїяльність, — що привабила-б до заново збудованого торгового міста зо всїх боків нові сили, що не тільки дала-б сїм силам потрібний їм простір, але зараз же напутила-б їх діяльність на справжню користь не тільки міста, але й усієї околицї“ (41).

„Така система“, як каже автор, „настала в Одесї з того часу, коли правителем міста Олександер I постановив дюка де-Рішеліє, що й став справжнїм осадчим Одеси, винним її швидкому та ріжноманїтному розвитку“ (41)

Отсему-то дюку де-Рішеле автор і присьвятив майже усю другу главу. Ся глава — лучча частина праці д. Надлера, не вважаючи навіть на те, що і тут є багато тих самих хиб, які траплялись ся в першій главі (уживаннє автором гучних слів, суперечка самого з собою та ін.). Справдї друга глава є панеґірик Рішеле, але Рішеле дїйсне був о стільки видатнїйшим чоловіком за свого часу, так багато зробив добра для Одеси і навіть усему Новоросийському краєви, що навряд чи хто з читачів уважить за особливу вину авторови його панеґіричний тон в тій частинї його працї, де він розповідає про дїяльність Рішеле.

А проте зауважимо на деякі збільшення, що вжив автор.

І ся перша глава, рівняючи її до другої, здаєть ся нам наче попереднє слово, де автор хоче намалювати те сумне становище, в якому була Одеса, поки не прислано туди герц. Рішеле: він-то і вивів її з такого становища. Се саме запевняє автор, напр. на сторонї 41, говорячи, що Одеса, аж доки не приїхав герцоґ, була нїкчемним містом. В отсих словах автора єсть дещо правди, але і дїяльність Рішеле дуже збільшена.

Задля слави Рішеле автор готовий навіть знехтувати істину. От, наприклад, що він каже на ст. 51. „Край навкруги Одеси та і вся Новоросия була дикою, майже безлюдною пустинею. Певними господарями її були орди на пів диких Нагайцїв, що переходили по безкраїх степах; села, заселені майже самими утікачами, траплялись дуже рідко“. Що-ж се воно таке? Автор очевидячки, забув про те, що ранїйш казав! Куди-ж дїлись ті міста, що ще за Катерини II уряд збудував ц ї л и м и д е с я т к а м и — як говорить автор на стор 8? Деж подїла ся та маса чужеземних зайдів, що тодї-ж таки були покликані зза кордону в Новоросию і тут селили ся? І про се автор говорить на перших сторінках своєї працї! А поселенцї (та між ними „старі сини вільної Сїчи), що оселились по одеських балках, мабуть покинули сї місця, коли российське війско почало насажувати в Хаджибеї та по околицях громадське життє?

Вказавши на бідолашне становище Одеси та Новоросиї до Рішеле, автор вказує далї „н а ч у д е с н у м е т а м о р ф о з у“, що зробив герц. Рішеле з містом та краєм за короткий час (майже $11\frac{1}{2}$ років). Автор, бажаючи возвеличити свого героя, хоч і допускає отсю „чудесну“ метаморфозу, але ранїйш, на стор. 40, казав, що „такі метаморфози“ (як зробити Одесу з нїкчемного місточка бучним торговим містом) нїколи не роблять ся в одну міть, одним рухом чарівної палицї“. Д. Надлер, щоб затвердити свої слова „про чудесну метаморфозу“, вказує на донесеннє герц. Рішеле цареви під кінець

1813 р. Але се донесеннє безперечно має в собі чимало побільшень тих зисків, що зробила Одеса та Новоросия за час кермовання ними герц. Рішелє до р. 1813. Автор не помічає сего, він навіть дорікає герцоґови за те, що він потаїв ся в своєму справозданню цареви. Наприклад, він нїби то „промовчав про те, що Новоросия стала культурною стороною з осїлою людностию, що заснувались чужосторонні кольонії та Кубаньська область, що відродив ся Крим, що в усему краєви з'явилась раціональна господарка, що усе те і багато деяких инчих культурних вчинків перш і більш за все зробив він, Рішелє, що се прямий наслїдок плодовитої, усесторонної, невтомної дїяльности його“. Нам зрозуміло, через що Рішелє про отсе усе промовчав. Очевидячки Рішелє більше дбав про істину, нїж автор сього твору, і не вважав можливим приписати собі одному те, що зробили для краю і його попередники. Наприклад, хто тепер буде змагати ся про те, що сьвітлїйший князь Тавриди, безперечно, дуже багато зробив доброго на користь Новоросиї? Чи можна-ж забути про користну діяльність для краю таких поважних осіб, як напр. адм. Мордвінов? А цілий гурт другорядних осіб того часу, що працювали на користь Новоросийському краєви — невже про їх можна забути? Дякуючи усїм попередникам Рішелє, як і йому самому і з'явилась та „чудесна метаморфоза“, про яку говорив автор.

Потім автор доволї широко говорить про рід герцоґа, його вихованнє, про його життє і дїяльність до переходу в Росию і іменованя в Одесу начальником, а ще ширше — про невсипущу дїяльність його на користь Одесї та Новоросиї (коли іменовано його новоросийським ґенерал-ґубернатором) і про справжні причини зиску сеї дїяльности. Сими причинами були: 1) особиста вдача герцоґа, його гуманний характер, дякуючі тим ознакам, між иншим, він тїшив ся величезною популярностю між людностю Одеси і Новоросийського краю: 2) ті високі сьвітлі принципи, що були підвалиною усього його правлїння та громадської дїяльности, на останку — 3) те довірє, яке він мав у Олександра I, та ті широкі права, що надав йому цар. Усе се, звісно, так! Але авторови треба було завважити тут і на ту думку, що Рішелє досягнув яскравих здобутків в своїй дїяльности, дякуючи пробудженню в мешканцях Одеси та края тої самодїяльности, без якої неможливий проґрес, тої самодїяльности, до якої автор закликає теперішних Одеситів, кажучи в кінцї своєї працї: „нехай Одесити пригадають, якими шляхами підняло ся і розвинуло ся їх місто, нехай зрозуміють, що їх прийшлість залежить перш за все від їх самодїяльности,

від певного розуміння своїх інтересів та від непохибного служіння на загальну користь укупі з особистою". Прехороші слова!

Пожалкуємо тільки, що автор, віддавшись особі і вчинкам герц. Рішеле, не віддав потрібного його попередникам, і, кажучи про скорботне становище Одеси і краю до Рішеле, навмисне згустив фарби. Як би-ж автор відніс ся до попередників Рішеле так, як слід, то прехороше висловив би про блискучі зиски Рішеле і про ту метаморфозу, яка трапилась з Одесою і Новоросийським краєм під кінець кермовання ними герцоґом Рішеле, і показав би, що „метаморфози ніколи не бувають раптом, рухом чарівної палиці". А заслуги Рішеле, через такі відносини автора до справи, зовсім не поменшали-б, а навпаки він виставив би їх в їх правдивому сьвітлі.

В кінці твору автор відводить кілька рядків ґрапу Ланджерону і кн. М. С. Воронцову. Обидва вони, бувши безпосередними наступниками герц. Рішеле, яко адміністратори краю, на думку автора, провадили далі справу, розпочату Рішеле, і в його прямованню" (90—91).

На останку автор віщує Одесі блискучу будуччину, але для сього вважає за потрібне „підняти дух її людности" і закликає сьогочасних Одеситів, як я вже раній казав, до самодіяльности та нехибного служення на добро загальне укупі з особистим.

Ми скінчили розгляд праці д. Надлера. Сю працю, не вважажаючи на усі її хиби, потроху наведені нами вище, усе таки можна прочитати з користю і великим інтересом, через що радимо читачеви самому звернути ся до праці д. Надлера.

І. Андрієнко.

БІБЛЇОҐРАФІЯ.

Латышевъ В. Scythica et caucasica e veteribus scriptoribus graecis et latinis collegit et cum versione rossica ed. Basilius Latyschev, vol. I — Scriptores Graeci. — Извѣстія древнихъ писателей греческихъ и латинскихъ о Скиѳіи и Кавказѣ, собралъ и издалъ съ русскимъ переводомъ В. В. Латышевъ, т. I — греческіе писатели, вып. I. (додаток до Записок Росийського археольоґічного товариства). СПб. 1893. VIII+296.

Думка про видання витягів з давних письменників що до Руси давно істнувала, ще в минулім віці, і тоді ще з ініциятиви Шлецера І. Стрітер зробив витяг з Византийцїв, виданий в Петербурзї під титулом: Memoria populorum, olim ad Danubium, Pontum Euxinum, Paludem Meotidem, Caucasum, mare Caspium etc. incolentium (4 v., 1771—79), до якого й досї звертають ся історики. Тим часом для письменників клясичних і такого збору бракувало досї. Як згадує д. Латишев в передмові, ще в 50-х р. петербурське археольоґічне товариство ухвалило було видавати збірник витягів з усїх письменників грецьких і римських про територию Росиї аж до часів византийських, але з тої ухвали нїчого не вийшло. Друкувало в своїх „Записках" витяги такі Одеське товариство історичне, але вони зоставались розкидані по ріжних томах сего видавництва. Тепер же взяв на себе сю справу д. Василь Латишев, петербурський професор фільольоґії клясичної, що придбав вже собі добру славу виданєм збірника написів з північного берега Чорного моря. Він намірився видати витяги до к. IV в. по Р. Х. — в одному томі письменників грецьких, в другому латинських, передїливши кожний том на дві частини і вмістивши в першу тих письменників, що дають ширші уступи про Чорноморський берег і Кавказ, а в другій — припадкові згадки ріжні, а далї, як що буде змога — і письменників византийських. Отже видана 1-а частина першого тому містить витяги з Гекатея, Геродота, Гіппократа, Ксенофонта (Anabasis), т. зв. Скилака,

т. зв. Скимна, Страбона, Діона Хрисостома (Λόγος Βορυσθενιτικός), Діонисія Періеґета, Арріана (Перипл), Птолемея, Агатемера, Маркіяна, Стефана Византийського, анонїмного Перипла, Ἀναμέτρησις οἰκουμένης, Ὑποτύπωσις γεωγραφίας і Никифора Влеммида. Видавець подає текст з найкращих рецензий і переклад російський; думку-ж про коментарий екзеґетичний мусів відкинути задля великої трудности і відкласти колись на дальше. Се, певне, дуже шкода, але мусимо подякувати видавцю й за те й пожадати скоршого виходу дальших частин. *М. Г.*

Антоновичъ В. Б. Раскопки въ странѣ Древлянъ (Матеріалы по археологіи Россіи, издаваемые императорскою археологическою коммиссіею, N 11, Древности Юго-Западного края). СПб. 1893. 78 ст. + 7 плянів, in fol.

Не вважаючи на цїкавість, з якою звертають ся до археольоґії тепер навіть, в ширших верствах громадських, не вважаючи на добрі поверхні обставини, істнованнє специяльних товариств з значними засобами, інституций (як петербурський археольоґічний інститут), музеїв періодичних з'їздів, не можна сказати, щоб становище сеї науки на Українї було веселе.

Значну, як не більшу частину розкопувань ведуть аматори, або люди не конче приготовані; дневники розкопувань видають ся in extenso доволї рідко, колєкциї часто укривають ся в приватних зборах, без публїкациї, так що довідатись часом можна хиба з побіжних і непевних звісток часописних або з зносин особистих; дуже мало, майже зовсїм бракує загальних систематичних оглядів здобутих данних, так що в значній мірі ся наука зостаєть ся rudis indigestaque moles, серед якої орієнтують ся хіба кілька одиниць — специялїстів, що на протягу довгих літ слїдили й ловили всякі й припадкові звістки й факти.

Тим важнїйше місце в такому станї науки займають систематизовані, науково оброблені результати кільколїтних, з певним пляном ведених, розвідок, як вище виписана праця проф. Вол. Антоновича. Взявши думку вислїдити тип похоронний деревлянського народу й етноґрафічні єго границї, він кілька рік робив розкопування з такою метою і в сумі розкопав 261 могил (тим часом як усїх могил на тій териториї розкопано 315); з сего числа на тип, що проф. Антонович відносить до Деревлян, припадає 245; додавши до сего 44 могили, науково розкопані й сумлїнно опублїковані д. С. Гамченком (Житомирскій Могильникъ, Жит., 1888), мати мемо коло 300 могил, число, на якому вже справдї можна робити певні виводи про похоронний тип і культуру місцевих мешканців. З сего погляду деревлянському народу, так занедбаному в історичних джерелах, пощастило більш, як иньчим, бо иньчі славянські народи України (окрім ще хіба Сїверян) не мають так багато археольоґічного материялу і подібних моноґрафій. Виводи з деревлянських вислїдок проф. Антоновича були й раніш в якійсь мірі відомі з коротких рефератів (напр. в Чтеніях Київськ. істор. товариства); тепер вони подані вповнї. Згадана праця складаєть ся з двох частин — вступної

розправи, де подані виводи з розкопувань (с. 1 — 23) й автентичних дневників (с. 25—78). Могили сеї катеґориї не дуже багаті змістом, але все таки зібраний материял дає докладне розуміннє культури — хліборобського й скотарського промислу, істновання рукомесл (між иньчого оброблення руди залїзної), торговельних зносин. Хоч могили не подали хронольоґічних дат сеї культури (якими звичайно бувають монети), одначе сама культура (гончарні вироби на колесї), пановане заліза й срібла в виробах і т. и. дають спроможність припасувати її до останнїх віків доісторичного періоду, а тим самим до Деревлян, що в той час тут мешкали. Вислїдки проф. Антоновича, як згадано, мають ще те значіннє, що виясняють етноґрафічні межі деревлянського народу, про які історичні джерела дають дуже невиразні відомости: границями для зазначеного похоронного типа були Ірпень на сході і Рось на східному півднї; північні межі виясняють недавні розкопування проф. Завитневича в районї Припяти; дуже добре було-б, коли-б хто взяв на себе вислїдити дальше на південь і на захід межі деревлянського типу; се дало-б можливість зазначити й похоронні типи їх сусїдів західних і південних, а що до останнїх — се особливо важно, бо тільки хиба археольоґія може докладно обяснити і поповнити бідні й невиразні звістки джерел про залюдненнє південних країв України. Видана праця проф. Антоновича розкішно, оздоблена мапами й рисунками, як звичайно виданнє петербурської Археольоґічної комісиї. *М. Г.*

Отчетъ Императорской Археологической коммиссіи за 1891 г. СПб. 1894, ст. 188, in fol.

Петербурська археольоґічна комісия, маючи велику запомогу урядову, єсть головним ініциятором археольоґічних вислїдів в Росиї. Давнїйшими часами майже виключно цїкавилась вона кляси́чною культурою Чорноморського берега, аж останнїми часами удїляє кошти на вислїди і в иньших краях. З справоздання знати, що й того року (1891) чимало зроблено розкопувань на териториї України, але не було майже ведено систематичних і на ширше вимірених вислїдів, і розкопування мали характер здебільшого спорадичний. Так розкопана одна могила на Донцю, одна в Акерманщинї, по одній в Херсонщинї, Катеринославщинї; трохи більші розкопування в Київщинї, коло Витичева й Кальника. Доложено автентичні дневники акерманського розкопування проф. Кнауера (анальоґічного з попереднім єго розкупованнєм, оголошеним в Чтенїях Київського істор. товар.) і кальницького проф. Антоновича. Се останнє подає ориґінальний тип ховання, характеризований ґрандиозною деревяною й земляною будівлею (могила й досї була більш 6-и метрів звишки) і дуже бідною культурою похорону (бронзові стріли, в другій — ще залїзний ніж); тип сей можна залїчити до вариянтів т. зв. скитського періоду (бо сей обіймає певне ріжні часи і ріжні народи). *М. Г.*

Мельникъ К. Каталогъ коллекціи древностей А. Н. Поль, въ Екатеринославѣ Вып. I. Київ, 1893. V + 218 + 14 таблиць.

*

Олександер Поль, один з видатнійших громадських діячів в Катеринославщині, зібрав дуже значні колекциї археольоґічні. Після его смерти (вмер 26 липня 1890 р.) опікуни, призначивши на продаж сї колекциї, доручили київському археольоґу Катерині Мельник зробити катальоґ їх. В сему томі описані колекциї культури доісторичної і клясичної (грецьких кольоній), також часів князївського періоду і козаччини, колекция етноґрафічна, зброї, монети. Катальоґ уложений науково, систематично і через те має не саме практичне, але й наукове значіннє. На лихо тільки при колекциї не завше були доложені відомости про місце находок, дневники розкопувань і т. и., що зменчує цїну деяких речий сих у всякім разї вельми гарних і коштовних колекций. Особливо цїкаві колекциї культури камяної, бронзової, так зв. скитської, періоду князївського і козацького. Занотуємо особливо значну (коло 90 речий) колекцию з стоянки палеолетичньої з під Кривого Рога (в Катеринославщині), де камяне знарядя знайдено разом з кістками мамута в шарі червоної глини; як відомо, число таких находок на Україні дуже не велике (властиво 5), так що ся колекция має велике значіннє. Тим більше приходить ся жадати, щоб колекциї О. Поля знайшли собі покупця на Вкраїні. Виданнє гарне, навіть розкішне, оздоблене добрими фототипічними рисунками. *М. Г.*

Любавскій М. Областное дѣленіе и мѣстное управленіе Литовско-русскаго государства ко времени изданія перваго литовскаго статута. Историческіе очерки. Москва, 1893, стор. VIII + 884 + C + VI + мапа.

Останніми часами велике князївство Литовське, чи держава Русько-Литовська, і его полїтична і громадська істория, право і побут будить що дальше більшу увагу істориків і правників. Кожний рік приносить по кілька розправ з сеї, не що давно — зовсїм занедбаної сфери істориї. Минулий рік був з сего погляду чи не особливо щасливий. Згадаймо розправу В. Буданова (важна студия про власність селянську в VII т. Чтеній Київського історичн. товариства) Бершадського, Леонтовича, Пташицького, Демченка і ин. Широка праця д. Любавського займає видатне місце в сїй лїтературі, подаючи багато нового, невиданого материялу. На основі перечитаних давнїйших актових книг т. з. Литовської Метрики автор подає відомости про склад і адмінїстрацийний подїл великого князївства Литовського, про громадський склад людности і місцеву адмінїстрацию. До сего доложено півсотнї актів з кінця XV і 1-ої полов. XVI в. — інвентари й акти до істориї адмінїстрациї, й історичну мапу в. кн. Литовського. В розбір сеї працї не будемо тут вдаватись, зоставляючи се иньчому часу. *М. Г.*

Бершадскій С. А. О наслѣдованіи въ выморочныхъ имуществахъ по литовскому праву. С. Петербургъ 1893. 94 ст. + 5 табл.

— Литовскій статутъ и польскія конституціи. Историко-юрид. изслѣдованіе. СПб. 1893. 114 ст.

Пташицкій С. Л. Къ вопросу объ изданіяхъ и коментаріяхъ Литовскаго статута. СПб. 1893. 78 ст.

— Къ исторіи Литовскаго права послѣ третьяго статута. СПб. 1893. 31 ст.

Леонтовичъ Ѳ. И. Спорные вопросы по исторіи русско-литовскаго права. СПб. 1883. 58 ст.

Ся література, назви якої тут виписано, мала своїм початком названу вище розправу петербурського професора Сергія Бершадського, що ще з першої своєї розправи про жидів литовських (Литовскіе евреи, исторія ихъ юридич. и обществен. положенія въ Литвѣ отъ Витовта до Люблинской Уніи, 1883, і два томи „Документів і реґест“ до сієї справи) рекомендував себе, як фаховий знавець русько-литовського права, розправу про спадкове право у в. кн. Литовскім. Властиво розправа ся мала на меті коментарій і вияснене розд. III арт. 17 статуту 1588 р., що трактує про спадок безпотомних[1]), але для вияснення сеї справи автору прийшло ся порушити кілька загальних питань: він доводить, що з усїх видань статуту офіцияльне значінне мало саме тільки руське виданне 1588 р. (друк. Мамоничів); польскі пізнїйщі переклади і друковані при них збірники соймових конституций не мали офіцияльного значіння; з соймових конституций до Литви відносили ся тільки ті, в яких обговорено було, що вони належать до Литви, і які з кінцем XVI в. стали друкувати ся окремим відділом за кінцем конституций коронних; польскому праву, як і канонїчному, статут 1588 р. надає тільки субсидиярне значінне, дозволяючи „деб чого в статутї не доставало , користатись з прикладу „иньчих прав християнських“. Після сих доводів перейшовши до справи спадку, проф. Бершадський подає дрібну аналїзу термінів статуту — щадок (як саме далеке потомство), кровні і близькі (родичі побічні з боку батька й матери, cognati) і виводить, що Литовський статут 1588 р. признає право спадку ab intestato за родичами обох лїнїй без всякого краю, тим часом як конституция 1588 р., яка отже відносила ся тільки до земель коронних, право спадку обмежовує восьмим колїном (usque ad octavum gradum inclusive — Vol. leg. II f. 1210). Ся розправа з'явилась попереду в часописи петербурській Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія (1893, листопад), і окремо у відбитку, а весною 1893 р. вийшла новим виданнем з додатком кількох facsimile й перекладу „Библіографичного опису примірників Л. Статуту“ славного Ігн. Даниловича (1823 р.).

Розправа проф. Бершадського, як бачимо, поставила три головні питання — a) про вартість видання 1588 р. і пізнїщих перекладів і видань 3 го статуту й взагалї про его офіцияльне значінне, b) які конституциї соймові мали обовязкові значінне для в. кн. Литовського і c) про право спадку в Литві — зоставав ся основою

[1]) Наводимо початок сего артикулу для лїпшого вияснення трактованої справи: „Тежъ уставуемъ, ижъ по смерти отцовъ и матокъ дети ихъ сынове и дочки отъ отчизъны и матерызны не мають быти отъдалены, але они сами и ихъ щадки властные кровъные и близкие правомъ прироженымъ и слушне набытымъ звычаемъ стародавнымъ, и тежъ статутомъ первымъ и тепѣрешнимъ, мають посегнути и одержати и тые добра на пожитокъ свой оборочати вечными часы“ — з видання Временника Моск общч. ист. и древн. т XIX с. 59.

єго згаданий артикул Статуту 1588 р., чи був він скасований конституциєю 1588 р. Статут 1588 р. має значіннє й для України-Руси: хоч в часї свого видання вона, за дуже малими виїмками, не належала вже до в. кн. Литовського, і заведена була до земель коронних, але статут сей в XVIII в. стає одною з основ права по Вкраїнї лївобічній, і через те порушені питання мають значіннє і для української історіоґрафії, незалежно від загального значіння їх, а також деяких специяльних питань, порушених в сїй полємїцї.

На виводи проф. Бершадського д. Пташицький, недавний кустос Литовської Метрики, виступив весною 1893 р. з розправою („Къ вопросу“ і т. д.), де подав критику на перші два виводи д. Бершадського. Він доводив, що статут 1588 р. не був затверджений способом праводавним — затвердили єго не всї елєменти сойму, а тільки сам король; привилей, виданий литовському канцлєру Л. Сопізї на друкованє статуту, однаково поручає єго видрукувати письмом руським і польским; від Сопіги виходили як руське виданє, так і польскі 1614 і 1617 р., і як руські, так польскі видання повинні були мати однакову юридичну вартість; зпоміж видань „всї ознаки офіцияльности“ мало хіба виданє 1648 р., видруковане на основі соймової конституції, але судова й громадська практика уживала звичайно сучасні видання, що й були для сучасників своїх джерелом права. З соймових конституций загальні, себто: в яких не було обмовлено, що вони відносять ся тільки до певної місцевости чи землї, після 1589 р. однаково відносили ся як до земель коронних, так і до в. кн. Литовського; а т. зв конституції в. кн. Литовського друкували ся з окремим титулом тому, що належали тільки до в. кн. Литовського, а не до всїх земель коронних і литовських. На довід д. Пташицький здаєть ся на те, що не було закона, котрий би виключав литовські землї зпід сили загальних соймових конституций, що збірник конституций вперше з'явив ся в виданню 1614 р., санкционованім Сопігою, а 1648 р. збірник конституций був перевірений в комісиї уставленій королем. Так і конституция 1588 р. про кадуки, на думку автора, була обовязковою і для Литви. Коло полємїки про слово „щадок“ не будем спинятись. Зауважимо, що в додатку до розправи видруковані передмови й друкарські привилеї перших видань Статута (1588, 1614, 1617 і 1648), а також кілька уступів (на зразок) статута 1588 р. в давнїщому польскому перекладї і вариянт з статуту бібліотеки Московськ. Синод. друкарнї.

В другій розправі („Къ исторіи“ и т. д.) д. Пташицький на основі зібраного материялу, переважно з книг литовського задворного і реляцийного суду, доводить, що в судовій практицї в. кн. Литовського надавало ся обовязкове правне значіннє загальним соймовим конституциям, які й не згадували про Литву. Специяльно він спиняєть ся знов таки коло конституції 1588 р. і доводить, що як иньчі конституції сего року, так і конституция про кадуки мали правне значіннє в Литві; він уважає на те, що термін „кадук“ (що на єго думку війшов в ужиток литовського права разом з конституциєю 1588 р.) широко уживав ся в правничій практицї литовській, а далї

наводить серию надань з кінця XVIII в. маєтностий правом кадуковим, за браком родичів „аж до восьмого коліна“.

На брошури д. Пташицького відповів проф. Бершадський другою розправою („Литовскій Статутъ“ і т. д.) у всїх трох питаннях. Що до офіцияльного значіння Статуту, проф. Бершадський довів рішучо, що Статут затверджений був всїм соймом, а не тільки королем: литовські конституциї 1588 р., не заведені у Volumina legum, а заховані в Литов. Метриції (їх видрукував д. Бершадський в додатку до сеї своєї розправи, видані „за позволеннем всїх станів“, в першім параґрафі говорять про затверджене Статута. Не так рішучо, на нашу гадку, доводить проф. Бершадський неофіцияльність польского перекладу, обясняючи слова королївського дозволу так, що річ іде не про переклад, а про видруковавне руського тексту Статута польськими лїтерами. Що до питання про правне значінне конституциї, то д. Бершадський, згадуючи відносини, в яких стояли Литовцї (в значінню полїтичнім, а не етноґрафічнім) до Польщі, пильну оборону їх автономних прав, a priori доводить непевність, щоб загальні конституциї мали правне значінне й для в. кн. Литовського; доводи сї не здають ся нам зовсїм рішучими, бо загальні конституциї ухваляє той же сойм, що й конституциї литовські, і як би в загальних конституциях було що противне Литовцям і мало воно відноситись до Литви, могли вони так само на те не годитись За те важна увага, яку одночасно й незалежно висловив і д. Леонтович, що перший збірник конституциї для Литви — Гавловицького, зроблений дуже недбало, зовсїм не підпераб теориї д. Пташицького, і єго клясифікация конституций ніяк не згожуеть ся з подїлом Гавловицького; що він свій збірник робив для тих, що посїдали землї на праві польскім, як сам каже. Що до конституциї 1588 р. специяльно, проф. Бершадський показуе, що в деяких справах, де ухвали сеї конституциї не згожувались з Статутом, в практицї правній литовській держались Статуту; уживанне терміну „кадук“ зовсїм не доводить, що конституция 1588 р. про кадуки мала у в. кн. Литовськім правне значінне; що до виданих в кінцї XVIII в. надань за браком родичів до восьмого коліна, проф. Бершадський уважає їх за неправовиті, дані ad male narrata, які через те тільки не викликали протестів, що восьме коліно „наближаеть ся вже, можна сказати, до необмежованого“. По дорозї проф. Бершадський дає ще два цїкаві екскурси: один — про право необмежованого спадку в приватних власностях у в. князївстві до 1-го статута (с. 17 і далї), другий — про термін „коліно“, gradus (с. 95 і д.), де доводить, що термінольоґія ся, взята з саксонського зеркала (де признавалось право спадку в семому колїнї, але перше колїно — дїти, не рахувалось, а починали лїчити з внуків) заснована на рахунку не числа родин, яке істнуе між двома родинами (як рахує право римське), а число родин, що відділяють того чи иньшого від спільного предка (лїчба ґерманська і канонїчна); таким чином правнуки, рахуючи на коліна (ґерманською лїчбою) будуть третїм, а не рахуючи синів — в другім колїнї, а на ступнї — в 6-ім; таким чином спадок до 8 коліна значить теж, що спадок до 16 ступня.

Брошура проф. Леонтовича вийшла одночасно з останньою розправою проф. Бершадського; в головних питаннях він бере сторону сего останнього — й що до статута 1588 р., і про правне значіннє польских конституций, і про право спадка. Конституция про кадуки на думку автора прикладала ся у в. кн. Литовськім до маєтностей, наданих польским правом кадуковим. По дорозї він дає цїкаві уваги про кодифікацию литовську, згадки про статут до першого статута (на єго думку, називали так взагалї суму загальних праводавних актів) і про право спадку до статутів.

Таким чином полєміка, що мабуть не скінчила ся ще на сему й викличе нові розправи, дала вже серию цїкавих студий і уваг в сфері праводавства й права в. кн. Литовського, і треба поставити на честь проф. Бершадському, що він дав сему ініцияптиву. Найважнїща справа з поставлених — правне значіннє польских конституций. Нам здаєть ся, що в сїй справі більш правди в думцї проф. Бершадського; що соймові конституциї тодї тільки касували відповідні постанови Статута, коли обмовлено в їх текстї, що вони відносять ся й до в. кн. Литовського. Але підперти сю думку рішучо можна тільки студиями судової практики литовської. Історику цїкаво не стільки, як стоїть справа в науцї сегочасних юристів, а як було в державній і судовій практицї. Для перевірки сего питання, на моє переконаннє, конституциї 1588 р. не конче годять ся, бо статут увійшов у силу вже після їх ухвали (з р. 1589); треба більш уважати на конституциї пізнїщі. Так само судова практика цїкавіща, анїж теоретична аналїза, в питанню про офіцияльне і правне значіннє різних видань Статута — чи користали ся, і в якій мірі, яко джерелом правним, пізнїщими польскими виданнями? Що до права спадку, то таке чи иньше становище питання не має великого практичного значіння, бо, як зауважив сам проф. Бершадський, право спадку в 8-м колїнї „наближаєть ся до права неомежованого“, й значить — тільки в дуже рідких случаях може вийти з сего ріжниця.

М. Грушевський.

Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Коммиссіей для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генералъ-Губернаторѣ. Часть первая, т. IX, Київ, 1893, ст. 147+445.

Сей том Архіву є одно з юбілейних видань Комісиї, надруковане на день сьвяткования пятьдесятилїтного юбілея. Між иньшими виданнями Комісиї IX том безпосередне йде за т. VII,[1]) де зібрано полємічні твори православних проти унїї та латинства; обидва томи видано під редакциєю проф. київського унїверситету С. Голубєва. IX том містить „Λιθος, abo Kamień... na Skruszenie... Perspectiwy.. Kassiana Sakowicza.. przez pokornego oyca Eusebia Pimina“ etc., надрукований зпершу р. 1644 в Києво-Печерський Лаврі; авторами єго був гурт київських вчених того часу, а редактором митрополїта Петро Могила. Писаннє се важне тим, що барвистими фарбами обмальовує нам непорядки православної та унїятської церкви на Вкраїнї. Користуючись з „Ліюосу“ д. Голубєв в своїй вступній розправі

обмальовує становище православної церкви того часу і характеризує способи полемічно-літературні її заступників в боротьбі з противниками. „Літос“ є відповідь на докірливу працю Касяна Саковича, що спочатку, бувши православним, ректорував в Києво-Братській школї, а потім перейшов на унію; але його неморальне життє та непокійний характер викликали ворогованнє уніятського духовенства; щоб спекати ся нападів ображених людей, він перейшов на латинство. Легкі переходи свої з одної віри на другу Сакович силкуєть ся виправдати безладдєм в православній та уніятській церквах, які і виявляє в полємічних творах; до їх останнїх належить і „Perspectiwa“, видана в Кракові р. 1642. Після вступного слова, summariusza rzeczy та розповіди про помилки та єреси в книжках, що вживають православні, іде головна частина „Перспективи“, направлена проти українського церковного обряду (разом з деякими церковними непорядками). Вона складаєть ся з двох відділів; в першому Сакович розповідає про „неблагопристойности“ у відправі сакраментів та иньчих головних служб, а в другім — взагалї „абсурди“ в грековосточних церковних чинах (уставах). І „неблагопристойности“ і „абсурди“ доводить прикладами часто скарбльозними, що були до смаку Саковичу. На сам кінець автор закликає православних до поєднання з римською церквою. Автори „Літоса“, змагаючись проти Саковича, подїлили свій твір теж на дві головні частини, в першій — річ іде про таїнства і иньчі головнїйші служби, а в другій про церковні устави, не лишаючи без уваги і тих збочувань, які трапляють ся в „Перспективі“, що взагалї не визначаєть ся певною системою. „Літос“ кінчить ся двома трактами про ісхожденїє св. Духа та главенство папи. Сї трактати дають відповідь на заклик Саковича до поєднання з римською церквою. Головна мета, про яку дбає „Літос“, — се бажаннє довести, що обряд греко-руської церкви проводить науку православну, заснований на науцї апостолів та старих отцїв та показати, що в гарних малюнках Саковича побільшено (багато наведених ним непорядків істнують у уніятів, а не у православних; багато непорядків, що українська церква мала через утиски, тепер зникли і т. ин.); укупі з тим, не зрікаючись наведених в „Перспективі“ фактів, він відріжняє особу клирика від церковних постанов та обряду. Сакович одначе не піддав ся і виготовив „Oskard albo młot na skruszenie kamienia schizmatyckiego, rzuconego z laury Kiiowskiey Pieczarskiey od nieiakiegoś Euzebia Pimina“ etc. Ся праця в историї польскої лїтератури Вишнєвського помічена датою „Krakow 1646“. Але д. Голубєву здаєть ся вельми не певним, що вона була видана, бо взагалї полєміку Саковича з київськими вченими вороже стріли уніяти та й в Римі не дуже то задоволились нею. А про те твір міг бути написаний, бо примірник „Літоса“, виданий Комісиєю, обписаний помітками Саковича; їх цїлком і надруковано в увагах. Проти „Перспективи“ виступили і уніяти в брошурі пинського епископа уніятського Пахомія Войни-Оранського („Zwierciadło albo zasłona“ etc.). Напади Саковича та иньчих ворогів православія не зостали ся без впливу на залїчуваннє насти глих болячок в релїгійно-моральнім

життю Українців. Такий в загальних рисах вислїд д. Голубєва про виданий памятник, написаний жваво й цікаво. *Ол. Щуровський.*

Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Коммиссіей для разбора древнихъ актовъ. Часть восьмая, т. I. Акты Барскаго староства XV—XVI в. К. 1893, ст. II + 126 + 372 + 1 табл.

І сей том треба залїчити до гурту юбілейних видань Комісиї, але вважаючи на те, що в ньому не скінчено ще нї сих материялів, анї вступної розправи, ми і не будем розповідати про него, і відкладаємо розбір до закінчення. Редакция тому і вступна розправа належать проф. М. С. Грушевському.

Одначе-ж ми не можемо поминути без уваги переднє слово головного редактора Комісиї проф. М. Ф. Владімірського-Буданова, де він вказує на новий напрямок в праці Комісиї: починати видання та вислїжування материялу до істориї права, інституций і станів. Хоч Комісия і попереду переважно видавала материяли правні, але тодї її більш цікавило життє людий, нїж інституций. Але як „правне життє найщільнїйше доторкуєть ся до полїтичного та національного життя", навіть більше того, бо перше єсть умовою для другого і стає підвалиною третього, то нам зостаєть ся тілько радїти, що комісия стає на твердий науковий ґрунт, бо життя людий доти не можна зрозуміти, поки зоставати муть ся не зрозумілими ті інституциї, що кермували сим життєм. *О. Щ.*

Планъ Кіева, составленый въ 1695 г. Изданіе Кіевской Коммиссіи для розбора древнихъ актовъ. Київ 1893, ст. 2 + 3 карти, 4°.

Се друге (разом з Лїєосом) виданнє, виготоване Комісиєю на свій юбілей. Комісия давно вже збиралась видати пляни Київа, які заховались, але недостача коштів недавала того справити. Через се й пляну 1695 р. не можна було видати в цїлому єго видї, а на окремих аркушах видали тілько головнїйші частини міста: Старий Київ, Поділ і Печерськ. З невеличкої доданої до карт передмови від редакциї ми довідуємось, що плян Київа 1695 р. є найстарший з тих, що збереглись до наших часів. Він захований в московському Архіві мінїстерства справедливости під назвою „Чертежъ Кіеву граду" і т. и. Єго зробив підполковник Ушаков, щоб зазначити місце, деб можна було збудувати фортецу. На плянї виразно визначені вулицї, вали, брами, церкви, хати і другорядні будівлї. Може бути, що на ньому подано й вид як що не усїх домів, то принаймнї головнїйших, а також і церков. Маючи на увазї, що в кінцї XVII в. не дуже то добре вміли малювати пляни, нам трудно думати, щоб розміри улиць, дворів визначені пильно математично. Ми думаєм, що швидче се нарис á vol d' oiseau. Одначеж з него виразно знати, яким був Київ за того далекого від нас часу. Автор передмови, користуючись з отсего пляну, рівняє колишнїй Київ з теперішнїм, коротенько окреслює єго межі, відзначає більш заселені місцевости і подає місця найдавнїйших церков та будівель. До пляну 1695 можна додати опис єго, „Роспись Кієву" 1700 р., надруковану в VI кн. Чтеній Київського Историчного Товариства Нестора; майже

одночасно з тим археоґрафічна комісая видала найдавнійші люстрациї (XVII в.) Київского воєводства, де описано Київ (Архивъ Юго-Западной Россіи ч. VII т. I), так що праця археольоґа та вислїдувача значно полекшена що до реставровання фізиономії міста в ріжні часи єго історії. Тепер зостаєть ся бажати, щоб комісия розпочала видавати і більш пізнїйші пляни міста. Вони важні з того погляду, що в кінцї XVIII та початку сього віку Київ укупі з правобічним краєм пережив багато відмін, що відбили ся і на поверхному єго видї. *Ол. Щуровський.*

Генеральное слѣдствіе о маетностяхъ Гадяцкаго полка 1729--1730. Полтава 1893 р. с. 45, in 4-o.

„Ґенеральне слідство“ про маєтности по Гетьманщинї відбуло ся 1729--31 р. на підставі „рѣшительныхъ пунктовъ“, що були дані від державного уряду росийського гетьману Данилови Апостолу. На підставі пунктів 8-10 українська старшина мала заховати все те, що держала за попередними гетьманськими унїверсалами до Данила Апостола, і окрім того мала одержувати маєтности на ті уряди, які зараз держала. Отже треба було звести до відомости вільні, нероздані ще в приватну власність маєтности для роздавання на урядове держаннє, і разом перевірити ті права, за якими володїли маєтностями їх володарі. Задля сього й відбуло ся ґенеральне слїдство 1729—31 р. Полкові канцеляристи повинні були об'їхати всї села й зібрати відомости від мешканців про час заселення села і єго володарів; одночасно всї посідачі повинні були поприсилати в полкові канцеляриї всї права на своє володїннє. Зібраний таким чином материял перевіряла полкова старшина і зробила витяги, додавши статистичні відомости з ревізий про людність. На останку сї полкові книги перевірила і переглянула старшина ґенеральна укупі з полковою в Глухові 1731 р. Отже „книги“ слїдства складають ся з трех головних частин: витяги з ревізий і слїдств, зроблені полковою старшиною, перевірка ґенеральної старшини, та в додатку документи. Взагалї книги „слїдства“ суть одним з першорядних джерел до істориї Гетьманщини, поруч із т. зв. Румянцовським Описом, хоч на жаль заховали ся не для всїх полків (бракує Лубенського, Миргородського і Полтавського). До сего часу видані були слїдства Черниговського полку (вид. д. Олександер Лазаревський в Черниговських губерн. відомостях і окремо, Чернигів 1892 р.). та Київського (вид. д. М. Василенко в Чтенїях Київського істор товар. т. VII і окремо, К. 1892), але обидва не цїлком — самі слїдства без доданих документів на володїннє маєтностями. Д. Лазаревський здаєть ся на те, що обсяг часописи не дав єму спроможности до повного видання. Аж „слїдство“ Гадяцького полку видав д. М. Василенко з документами; викинуто тільки полкову перевірку, бо цїлком увійшла в перевірку ґенеральної старшини. Таким чином вся „книга“ складаєть ся з трех частин: відомости з ревізиї 1726 р., слїдство (ґенеральної старшини) 1730 р й документи на маєтности під титулом додатків. Що до відомостей слїдства, то як уважає видавець, Гадяцький полк біднїйший, ніж иньчі: се залежить від того, що маєтности Гадяцького полку здавна віддано гетьманови „на булаву“, таким чином він не залїчував ся до вільних військо-

вих маєтностий, і гетьмани дарували маєтности в сему полку вже від себе. Через те тут неможливі були трудні суперечки про право власности, обставини оселення, і слідувателям не приходило ся допитуватись багато в мешканців. Документів в додатку 51, переважно універсали гетьманів (Скоропадського, Мазепи, Апостола, Многогрішного та Самійловича) й грамоти царів Івана Олексієвича та Петра І. „Слідства“ друковано з рукопису київської бібліотеки Лазаревського, накладом Полтавського ґубернського статистичного комітету. Дуже бажаємо, щоб і решта „слідства“ видана була як найшвидче, й цілком, з документами, найкраще-б в одному збірнику; д. Лазаревський каже, що кликано до того київську археоґрафічну комісию, але вона, на жаль, не могла за се взяти ся; добре-б було, як би иньче видавництво на се знайшло ся. *С. Л.*

Акты, издаваемые Виленской Коммиссіею для разбора древнихъ актовъ Т. XX: Акты, касающіеся г. Вильны. Вильна 1893. CCXXIV + 668 + 3 табл., 4°.

Сей том актів, що видала Виленська комісия археоґрафічна на час IX археоґрафічного з'їзду, має подати поверхну історию м. Вильни минулих віків (XVI—XVIII). Вийшов він з під редакциї голови комісиї Ю. Крачковського, з єго-ж передмовою, що докладно повідомлює читача про долю міста. Сила актового материялу, додані пляни сего й минулих віків разом з розправою д. Крачковського добре ясують обличче і життє міста. Маючи такий специяльний зміст, сей том цікавий для українського історика о стільки, о скільки відомости про устрій і життя столиці вел. кн. Литовського можуть придатись для студиовання внутрішньої історнї єго колишніх українських провінций, а разом може стати зразком для збірників актів, які варто булоб мати і видатнїйшім містам українським з їх багатим і важним життєм — з погляду кольонїзациї, історнї культури, побуту та громадського устрою. *О. Щ.*

Багалѣй Д. И. Замѣтки и матеріалы по исторіи Слободской Украйны. Харьків, 1893, ст. 176. Ся книжка харківського професора зложена з кількох статей, що друкувались в росийських часописях. Перша стаття: „Стихійныя бѣдствія и борьба съ ними въ Харковскомъ краѣ (XVII—XIX в.)“ починаєть ся з глави про пошести. Сама місцевість України — на границї з народами тюркского кореня сприяла тому, що вона більш, нїж який иньший руський край, підлягала пошести від тих повітрових хороб, які панували в татарсько-турецьких володїннях; автор зібрав звістки про пошести в Харківському краєви за часи XVII - XIX в. і про ті заходи, якими уряд силкував ся забороняти їх розповсюженнє. Слобідщина дуже багацько терпіла з сего погляду — чума 1688, 1701, 1718 р.; морове повітря 1738—39 р. холєра 1830—31 і 48—49 р., цинга, віспа, кір, тиф і т. и. Сї хороби багацько відбирали народу. Так напр. морове повітря 1838—39 р. в одному містї Ізюмі відібрало 6610 люду (майже половину), а багацько було таких сіл та хуторів, що в них полягли всї люди, і довго після того сї оселї пустували. Заходи, які вживав московський уряд, були завсїгди однакові — карантин (застава), і карантин самий важкий для

мешканців, — війско обгортало місто і зовсїм не пускало нї в місто нї з міста. Харчі не привозились до міста, — починав ся голод; трупів не ховали... Такі та инші обставини були дуже важкі для мешканців, через се починав ся непокій між народом і т. и. Далї йде друга глава — про голод. Причин голоду було багацько: татарські наїзди, що не давали спроможности обробляти землю, саранча, суша і т. и. Часами голод був дуже великий. Так 1833—4 р. цїна на хлїб пiднималась до 40 карб. за чверть. Запомогою в сему разї були громадські магазини з хлїбом, хоча вони помагали мало, бо ся справа тогдї ще не була упорядкована. Третя глава — про трус, пожежі та повени. Більш всего народ терпів від пожеж, і уряд дуже дбав про обережність від сего лиха, взагалї дуже звичайного в Росиї. Видані були навіть закони: в лїтку готувати страву не в хатах, а в землянках, які повинен був мати у себе на городї кожний господар; сьвітити в вечері можна було тільки „благородним“, а „подлые“ (себто прості люди) не мали сего права і т. и.; сей закон істнував майже 100 лїт!

Друга стаття — передрук з „Київської Старини“ — „Историческія повѣсти и статьи Гр. Өед Квитки“, історична критика деяких повістей та статтей Квітки з історичним змістом. Автор попереду розбирає обставини, які навертали Квітку до історичної працї, а потім докладно з історичного боку розбирає кожну єго повість, — вказує ті джерела, якими користував ся Квітка; по джерелам автор роздїляє історичні твори Квітки на твори, писані на підставі переказів та властних споминків, та твори „чисто історичні“, на підставі материялів, і зазначає помилки. Статя написана дуже гарно й тепло і оставляє після себе добре вражінє.

Третя стаття — „Замѣтки о новыхъ матеріялахъ для исторіи Слободской Украйны“, — попережає збірник материялів. В „Замітцї“ автор подає відомість про архіви урядові і фамілїйні, що відносять ся до історнї Слобідської України. Збірничок материялів містить 28 документів, і єсть додатком, як і сам автор каже, до тих 2 томів материялів до історнї Слобідської України, що він видав попереду. Документи виняті із московського Архиву міністерства справедливости, Харківського окружного суду, та зборів приватних. Материяли сї належать до 2-ої полов. XVII і XVIII в. і подають чимало цїнних дат для історнї кольонїзациї й побуту Слобідщини.

С. Л.

Dr. Antoni I. Sylwetki i szkice historyczne i literackie, serya IX, Kraków, 1893. 385 ст.

Останнїй том розправ небіжчика Дра І. Ролле містить ширшу розвідку про „історию татарської кольонїзациї при границї волоській“ (с. 245—385) і кілька дрібнїщих. Розвідка та, друкована зпочатку в Библїотецї Варшавській, і надає переважно цїкавість сему тому для істориків України. Автор пильно, як звичайно, звів до купи відомости про кольонїзацию татарську по колишнїх землях в. кн. Литовського взагалї і специяльно для Поділля. Розвідку про се він ще ранїш дав в своїх „Замках подільських“, але тепер обробив се питаннє на ширшу скалю, подавши відомости з материялів, друкованих

покійн. орієнталїстою Мухлинським в колишнїй „Тецї Виленській“, що стала великою рідкостю біблїоґрафічною, а також з власних джерел (як інвентар дібр Острожських 1620 р. і ин.). Історня татарської кольонїзациї остільки ще мало виступіована, що розправу д. Ролле цікаво прочитає всякий, хто студіює історию правобічної України.

Инчі розвідки цікаві для нас остільки, оскільки відносять ся до польских верств нашого краю, що робили якийсь вплив на єго життє і звязані були з ним; але й з сего погляду тут знаходимо теми другорядні, хоч не позбавлені значіння. Друге оповіданнє дотикаєть ся українських маєтностий Мошинського; два дальших — турецького находу на Поділлє 1672 р., далї йдуть — розвідка про побут еміґрантського корпусу кн. Конде на Волинї і про родину Мальчевського

М. Г.

Титовъ Ѳ. Ѳеоктистъ Мочульскій арх. Курскій и Бѣлоградскій. К. 1894, стор. 65, з портретом.

Ѳ. Мочульський (1732 + 1818 р.) — з Заднїпрянщини, вчив ся в Переяславській семинариї, потім в Київській Академиї, за часи Георгія Кониського. Був катехитом, потім ігуменом і єпископом; від р. 1787 правив білогородською епархією, що містила тодї в собі сегочасні епархії Курську і Харківську. Тут він особливо визначив ся пиклуваннєм про осьвіту, багато зробив для полїпшення Харківської колеґії і Білогородської семинариї (заснованої р. 1722 еп. Епіфанієм Тихорським і під час Ѳ. Мочульського дуже підупалої); заснував ще 4 повітові духовні школи і багато парафіяльних, що мали на метї готовити дїтий духовенства до семинариї та колеґії. Окрім того відомий ще боротьбою з духоборчою релїґійною сектою, що зашириласѣ поміж місцевими Москалями. Зоставив кілька праць релїґійних. *О. І. Л.*

Записки Императорскаго Одесского общества исторіи и древностей т. XVI, 1893 р.

Останнїй том праць Одеського товариства історії та старовини не дуже багатий на зміст. Археольоґічний відділ починаєть ся розвідкою проф. Штерна про ольвійський напис, вирубаний на марморовій дощцї, недавно знайдений в сегочасному Аджеґелї (коло давної Ольвії); се наданнє „проксенії“, належить, на гадку автора, до першої половини IV в.; воно цікаво між инчого тим, що громадяни м. Ольвії тут називають ся Βορυσθενεῖται, і се перший випадок, що мешканцї Ольвії так називають самі себе та ще й в офіцияльнім документї, до того тут говорить ся про дарованнє права і привилей якомусь Ахеляну за прихильність та послуги „для народу та міста Βορυσθενεῖται“, а, як каже д. Штерн, таке поєднаннє, як τῷ δήμῳ καὶ τῇ πόλει в відомих досї декретах на „проксенію“ не траплялось.

Юргевич В. Н., вице-президент товариства, надрукував звістку про три камінї з грецькими написами, куплені до музею товариства р. 1892. Сї могильні написи належать — одна до Ольвії, а дві останні до Тіра.

Д. Фармаковський подав статтю про три керамічні фраґменти музея Одеського товариства історії та давнин: два з них — кавалок грецької вази, незвичайно штучної техніки, та шматок лекани (миска з вухами) виходять з Пантикапеї; третій фраґмент — шмат кантара (високий кухоль) з малюнком випивки, знайдений на острові Левкі (Фидонісї); в науці вже відомий.

Бертье-Делагард в розправі про напис часів імпер. Зенона про полагоджене муру не названого міста, захований і досї в музеї Херсонського монастиря, доводить, що він належить до Херсонеса, а не до Солуня, як запевняє се д. Юргевич та инчі.

В відділї материялів д. Лонгинов надрукував „Исторію славено-болгарскую о народахъ и о царѣхъ и святыхъ болгарскихъ и о всехъ дѣянія и бытія болгарская“, атонського ієромонаха Паісія (р. 1762).

Проф. Маркевич подав документи до історії Одеси, вибрані з Миколаївського портового архіву д. П. Івановим. Сї документи — переписка місцевих урядників российських, належить до 1794—1813 р.

Сама цікава та коштовна частина сего тому є безперечно „Материялы по исторіи Запорожья и пограничныхъ отношеній“ (1743—1767 р.), що оголосив д. Ол. Андрієвський. Більшість сих материялів винята з того ж архіву Київського ґубернського правленя, звідкіля він вийняв і надруковані в ч. 14 „Записок“ — „Матеріали для исторіи южно-русскаго края“.

Д. Скальковський розповів про одно руське посольство до кримського хана під кінець XVIII в.

В відділї „Смѣси“ надруковано кілька некрольоґів померших членів товариства. *І. Андрієнко.*

Извѣстія Таврической ученой архивной коммиссіи, N 19, Симферополь, 1893 р.

Між науковими архівними комісиями, заведеними в деяких ґуберніяльних містах по Росиї, найбільш енерґічну дїяльність виявляє Таврицька, — се видно, напр. навіть з того, що за недовгий (як порівняти) час свого істновання вона встигла видати вже 19 чисел своїх „Извѣстій“, зміст яких дуже ріжноманітний і цікавий.

Поміж статий та материялів нового числа перше місце займуть ордера гр. Платона Зубова за 1794 р., подані (як і ордера того-ж Зубова, надруковані в числах 16—18 „Извѣстій“) д. Кирієнком.

Між ордерами звертають на себе особливу увагу ось які: ч 73 (стор. 3), правителю Катеринославського намістництва, щоб сповіщали про козаків Чорноморського війська, що визволяють ся в ріжні місця для своєї потреби, в які місця і для чого буде їх відпущено; число 74 — про визначення меж землям Чорноморського війська та Кавказського намістництва, і ч. 82 „про дозвіл ріжним купцям та урядникам випустити за моря з Таврийських портів 980 чвертий пшениці та про инче“.

Член комісиї П. Іванов подав материяли, з діл Московського відділу архіва головного штабу, а власне: про роздаванє земель в Таврії 1785 р. з розказу Потемкина“.

Присяжні листи мешканців кримських 1783 р. та кілька реляций Потемкина 1884 р. В передмові д. Іванов уважає на кілька цікавих що до Тавриї „діл“ того-ж архіву.

Д. Ретовський друкує дальший опис монет Менглї-Гирея І.

Професор М. Бережков подав статтю про кримські „діла“ в реєстрі колишнього московського державного архіву з часів Івана IV.

Д. Сініцький подає звістки з своєї мандрівки до Перекопу для оглядання місцевої давнини.

Д. Михалевський дає справозданнє про напис II в. по Р. Х. знайдений, як переказують в Тамани; напис належить до корпоративних обітниць релїґійних і уставляє факт, що цар Боспорський Котис II був сином Саврамата І. *І. Андрієнко.*

Дашкевичъ Н. Вопросъ о литературномъ источникѣ украинской оперы И. П. Котляревскаго „Москаль-Чаривныкъ“ (відбитка з Київської Старини — 1893, XII).

В своїй розправі про українське письменство (розумію рецензию на книгу д. Петрова) проф. Дашкевич зауважив, що тема „Москаля-Чаривника“ належить до перехожих і широко розповсюжених (с. 40). В останній розправі подає він відомости про історию сеї теми, а також про ту редакцию її, з якої, на думку автора, скористав ся Котляревський для своєї опери.

Анальоґії для теми Котляревського пов. автор вислїдив майже виключно по лїтературах західно-европейських, не вдаючись до анальоґій східних[1]). Найдавнїйшу лїтературну редакцию сеї теми д. Дашкевич знайшов в т. з. fabliaux, сатиричних оповіданях, а властиве в такому оповіданю XIII в. — Le pauvre clerc (бідний студент): бідний студент парижський, мандруючи до родини, напросив ся на ніч, але хазяйка не пустила єго; тим часом студент побачив в хатї припаси до вечері, а далї й сьвященика, що прийшов туди. Студента побачив хазяїн хати — селянин і прийняв на ніч. Вечеряти не було чого, але студент, мов би розказуючи про свою пригоду, показав хазяїну сховані страви й вино, а далї й сьвященика; того вигнали, а опончу єго дістав студент. Окрім сеї французької редакциї ще з XIII-ж в. єсть подібна редакция німецька. Ся версия, де гість показує сховане, оповідаючи і схованому дістаєть ся прочухан, уважають за найдавнїщу. Версия, де гість вдає з себе чарівника й чарами показує сховане, а потім самого схованого виручає, єсть новіща, і в письменстві вперше з'являєть ся в XV—XVI в., в ріжних і очевидячки — незалежних одна від одної редакциях, що виходять з переказів народних. Д. Дашкевич наводить силу новель, фарс, на останку — комічних опер з сею темою; він уважає одначе, що взагалї в обставинах міського побуту ся тема виходить менч правдоподібною, натуральною, анїж в старіщих, середновічних перерібках.

---

[1]) В Київській Старинї 1894 р. III кн. подав д. Перетц грузинську казку, доволї далеку одначе від теми „Москаля“.

Коротко спинившись коло подібних тем в казках (одну казку цікаву, хоч дальшу від теми Котляревського записав сам д. Дашкевич на Волині і подає цілком в додатку до статті), автор ставить питанє, чи Котляревський узяв тему своєї опери з української казки, як думав д. Петров і недавними часами висловив ся й проф. Сумцов (Этнографическое обозрѣніе т. XII — Пѣсни о гостѣ Терентіи), чи з літературної редакциї сеї теми якогось з західних авторів. Д. Дашкевич пристає до другої думки і показує на комічну оперу французку Le soldat magicien, як на джерело, з якого узяв свою тему Котляревський. Згадана опера перероблена з піеси славного коміка Данкура Le bon soldat (1691) і була широко розповсюжена — двічи перекладена по німецьки, гралась по чеськи; в автори її дають суфлєра Anféaume; вперше грана р. 1760. Писана вона прозою і віршами, з пісеньками, в одному акті. Зміст її такий: Маємо буржуазну сїмю Арганів; чоловік дуже суворо поводить ся з жінкою, і се тяжко вражає її живу й веселу натуру; Арган іде з дому, наказуючи локаю — Криспену доглядати жінки; Криспен одначе держить руку пані. Приходить солдат на постій і его спроважають на горище, не давши повечеряти. Слїдом приходить до пані прокурор, балакають про тяжку вдачу Аргана: прокурор радить розвестись і висловляєть ся про своє коханнє до пані А., але та не згожуєть ся зрадити чоловіка. Приносять вечерю, але тільки посїдали, аж вертаєть ся Арган; вечерю заховано, а прокурор улїз до комина. З'являєть ся солдат — показує свій паспорт і скаржить ся, що не вечеряв, а далї береть ся почастувати вечерею компанїю, бо він чарівник. Малює круг на долївцї, замовленнями велить демонами принести вечерю, і виймає її з шахви. Хозяєва боять ся їсти, солдат їх заспокоює. Після вечері солдат хоче показати хозяєвам діявола, що так прислужив ся, велить відчинити двері і каже діяволу, щоб не злякати компанїї, узяти собі вид прокурора і йти до пекла. Прокурор тїкає, і Арган страхаєть ся з страшного виду діявола, з поломя, що виходило з его очий і т. и. З'являєть ся з рахунком за вечерю реставратор, але солдат примушує Криспена заплатити ему грішми прокурора. На останку Аргани звертають ся до солдата з скаргами на свої злі відносини, солдат научає їх: чоловіку — не бути таким суворим, жінцї — не бути такою кокеткою, ті обіцяють, і опера кінчить ся словами Криспена — „тепер жити мем спокійно!"

Д. Дашкевич показує подібности сїєї опери і опери Котляревського — судовий панич, вечеря коштом его, солдат, прихід хазяїна, чарівництво, визволенє судового панича, уважає ще на деякі деталї (в обох піесах судовик уживає в залицяннї судові вирази, солдат уживає ворожачи слів нїмецьких: trink у Ансеома, шнапс — у Котляревського) і виводить, що Котляревський узяв тему з француської опери, чи по памяти, чи маючи її під руками.

Сей вивід дає д. Дашкевичу спосіб порішити питаннє про відносини Москаля-чарівника до Простака Гоголя-батька, досї ще не порішене, як нагадує сам д. Дашкевич: д. Петров думав, що сї піеси незалежно одна від одної узяті з народних переказів, др. Огоновський

нахиляв ся до думки, що Москаль був первотвором Простака. Д. Дашкевич доводить, що чи Москаль чи Простак, але хтось у когось брав тему, і вважає на детальні подібности: поводженнє ловеляса здаєть ся жінці несамовитим; салдат в обох допевняєть ся „лавреників" і курки, береть ся сьпівати — ще й туж саму пісню (Ой був, да нема), і тим „утинає до гапликів", і т. и. Коли-ж Котляревський позичив тему у французького коміка, то Гоголь мусїв позичити у Котляревського.

Рівняючи оперу Котляревського до французького первотвору, д. Дашкевич доводить, що у Котляревського інтриґа переведена не так просто і натурально, як у Ансеома; завязана пієса не досить правдиво (відносини Тетяни до Финтика; вечеря зроблена на єго гроші). За те Котляревський на місце буржуазийного анекдота дав опері зміст социяльний і полїтичний: супротилежність моральної негідности полупанків і міцних моральних підвалин народних, і спірка про вартість Українців і Москалів. На думку автора в Москалю-Чарівнику можна побачити теж, що виявляєть ся в утворах значних письменників взагалї: в позичену, обтрепану віками схему вкинена сьвіжа думка, і віковічна тема стає в поновленій містецькій формі, приладнаній до нових потреб вічного поступу житя".

Такий зміст розправи Д. Дашкевича. Вона дає хороший вклад в лїтературу про Котляревського, й ми можемо тільки пожадати, щоб инчі питання, поставлені в наших дезидератах (Записки, т. II), як найскоріще діждали ся такого самого дотепного й пильного студіовання, як ґенеза Москаля-Чарівника Висловимо тепер свою гадку в сій справі.

Що Котляревський міг узяти тему з французького письменства, в тому нїчого неможливого нема. Стеблин Каминський в своїх спогадах про Котляревського (с. 6 вид. 1869) розказує, що в своїй бібліотецї Котляревський мав французських клясичних авторів і переклади (російські) романів Ляфонтена, Дюкре-Дюмениля, Коттен і т. и. Фабула Москаля близько подібна до одноіменного Soldat magicien; але для того, щоб конечне затвердити гіпотезу д. Дашкевича, требаб ще пошукати, чи не знайдеть ся звісток про те, що пієсу Ансеома знали в Гетьманщинї за часи Котляревського. Зовсїм певний довід д. Дашкевича, що Москаль і Простак не суть незалежними одна від одної перерібками тоїж самої теми; ті подібности, детальні, дрібні, які показав між ними поважний автор, не дають місця ваганням в сїй справі. Тільки виводу, що тему Простака Гоголь взяв у Котляревського, не можемо прийняти. Дїло в тім, що інтриґа Простака далеко простїйша й натуральнїйша, як Москаля; завязана вона далеко лїпше: Параска не любить чоловіка, дяк її подобаєть ся, й вона єго закликає, випровадивши з хати чоловіка; москаль з своїми чарами потрібний, щоб розвязати пієсу й визволити дяка; провідна думка — про хитрощі жінки, переведена через усю пієсу доволї консеквентно (може трохи шкодить, що жінка мусить просити помочи у Москаля, а москалеві хитрощі втрачують свій ефект, бо на останку Параска обдурила о стільки чоловіка, що ще єму й нотацию читає). Тим часом, справедливо зауважив і сам д. Дашкевич,

фабула Москаля переведена далеко гірше, заплутана дуже: Тетяна, поводячись з Финтиком, не показує, щоб він справдї так її остогид, а далї з власної охоти видає Финтика головою чоловіку; переляк її при добрих відносинах до чоловіка надто великий; не знати, чого боялась вона сама почастувати чоловіка вечерею: атже в неї було „всего доволї“; чудним здаєть ся переляк і поводженнє розумного й розбитного Чуприна, і се через те, що Котляревський через свою провідну думку удав єго надто розумним для такої ситуациї; москаль з своїми чарами анї трошки не потрібний, щоб розвязати інтриґу, бо Тетянї мало цїкаво, щоб визволити Финтика; Москаль сей більш потрібний для дїяльоґа про вартість Українцїв, як для інтриґи. Очевидячки, Котляревський мав виразну і самосьвідому думку — повеличати українського селянина й українську національність взагалї, й се привело єго до таких варияций наперед, очевидячки, вибраної фабули, що вона втратила сама в собі суцїльність і raison d'être. При своїй провідній думцї не міг Котляревський зоставити в фабулї, що жінка живе недобре з чоловіком, що вона любить ся з ловелясом, що Москаль з своїми чарами її ратує від бешкету; треба було заховати на всїх пунктах гідність і честь селяньства. Для зневаження полупанка й похвали сїльскої чести, для оборони національної гідности (як він її розумів) прийшлось єму звернутись до резонерства зовсїм вже не натурального. І ми, ухиляючись низенько перед провідною ідеєю опери Котляревського, повинні одначе признати, що з погляду композициї, суцїльности й реальности інтриґи комедия Гоголева далеко її переважає. Отже дуже не певно здаєть ся менї, щоб з запутаної й резонерської пієси Котляревського переробив Гоголь свій жвавий і непретенсіозний жартик.[1]) Далеко правдоподобнїйше, що Гоголь переробив свою комедию з народного переказу (так само як і другу свою комедию — „Собака-вівця“), як і тепер єсть кілька переказів, доволї близьких до єго фабули (Кулїш каже ще, що Гоголь змалював тут дїйсних осіб)[2]); комедия ся без усякої провідної думки і має на метї поглузувати з дурня[3]).

Тим часом проф. Дашкевич довів зовсїм певно, що чи Котляревський, чи Гоголь, а хтось комусь наслїдував. Отже, уважаючи на все висловлене, думаємо, що Гоголева комедия старша від „Москаля“, і що Котляревський знав „Простака“. Під впливом того зовсїм уже самосьвідомого народолюбства і українського патріотизму, що виявляють ся і в останнїх піснях Енеїди, і в Наталцї, він міг

---

[1]) Навіть і мова лїпша в „Простаку“.

[2]) В Записках про життє Гоголя, витяг у Петрова с. 80.

[3]) Отже нїяк не можемо згодитись з думкою Кулїша в єго порівнанню Москаля і Простака, що „Котляревський далеко не з такими симпатиями дивить ся на народ, як батько Гоголя“. Навпаки у Котляревського сї симпатиї виявляють ся занадто виразно, так що се пошкодило, як сказано, суцїльности пієси, у Гоголя ж ясно проступає глузованнє з дурного гевала“: згадаймо оповіданнє, як він розкошував у свинопасах з ласки папа-сотника та як він козакуючи навчив ся добре тютькати. Навіть оповіданє Романа про свої злиднї що так траґічно прохоплюєть ся в сїй комедиї, не робить нїякого враження, бо виходить наче наслїдком ледачости Романа.

незадоволитись глузливим тоном Простака і переробити сю тему на инчий лад; як відомо, і Наталку свою написав він, ображений глузованнем Шаховського. Так і в Москалї стає він в оборону гідности, моральної висоти й культурности селяньства з одного боку, в оборону української національности (хоч робить се на наш погляд сучасний не так дотепно) — з другого. Се й примусило єго понївечити фабулу, як то тільки що було висловлено. Міг він при сїй нагоді справдї мати на увазї пієсу Ансеома, і вона єму могла дати ідею замість дяка вивести судового панича. Та і в такому разї головним джерелом для Котляревьского остаєть ся „Простак". Але зовсїм міг Котляревський і обійтись без французького первотвору; ідея про судового панича сама могла легко прийти, тим більше, що цікавий був не стільки тип судовика специяльно, скільки взагалї полупанка.

Така наша думка. Висловивши її, не можемо не пожадати щиро, щоб д. Дашкевич, повернувшись знову через кілька років до студий українського письменства, не кидав сего поля, на котрому виступив з такою дотенностю й знаттєм, і де може придбати пильним і обєктивним студіованнєм довгочасної поваги й слави.

М. Грушевський.

Майковъ Л. Къ вопросу объ „Исторіи Русовъ". СПбг. 1893, 21 ст. (відбитка з часоп. Журналъ Минист. Нар. Просвѣщенія, 1893, май).

З таким назвиськом вийшла рецензия на розвідку д. В. Горленка: „Изъ исторіи южно-русскаго общества нач. XIX в.", друковану в Київській Старинї (1893, I) і видану окремо. В своїй розвідцї д. Горленко видав кілька листів Вас. Полетики і на підставі їх ширше розвинув висловлену, на підставі также Полетикиньських паперів, ще ранїш, в замітцї д. Ол Лазаревського гадку, що Істория Русів т. зв. Кониського вийшла від Полетиків.

Як відомо, в передмові сеї „Історії" сказано, що депутатат „Коміссіи уложенія" 1767 р. Грицько Полетика (один з видатнїйших заступників тогочасної лївобічної інтелїґенциї і „гарячий" український патріота, р. 1725+1784), їдучи в сю комісию, звернув ся до вчителя свого Г. Кониського за „отечественною істориєю", що Кониський дав єму сю історию, писану при катедрі Могилївській, і з сеї історії потім і користав звичайно Гр. Полетика. Сї слова дали привід мати за автора Історії самого Кониського, і з іменем єго вона й розповсюдилась широко в рукописах, з'явивши ся коло 1828 р. Але пізнїщі студиї українських і російських істориків, виявивши сторонничий шляхетський напрямок Історії Русов і непевність і леґендарність в фактах української історії, звели її на останку до становища історичного памфлета і примусили залишити думку про авторство Кониського: Максимович різко висловив сю останню гадку ще 1865 р. (Собр. соч. I с. 305—6). Відкинувши гадку про авторство Кониського, він відкидав і звістку, нїби Полетика користав ся з неї; власні розвідки самого Максимовича, як то доводилось нам чути і як висловлено було в Історії славян. лїтератур д. Пипина, доводили ґенезу Історії до купки українських

патріотів, що купились в першій чверти сего віку коло М. Репніна. Що до Полетики, то звичайно думали, що він одержав від Кониського якусь инчу українську історию, на пр. т. зв. лїтопись Рубана (що видав Василь Рубан 1773 р, одержавши від Кониського).

Д. Ол. Лазаревський з решток архіву Полетиків довідав ся, що Гр. Полетика збирав джерела до історнї козаччини й мав писати українську історию, і сюж справу після него вів єго син Василь, роменський маршал і також один з видатнїйших заступників лївобічної інтелїґенциї (р. 1765+1845), а як в паперах Полетик нїяких слїдів тої історнї не зосталось, то д. Лазаревський і висловив гадку, що ся історня була Історня Русов псевдо-Кониського; звістна передмова, що Г. Полетика одержав її від Кониського (слухачем єго в Київській Академії він дійсно був 1745—6 р. і потім з ним листував ся), умисно вигадана, щоб затулити дійсного автора. Як доказ, д. Лазаревський здав ся ще на панеґірик Многогрішному в Історнї Русов: Полетики були родичі Многогрішного („Отрывки изъ семейного архива Полетики" — К. Старина 1891, IV, с. 110—116).

Д. Лазаревський висловив се яко „догадку" тільки. Д. Горленко підпирає гадку про В. Полетику (хоч також не висловляєть ся катеґорично), показуючи, що промови єго, і найбільше єго „Записка про українську шляхту (видана Горленком) — перейняті ідеями про велике значінне і привилеї шляхотства і українським шляхотским патріотизмом нагадують основні тенденциї Історнї Русов, а також здаючись, що деякі перекази Історнї Русов походять з місцевости, де жив В Полетика. Він тільки відкидає думку д. Лазаревського, що історию розпочав Г. Полетика, а вже докінчив єго син, надаючи авторство самому Василю П. бо сей нїгде не каже про яку небудь написану історию батька

Д. Майков за д. Лазаревським і Горленком переказує історию сего питання, додаючи деякі цікаві поправки й додатки. Особливо цікаві єго уваги — що перший в друку скористав ся з Історнї Русов сам Максимович в своїй обороні Полтави Пушкина 1829 р. Далї, що видане Історнї Русов (зроблене Бодянським 1846 р. в московських Чтеніях) не викликало нїяких особливих перешкод, бо в ті часи не шляхотський, а демократичний український патріотизм (як у Повісти про український нарід Кулїша) страшив уряд. Д. Майков не згожуєть ся з думкою д. Горленка про авторство самого Василя П. і радше згожуєть ся з думкою про спільну працю батька й сина. Але слова листа В Полетики, на які здають ся д. Лазаревський і Майков („Книги — относятся до малороссійской исторіи, начертаніе которой было его, а наконецъ сдѣлалось моимъ предмѣтомъ" — К. С. 1891, IV с. 106) не так виразні, щоб на їх можна було запевне заснувати сю думку. Д. Майков уважає ще, що оповіданне Іст. Русов про гетьманованне о стільки живе, що показує в авторі сучасника; ся гадка має вагу, хоч і Василь П. близько стояв до тих часів. Цікава ще думка д. Майкова, що Іст. Русов могла бути як не написана, то розповсюжена для підпирання шляхотських прав української старшини, про які властиве з початку сего віку й до 1835 р. йшла справа в урядах російських.

Не висловлюючись зовсім катеґорично, д Майков, очевидячки, нахиляєть ся до гадки Лазаревського й Горленка про авторство Полетик що до Історії Русов. Гадка ся й нам здаєть ся взагалі подібною до правди, хоч для остаточного вияснення справи треба більш детального студіовання История Р. і більш доказів авторства Полетик. Такого студіовання Іст. Р. вимагає давно. Втративши безповоротно колишнє значіннє першорядного історичного джерела, История Русов заховала першорядне значіннє в історії громадського життя й самосьвідомости української громади; се єсть культурно-історичний факт великої ваги, оден з видатнїйших в українській громадї першої половини сего віку. Детальне студіованнє повинно виснити также і історичну вартість єго, бо, безперечно, поза вигадками й помилками Іст. Р. містить в собі і важні деякі перекази з історії гетьманщини XVIII в. *М. Грушевський.*

Яковенко В. И. Шевченко Т. Г., его жизнь и литературная дѣятельность; біографическій очеркъ („Біографическая библіотека" вид. Ф. Павленкова). СПб., 1894. 95 стр.

Від усякого життєпису, особливо-ж від такого, що має на метї популяризувати значіннє якої знаменитої особи, ми справедливо можемо вимагати, щоб він охарактеризував, скільки можливо виразно, дїйсне значіннє тої особи задля розповсюдження відомости про него серед більшого загалу читачів; і коли той начерк задовольнить сему вимаганню, ми ладні простити єму більш-менш значні хиби єго, що мають значіннє часткове і специяльне. На жаль, згаданий начерк життя поета нашого і не дає справжньої характеристики поета, і має чи-мало хиб що-до фактичної сторони єго життя. Прочитавши начерк, зовсім не можна уявити собі справжнього значіння нашого національного поета в історії українського життя, української самосьвідомости та лїтератури; у тих де-кількох стрічках, які мають на метї характеризувати Шевченка, наговорено такої незрозуміло-темної плутанини, що після них Шевченко виходить більш якимсь несьвідомим радикалом російським, ніж національним поетом України.

В ключах до свого життєпису автор допустив значні і не завше навіть зрозумілі пропуски: так завівши в материяли Історию української лїтератури проф. Петрова, він не показує дуже цїновної критичної моноґрафії проф. М. Дашкевича з приводу сеї книжки, не показує далї реферата проф. В. Б. Антоновича у „Чтеніяхъ общества лѣтописца Нестора" і дуже важних щодо біоґрафії поета „Хуторної поезиї" Кулїша та статтий О. Я. Кониського в „Зорі" за 1893 р.; автор не говорить навіть про статтї д. Кониського „Дитинний вік Т. Г. Шевченка" (в „Записках наукового товариства імени Шевченка") або „Дѣтство и отрочество Т. Г. Шевченка" (в „Русской Мысли" за 1893 р.), що з'являють ся вперше повним і критично провіреним начерком згаданого часу життя нашого поета. Після такого відношення автора до ключів нас зовсім не можуть дивувати численні помилки що-до фактичної сторони життя поета нашого, які починають ся з самої першої сторони начерка.

З першої сторони довідуємось, що авторові не тільки невідомий рік смерти Тарасового батька (21 марця 1825 р.), але навіть повіт, до якого належить Кирилівка, бо він містить її то в Канівському повіті (ст. 1), то у Звенигородському (ст. 10). Заяви д. Яковенка, що Шевченко у творах своїх нігде не згадує своєї матери (див. хоч-би вірш: „Як би ви знали, паничі"), що Шевченко був невдалим різьбарем (коли він 1859 р. за різьбарські праці свої одержав титул академика), заміна учителя Шевченкового, сьвященика Губського. міщанином Губським, с. Хлипнівки с. Хлѣбновкою, і т. і. сьвідчать, що автор дуже мало та поверхово знаємив ся з джерелами єго житепису. О скільки хибні усякі гіпотези автора що до фактичної сторони життя Шевченкового, видно хоч би з того, напр., місця, де йде річ про арест Шевченків (47 стор.). Д. Яковенко мотивує арест Шевченків тим, що у членів Кирилло-Методієвського братства було найдено єго недруковані вірші, через що з Петербурга вийшов приказ арештувати поета у Києві; але, як відомо, арест Костомарова був 31 марця 1841 р., арест Шевченків — 5 квітня того-ж року; чи може, справді, бути, щоб у той час, коли не було ні залізниць, ні телеґрафів, вістка з Києва у Петербург і назад могла прийти в 4 дні?!...

Дуже ще дивує в начеркови, що автор життєпису українського поета не може відрізнити малорусскої" і „вообще русскої" мови.. Взагалі можна сказати, що біоґрафічний начерк д. Яковенка не тільки не подає справжньої сьвідомости про поета, але руйнує у малосьвідомих читачів те навіть пересьвідченнє про поета, яке вони виносять безпосередно з самих єго творів. *О. І. Л.*

Милорадовичъ В. Рождественскія святки въ сѣверной части Лубенскаго уѣзда, Полтава 1893 р. ст. 24 (видане Полтавського статистичного комитету).

Сьвятчані звичаї на Різдво в південній частині Лубенського повіту були уже гарно змальовані в листах д. Номиса, надрукованих в „Основі" 61 р., але тут було росказано лише початок різдвяних сьвят. Маленький нарис д. Милорадовича має бути, як і сам він каже в передмові, додатком до праці д. Номиса. Автор розповідає про те, як проводять ся різдвяні сьвята з початку їх — сьвят-вечора і до кінця — Ордані, і окрім того містить трохи (20) пісень — колядок і щедрівок (по 10). Між сими піснями є декілька таких, що вже надруковані в збірниках Антоновича та Драгоманова і Чубинського, але в инчих вариянтах; більшість же пісень — ще невідомі. В поданих колядках немає таких, щоб розповідали євангельське сказаніє про різдво І. Христа, а все що висловлюють пошану господарям та сімї. *С. Л.*

Довнаръ-Запольский М. Мотивы свадебныхъ пѣсенъ Пинчуковъ. Этнографическій этюдъ. Гродна 1893, стор. 69 in 16⁰.

Пинчуки залічують ся звичайно до північних галузий Українського народу, тим етноґрафічна студия д. Запольського безпосередно належить до етноґрафії української. Студіюючи специяльно історию і етноґрафію Білої Руси, д. Запольський не вперше звер-

тає̂ть ся до етноґрафії Пинчуків; не що давно в часописи „Этнографическое Обозрѣніе“ (р. 1891) подав він розвідку про „Жіночу долю Пинчуків“, до якої безпосередно прилягає і нова єго стаття. Тут зводить він пісневий материял про молоду і молодого, продаж молодої, виїзд її з батьківського дому та відносини до неї нової родини, а на останку зупиняє̂ть ся коло пісень коровайних і дає поясненя на основі порівнуючої етноґрафії. Головними джерелами для него були збірники пісень: Зенкевіча, Бумаковського, Бочковського і власний, приготований для Трудів етнографічного відділу російського товариства наук природничих, археольоґічних і етнографічних. *М. Г.*

Тутковскій П. Юго-западный край, популярные естественно-историческіе и географическіе очерки. вип. I, К. 1893, стор. II + 178 + 2 табл.

Книжка д. Тутковського не зовсім має право на виголошену назву, бо містить нариси не тільки з української природи, але й загального змісту. Але більшість їх відносить ся до України безпосередно, як нариси про знаходи мамутових кісток та горючого каменя (electron) в Києві, про українські яруги (провалля), про мінерали правобічної України, про потребу заснованя петроґрафічного музею в Києві, про фосфритові копальнї і гори Медоборські на Поділлю, про гори Кременецькі, про водяну комунїкацию, про артезийські криниці, та і в инчих автор скрізь уважає на зразки і прояви на Україні. Як видко з поданого змісту, нариси сї мають не тільки популярно-наукове, але й практичне значінне. Написані вони зрозумілою, живою мовою, приступною і для старших дітий, в багатьох місцях навіть трапляють ся поетичні описи того, що автор бачив в своїй подорожи. *О. Ч.*

Записки Кіевскаго Обществѣ Естествоиспытателей т. XIII, вып. 1 и 2. 1894 р., стор. 7 + CVIII + 444 і таблиці.

З розправ, заміщених в сему томі, занотуємо ті, що ґеоґрафічно ближче відносять ся до України:

Караваєв В „Матеріялы къ фаунѣ пелагическихъ ракобразныхъ Чорнаго моря“ (стор. 35 61).

Совінський В. „Ракообразныя Азовскаго моря“ (ст. 289—405).

1890 і 1891 р. морське міністерство російське нарядило кілька канонерок і шхуну для наукових екскурсий по Чорному і Азовському морях. Зібраний за два літа гідрольоґічний, хемічний і біольоґічний материял впорядковували ріжні специялісти, між ними київські зоольоґи Караваєв і Совінський. До недавного часу фавну чорноморську виводили від середземельної, але студні біольоґічні знаходять багато самостійних видів (як Podon Mecznikowu, Gammarus maeoticus, Microprotopus minutus, Pseudocuma pestinata, Gammarus Kusnezowi і ин.), і порівняннє фавни морей Чорного, Азовського, Каспійського і Аральського доводить, що сї моря колись були одним солодководним басейном — так зв. Сарматське море міоценової епохи; розділившись, сї моря почали солоніти, і наостанку Чорне море злучилось з солоним Се-

редземельним басейном, через се багато форм солодководних в нему вимерло, а перейшли в него форми середземельні. Таким чином в Чорному і Азовському морях тепер живуть: a) форми основні -- Сарматського моря, b) форми захожі з північного моря (Ледового океана), з яким лучило ся море Каспійське, c) форми басейна середземельного. Сї виводи, висловлені в розправі д. Совінського, стверджають гадку колишнього проф. київського Кеслера, висловлену ще 1874 р., що фавна чорноморська не єсть збіднїла фавна середземельна, а самостійна, що зостала ся від моря Чорноморсько-Каспійського та збогатила ся і збогачує ся формами середземельними.

Пачоскій І. Очеркъ флоры окрестностей г. Переяславля (ст, 63—141).

Жиючи коло Переяслава в селї Коранї, д. Пачоський зробив катальоґ рослин Днїпрової долини і приднїпрянського степу (за третім берегом Днїпра, по термінольоґії Докучаєва). З своїх студий д. П. довідавсь, що серед фльори Днїпровської долини є багато видів північних, які, на єго думку, принесені були водою Днїпра з півночи.

Липський В. Flora Ciscaucasica. Очеркъ растительности Предкавказья (1889—92), стор. 209—288.

— Замѣтка о фльорѣ Крыма стор. 407—421.

— Новыя данныя для флоры Бессарабіи" ст. 423—444.

В першій роботї зібрано багато рослин до характеристики фльори Переднього Кавказу. Дальша подає подібні рослини Криму і північно-західного Кавказу (коло м. Новоросийська). В останній розібрано працю Зеленецького про Бессарабську фльору і поправлено деякі помилки сього автора.

Кудрицький М „Метеорологическія наблюденія при Коростошевской-учительской семинаріи въ 1891 году (таблицї).

Метереольоґічні обсерваториї Київського і Одеського унїверситетів завели по Українї цїлу сїть метереольоґічних стаций, що періодично присилають свої материяли центральним унїверситетським обсерваториям для оброблення. Тут подано вислїди одної з таких стаций. *Z.*

Труди общества испытателей природы при Импер. Харьковскомъ университетѣ, т. XXVII, 1892—3, Харьків, 1894, XII + 343 + XVI.

Том присьвячений памяті голови сего товариства Івана Федоровича Леваковського і розпочинаєть ся єго некрольогом, що зложив А. Гуров. Леваковський родивсь 1828 р., вчив ся в Харькові. Від р. 1870 викладав ґеольоґію в університетї Харківському аж до 1889 р. Брав значну участь в заснованню Харківського товариства природничого і більш двадцяти лїт (аж до смерти) був єго головою. Специяльно працював коло ґеольоґії України і працї єго мають велике наукове значіннє; згадаємо головнїйші: „О выступахъ кристаллическихъ породъ по Днѣпру", „Матеріалы для изученія чернозема", „Изслѣдованіе осадковъ мѣловой и слѣдующихъ за нею формацій на пространствѣ между Днѣпромъ и Волгой", „Наружныя

и подземныя воды въ Екатеринославской и Таврической губерніяхъ“, Воды Россіи по отношенію“ и т. и. Вмер 15 Марця с.т. 1893 р.

З инших розправ, надрукованих в сьому томі, до териториї України відносять ся: Алексеєнка М. „Флора водорослей днѣпровскихъ плавней и торфянниковъ въ предѣлахъ Полтавской губерніи“ (стор. 59—118); систематизовано коло 392 видів, з них половина припала на coniugata; найбільш ріжноманїтного знайшло ся коло Городища, Переяславського повіту.

Акінфієв І.: „Флора центральнаго Кавказа“, I част. (стор. 123—332); показано перпендикулярне і горизонтальне розповсюдженнє рослин в горах; поважна, ширша праця, з оглядом лїтератури що до фльори Кавказа.

В додатках: Потебнї А. „Очеркъ флоры крымскихъ солончаковъ“ (стор. V—XV); робив екскурсиї коло Геническа і подїлює фльору млаків на зони і нюанси за Contejean'ом. На самих солоних місцях рослини зовсїм тратять лисття, щоб не випарувати води (Salicornia, Halocnemum); на менш солоних — рослини мають листя, але скрізь вкрите сивими волосками, що не дають випаруватись водї (Artemisia Convonlvulus lineatus); такі місця не зелені, а сиві.

Гуров Ол. „Краткое сообщеніе о бурсніи въ г. Таганрогѣ на подмѣловую воду“ (стор. XIX—XXIV).

Скоріков А. „Предварительный отчетъ объ изслѣдованіи Rotatoria и Thysanura въ окрестностяхъ Харькова“ стор. XXVIII—XXXIII.

Z.

ЗАМІТКИ.

— **Королева Анна Ярославна.** З поводу франко-російських сьвяткований в Кронштаті та Тульоні з'явилось по часописях і російських і французьких багато заміток про руську княжну Анну Ярославну, що була за мужем за французьким королем Генрихом I; але ті статті не дають нічого нового і засновують ся здебільшого на старому збірнику французьких материялів Лобанова-Ростовського „Recueil de piéces historiques sur la reine Anne ou Agnès, épouse d'Henri I, 1825. До ряду сих заміток належить і надрукована в „Історичному Вістнику“ петербурському (1894 р. кн. I) стаття Тимирязева „Французская королева Анна Ярославна“. Про особу Анни і про її шлюб відомости взагалї дуже бідні. Рік шлюбу її не відомий певно (вказують на 1044 і 1049 рр.), і Тимирязев не береть ся розвязувати сего питання, хоч і відкидає думку автора замітки про Анну Ярославну в Київській Старинї, що роком шлюбу вважає 1048 р., а 1044 — роком заручин; не згоджуєть ся з ним д. Тимирязев і в питанні про віру Анни Ярославни, уважаючи за неможливе, щоб вона заховала свою попередню, хоч се ще було до розділу церков. 1860 р. руська княжна овдовіла; в відомостях вона з'являєть ся людиною добродїйною та богомільною, але не вважаючи на те стала героінею рицарського роману і вийшла вдруге заміж за Рауля, графа де-Крепі, хоч у того й була тодї жінка. В період сього другого шлюбу вона, на думку д. Тимирязева, не брала ніякої участи в державних справах, але після смерти Рауля, 1074 р., знову вертаєть ся до двору сина і підписуєть ся на актї, але не яко королева (як до шлюбу з Раулем), а яко мати короля. Такий підпис в останнїй раз можна бачити на привилею данім одному монастирю 1075 р., і з того часу нема ніяких відомостий про те, що стало ся з Анною Ярославною. Що до смерти її, то д. Тимирязев прихиляєть ся до думки, що вмерла вона у Франциї і похована в церкві Вильерського аббатства, де патер Менетріє 1682 р. знайшов її труну, хоч сю справу за фак-

тичну не можна уважати. На останку д. Тимирязев звертає увагу на портрети, уважаючи всї за непевні, і на два автоґрафи Анни — хартию Пилипа I аббатству св. Дениса 1060 р. з двома підписами — його та матери, латинськими буквали: „Agnae Reginae“. Другий недавно публикований — се хартия Пилипа I Суасонському аббатству 1063 р. з підписом єго і підписом славянськими буквами єго матері: „Анна Ръина“. *М. Кр.*

— **Е. Голубинскій, Митрополитъ всея Россіи Кириллъ III.** В часописи московській „Богословскій Вѣстникъ“ сего року чч. 1—2 проф. московської духовної академії Е. Голубинський подав моноґрафію — „Митрополитъ всея Россіи Кириллъ III (первый послѣ нашествія монголовъ)“ — як би дальшу частину своєї важної працї про церковную історию Руси до часів татарських. Як відомо, підчас татарського лихолїття у Києві не було митрополїти; наставлений на митрополичу катедру 1237 р. Йосиф, родом Грек, з причини неспокійних обставин залишив катедру і вернув ся у Византию. Через те король Данило року, треба думати, 1243-го призначив у кандидати на митрополїту якогось Кирила, певне з місцевих ігуменів, або й з простих монахів. Князї північних волостий тому не спережались. Уважаючи на дати приїзду єго до північних країв — р. р. 1250, 51, 52, 55, 56, 62, 63, 74 і 81, та дати, коли він перебував в Києві (1274, 76, 81), автор сими датами обмежовує час єго пробування там; але сї дати, що зазначають не самий власне факт пробування у Києві митрополїти, а ті властиво вчинки єго, що стались тут (так, лїтопись зазначає, що р 1276 митроп. висьвятив у Києві єпископа Новгородського Климента, 1274 р. він їздив з Києва до Володимира і 1276 — до суздальської країни), — сї дати, на безсторонний погляд, можуть лишень сьвідчити про те, що Київ був головним осередком дїяльности м. Кирила. Д. Голубинського дивує факт, що нї північна лїтопись, нї місцева Галицько-Волинська не зазначають того, що митрополїта жив і у Галицько-Волинськім князївстві; не відважуючись запевняти, що сей факт може сьвідчити про те, що митрополїта відкаснув ся від своєї вітчини, коли не жив у нїй, автор все-ж зазначає, що „можна вважати за річ дуже певну і навіть більш, нїж за певну, що між двома частинами Руси і своєї митрополії він (митрополїта) вбачав головну частину держави та церкви не в своїй вітчинї — Галичинї, а в Руси північній Володимирській“. Така думка розповсюджена дуже широко, але далеко простїйш можна розуміти промовчування лїтописий про се так, що пробуваннє митрополїти у своїй вітчинї було річю зовсїм звичайною, якої і зазначати не треба було; зазначені-ж, навпаки, ті факти подорожий у північну Русь, які виходять з кола звичайности. Далї автор уважає на головнїйші церковно-історичні факти з часів митр. Кирила та лїтературні памятки єго дїяльности: „Кормчу книгу“ повної редакциї, що здобуто від болгарського деспоти Якова Сьвятослава, та „Правила“ володимирського собору 1274 р., що скликаний був з причини тогочасних непорядків церковних. *О. І. Л.*

— **Замітка про Сковороду.** Січнева книжка петербурґської часописи „Недѣля“ починаєть ся заміткою Олександри Ефименкової про Сковороду, з поводу столїтних роковин смерти єго у вереснї сего року. Коротенько зазначивши головні дати біоґрафії україньського фільософа (взагалї не багатої відомостями), п. Ефименкова зачіпає питаннє про єго прямованнє фільософське. Супротилежно звичайним поглядам на Сковороду, як на містика, п. Ефименкова вважає єго за дуже консеквентного рационалїста і прямованнє єго наближає до фільософії Спінози. Про діяльність Сковороди з погляду громадського п. Ефименкова не береть ся висловлювати. На останку нагадавши, що заснованнє Харківського унїверситету залежало від впливу Сковороди на попереднє поколїннє україньскої інтелїґенциї, подає думку, що сему унїверситету конечнє треба сьвяткувати ювілей Сковороди — славного Українця. Як ми чули, в Харкові справдї мали сьвяткувати сей ювілей, і місцеве історично-фільольоґічне товариство захожуєть ся коло видання Сковородиних творів. Думка дуже добра, та цензурні обставини не дають можливости видати повного збірника творів. Але як не в Росиї, то хоч за її кордоном безпремінно треба видати хоч тепер за сто лїт, всї писання письменника, котрого Українцї (а за ними й Росияне) справедливо уважають першим своїм оріґінальним фільософом. *С – а.*

— **До церковної історії України-Руси.** З розправ надрукованих в „Трудахъ Кiевской Духовной Академiи“ (видання Київської Дух. Академії) сего року ч. 1 4 до України відносять ся: Западнорусскiя полемическiя сочиненiя XVI в. Н. И. Петрова. З рукописних полємічних творів до часів Берестьскої унїї досї були відомі два: один XV в., другий кінця XVI в., скомпонований 1578, а переписаний 1580 р. в Супрасльському монастирі (тепер Гродненської ґубернії).[1]) Проф. Петров у згаданій працї подає ще третїй рукописний полємічний утвір, невідомий досї, що він знайшов в біблїотецї Києво-Михайлівського монастиря. Сей рукопис, списаний з загубленого збірника того-ж Супрасльського монастиря, містить в собі статтї з XVI в. Обидва рукописи супрасльського монастиря подібні між собою, хоч деякі статтї трохи відміняють ся, а деяких і зовсїм бракує то в тому, то в тому. Новонайдений збірник містить у собі такі полємічні твори: 1., статтю проти латинян, що звертаєть ся до якогось латинського архієпископа, писану 1511 р. (без початку). 2., Оповідання про зруйнованнє Афону 1276 р., принесене афонськими монахами в монастир Супрасльський 1546 р. 3 і 4) Листи Угорського короля Януша до прота св. Гори 1534 р. і навпаки. 5) „Беседу крестиянину з жидом о вѣре християнской и о иконахъ“. 6) „Послание до латинъ изъ ихъ же книгъ“, 1586 р. 7) „На богомерзкую, на поганую латину, которыи напежи хто-что въ нихъ вимислили въ ихъ поганой вѣре“, — не ранїш 1582 р. 8) Новосложено сие поучение во Литваніи нарицаемим Цоззлщ З логоѳетом“, — кінця XVI в. Про розвідку д. Титова — див. відд.

---

[1]) Див. про се в „Обзорѣ древнерусскихъ полемическихъ сочиненiй противъ латинянъ XI—XV в.“ А. Попова. Москва 1875 р.

бібліоґрафічний). Зазначимо далї розвідку: Неизданныя стихотворенія Архіепископа Георгія Конисскаго Л. Мацѣевича. Д. Мацієвич подає 8 невідомих ще віршів Г. Конисского, що підписані на образах архієрейської печерської церкви в могилївській епархії і списані відти епископом могилївським Анатолієм Мартиновським. Подане тут же справозданнє церковно-археольоґічного товариства при Київскій Духовній Академії за 1893 р. доводить, що товариство мало 1893 р. 169 членів; поступило в церковно-арх. музей і бібліотеку 251 річ.; між иньчою образ Аѳанасія Лубенського 1819 р., письма, можна думати, відомого маляра Боровиковського; Phoenix Лазара Барановича. З початку істновання музею, з 1872 р. — у єго поступило 24.809 річий, а в бібліотеку — 1.697 ріжних видань.

О. І. Л.

— **До історії київської епархії і шаргородської духовної семинарії.** В „Кіевскихъ Епархіальнихъ Вѣдомостяхъ“ сего року (чч. 1—8) надруковано „Матеріалы для исторіи кіевской епархіи“, де подано відомости про кількість унїятських парафій в чотирех протопопіях київської епархії в кінці XVIII в. А власне таких парафій в протопопії Київській 1774 р. було 54, Уманській 1775 р. — 111, Мошенській 1775 р. — 23, Тетіївській 1775 р. — 49.

В „Подольскихъ Епархіальныхъ Вѣдомостяхъ“ сего року (ч. ч. 1—16) надруковано розвідку д. И. Чарнецкого „Историческія свѣдѣнія о бывшихъ въ м. Шаргородѣ духовной семинаріи и духовномъ училищѣ“. З початку прилучення Поділля до Росії (1793 р.) духовенство руське виховувалось у василїянських школах (в Барі, Немирові, Шаргородї). Коли Миколаївський шаргородський манастир зроблено 1795 р. православним, замість унїятської семинарії, що удержувалась з фондів кн. Любомирських, заведено 1795 р. православну. Але як 1799 року архієрейську катедру перенесено до Камянця, то туди 1806 р. перенесено і клясу богословську, а далї заведено там цілу семинарию, а в Шаргородї зостала ся тільки риторична кляса і називалась се „Шаргородскимъ отдѣленіемъ семинаріи“. Бідувало воно страшенно, учителї одержували таку малу заплату (160—105 руб.), що їм з монастиря видавали потроху збіжа; але перестали давати, коли кріпаки монастирські збунтувались через суворе поводженнє та релїґійні утиски арх. Теофана. Ще гірш було становище учнів. Тогочасне духовенство через свою бідність не могло платити за держаннє грішми, але видавало харч натурою. Коли харчів не ставало, учнї просили ся до дому „за харчами“. Дехто з тих, що не мали нї батьків, нї родичів, одержували „бурсацький“ кошт 8—16 золотих на місяць; таких „бурсаків“ бувало 10—30 річно. Дуже часто траплялось втїканнє; найбільш втїкали у „солдати“: на пр. 1812 р. записалось у солдати своєю охотою 100 шаргородських учнів, а 1815 р. военний ґубернатор Бахметєв мусів в Шаргород посилати земського справника, приводити учнів до „послушанія“ старшинї своїй. О скільки при таких умовах могла добре йти наука, догадатись не трудно. З статистичних даних 1817 1837 рр. видно, на пр., що зо всїх учнів скінчило Шаргородську школу тільки 12, 25%. 1818 р. Шаргородський відділ семинарії був ре-

формований і зроблено з него шаргородську повітову і парохіяльну школу. *О. І. Л.*

— **Антропольоґічний тип Українців.** На останньому науковому з'їзді натуралїстів та лїкарів у Москві в січнї 1894 р. д. Н. В. Гильченко виголосив відчит про „Антропологичный типъ Малороссовъ". На жаль сей відчит, як і иньші, не був надрукований. Через те про зміст його можна дізнати ся тільки з ґазетних відомостий. Автор робив свої дослїди по Кубанї, і на підставі їх а теж дат иньчих авторів каже, що між Українцями істнує два антропольоґічні типи — ясний і темний; має перевагу ясноволосий і витїсняє темний, бо більш живучий: відносини обсягу грудий до росту у його вигоднїщі, як у темного. Антропольоґічні дати зближають Українців з іранськими та тюркськими племенами; на се вже вказували ще перше історики та етноґрафи і сей же погляд стверджає, на думку автора, також і антропометрия. *О. Ч.*

— **Про Трахтемирівські гори.** В популярній науковій часописі російській „Наука и Жизнь" (1894 р. N 13 - 14) д. Тутковський подав цікаву замітку, нотовану: „Трахтемировскія тайны". На підставі дослїдів ріжних вчених, а переважно праць київського проф. Феофилактова, автор доводить, що трахтемировські гори (над Днїпром в Київщинї) стоять у звязку з горами середньої Азиї з одного боку і з Альпами через Сандомирські відніжа Карпат з другого. Значить по паралелї круг усієї земельної кулї йде велика зморшка, яка утворила ся, як і більшість гір, через охолоджене внутрішних шарів землї і відповідне припасоване твердої земляної шкарлупи до зменшеного від сего охоложеня обсягу рідких шарів. Се й є загальний процес утворення гір, яким вони певнинно ростуть, але в тому ростї задержує їх супротилежний процес — руїна під впливом атмосферичних осадків. Трахтемирівські гори не мають великої високости не через сей останнїй процес, бо складають ся з міцних пород, а через те, що вони недавно (порівняючи) почали утворяти ся, і можна думати, що через тисячеріччя замість їх стояти муть справжнї титани. *О. Ч.*

— **Медично-санїтарні замітки з Катеринославщини.** В часописи „Земскій Врачъ" за сей рік, числа 2—5 надруковано розправу д. Сочиньского „Медико-санитарный очеркъ Софіевскаго медецинскаго участка Екатеринославской губерніи". Для неї автор зібрав відомости за 11 років. В участку на 1944 кв. верст 43.179 мешканцїв, себ то 21,8 на версту; але відчит відносить ся тільки до селян Українців, на яких припадає 39,049 чол. (з їх жінок 49,8%, чоловіків 50,2%). З 202.564 десят. обробленої землї селянам належить тільки 22,1%, нїмцям-кольонїстам 4,2%, решта, викинувши незначні посїдання скарбу та церков, належить до дїдичів. Климат помірний і взагалї добрий, але місцевість бідна рослинами і водою; вода берёть ся з криниць, але богата на соли, що викликають хороби шлунка. Села лежать найбільш по балках коло річок та джерел, хати будують ся з так званого „лимпача", себ то з глини, перемішаної з соломою в формі цегли. Українцї виключно хлїборобн, не мають жадних промислів і на заробітки не ходять; навпаки в жнива

приходить ще чимало люду з Полтавщини, а на копальнях працюють виключно захожі Великороси. Надїли малі: багато є по третині десятини на душу, зрідка по 5—6 десятин (тим часом як Німцї кольонїсти мають до 30). Земських початкових шкіл 10 з 700 учнями. В Софіївцї є шпиталь на 25 душ, при ньому лїкар і два фельшери; по участку їздять звичайно тільки фельшери; щеплять віспу вони-ж, а так же навчені селяни (прищеплено було 80% новонарожденим). Є бабка; дала поміч при 1,5% родин. Смертність — 3.6, близька до загальної по Вкраїнї (3,7%) і иньшій Росиї. З того 62,1 припадає на дїтей між 1—5 роками (більше як взагалї по Україні). Родючість — 6,2, більше як по Україні взагалї (5,22), в Московщинї (4,68—5,04) і по західній Европі (3,4) Кількість шлюбів (що виявляє забезпеченність мешканців) 1,1: зовсїм те-ж, що по иньшій Україні, більше як в Московщинї (0,6). Побільшеннє людности можна вивести просто з ріжницї числа нарожденних і мерців (бо еміграций нема): 2,63 (по Україні 2,43, по Росиї 1,42). Пересїчний рік людини 21,6, тим часом як по Росиї взагалї 26 (хоч є губернії в Московщинї де сягає 17,2), а для західної Европи 34,49. Сіфілїсом слабіють люди переважно з сїл, що поблизу копалень, де працюють чужинцї. Число слабих, що звертають ся до медичної запомоги, зростає особливо в селах близших до Софіївки, і число випадків задавнення хороби значно зменьшуєть ся. *О. Ч.*

— **Про смерть проф. І. Шмальгавзена.** 7 квітня у Київі вмер проф. ботанїки в унїверситетї І. Шмальгавзен. Він був роботящим та талановитим вченим, займав ся специяльно палеонтольогією і систематикою рослин. Для Українцїв його імя повинно бути памятне, бо своїми працями він найбільш причинив ся до пізнання фльори України. Усїх його наукових праць лїчать коло 40, й дуже значна частина з них відносить ся специяльно до України, найголовнїшою є його „Фльора Юго-Западной Россіи т. е. губерній: Кіевской, Волынской, Подольской, Полтавской, Черниговской и смежных мѣстностей“. *О. Ч.*